

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

109

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

109
(1/2024)

НОВИ САД
2024

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Ана Вукадиновић ВЕЛИКИ КАЗНАЦ ЈОВАН ДРАГОСЛАВ: ВЕЛМОЖА КРАЉА МИЛУТИНА	Ana Vukadinović GREAT KAZNAC JOVAN DRAGOSLAV: KING MILUTIN'S NOBLEMAN
9–18	

Марија Васиљевић НОВИ ЗАШТИТНИК ХРИШЋАНА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ: СВЕТИ СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ	Marija Vasiljević THE NEW PROTECTOR OF CHRISTIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE: SAINT STEFAN ŠTILJANOVIĆ
19–34	

Василије Ђ. Крестић ПИСМО ПАТРИЈАРХА РАЈАЧИЋА МИНИСТРУ ПРЕДСЕДНИКУ АУСТРИЈЕ ГРОФУ РЕХБЕРГУ	Vasilije Đ. Krestić LETTER OF PATRIARCH RAJAČIĆ TO MINISTER PRESIDENT OF AUSTRIA COUNT RENBERG
35–56	

Нино Делић ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ДАЛМАЦИЈЕ ПРЕМА ПОПИСИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ (1850–1860)	Nino Delić THE ORTHODOX POPULATION OF DALMATIA DUE TO SERBIAN ORTHODOX CHURCH CENSUSES 1850–1860
57–79	

Урош Татић ФРАНЦУСКИ ПРЕДЛОЗИ АУСТРИЈИ О ТЕРИТОРИЈАЛНИМ ДОБИТИМА НА БАЛКАНУ. Пут Јована Мариновића у Париз 1863. године	Uroš Tatić LES PROPOSITIONS DE LA FRANCE À L'AUTRICHE SUR LES AVANTAGES TERRITORIAUX DANS LES BALKANS. Le voyage du président du conseil Jovan Marinović à Paris en 1863
81–96	

Слободан О. Јовановић ОРТАЧКИ УГОВОРИ КАО НАЧИН ПРИВРЕДНОГ УДРУЖИВАЊА У СРБИЈИ XIX ВЕКА	Slobodan O. Jovanović PARTNERSHIP AGREEMENTS AS ECONOMIC ASSOCIATIONS IN SERBIA IN THE 19 th CENTURY
97–107	

Душан Фундић СПОЉНА ПОЛИТИКА АУСТРОУГАРСКЕ И КНЕЖЕВИНА АЛБАНИЈА (1914–1915)	Dušan Fundić FOREIGN POLICY OF AUSTRIA-HUNGARY AND THE PRINCIPALITY OF ALBANIA (1914–1915)
109–124	

Никола Станковић ДИНАСТИЈА ХАБЗБУРГА ПОД НАДЗОРОМ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ (1918–1940)	Nikola Stanković THE HABSBURG DYNASTY UNDER THE SUPERVISION OF YUGOSLAV DIPLOMACY (1918–1940)
125–137	

Александар Ракоњац ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ СУКОБА ЈУГОСЛАВИЈЕ СА СССР-ОМ ИЗ 1948. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ ПРИВРЕДНЕ САРАДЊЕ СА ЗАПАДОМ (1945–1948)	Aleksandar Rakonjac ECONOMIC ASPECTS OF THE YUGOSLAV-SOVIET SPLIT FROM 1948 IN THE LIGHT OF ECONOMIC COOPERATION WITH THE WEST (1945–1948)
139–162	

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ / REVIEWS and NOTES

Алекса М. Поповић Горан Васин, Ненад Нинковић, <i>Историја Карловачке митрополије</i> , „Прометеј”, Радио телевизија Војводине, Едиција „Пречански Срби до слома Аустроугарске”, књ. 22, Нови Сад 2022, 342 стр.
163–164

Јелена Зеленовић <i>Породица Дунђерски – грађанска култура српске Војводине: зборник радова са научног скупа „Породица Дунђерски – грађанска култура српске Војводине” одржаног у Србобрану 17. нов. 2022. год. књ. 2; уредили Милан Мицић, Зорица Хаџић Радовић, Снежана Мишић; Матица српска и Дом културе Србобран, Нови Сад – Србобран 2023, 262 стр.</i>
165–167

Немања С. Димитријевић Марко Марковић, <i>Градови Косова и Метохије 1878–1941</i> , Архив Косова и Метохије, Грачаница, 2024, 357 стр.
168–169

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
171–173

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
175–187

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
189–198

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
199–204

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
205

Мср АНА ВУКАДИНОВИЋ
Старовласовска 5, Рашка, Србија
Е-адреса: anavukadinovic1111@gmail.com

ВЕЛИКИ КАЗНАЦ ЈОВАН ДРАГОСЛАВ: ВЕЛМОЖА КРАЉА МИЛУТИНА

САЖЕТАК: Као део процеса византинизације, који је захватио целокупно српско друштво од краја XIII века, вести о велможама постају учесталије и подробније. Исцрпљујући све доступне изворе, рад има за циљ да прикаже животни пут једног великаша из непосредног окружења краља Милутина. Изворне вести о великом казнацу Јовану Драгославу откривају нови аспект у животу властеле од времена краља Милутина – ктиторску делатност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: византинизација, велможа, велики казнац, ктиторство, Богородица Одигитрија, Мушутиште

Време владавине краља Милутина обележено је суштинским променама у сваком сегменту живота: културном, економском, политичком, друштвеном, приватном и јавном. Настале промене оставиле су трага и у животима припадника властелског сталежа. За непуних четрдесет година Милутинове владавине, промене су биле корените и по први пут оставиле осетног трага у изворима. Упркос свему, сачуване вести о краљевим велможама су скромне, често сведене на помен у појединим документима. Подаци су још оскуднији када је у питању властела нижег ранга. Све то отежава и чини скоро немогућим формирање целовитих појединачних профила велможа из окружења краља Милутина.

Из времена краља Милутина потичу прве црквене грађевине, али и писани трагови о задужбинарству властеле. Очуване задужбине из ранијих раздобља подигли су чланови владарске породице. На тој чињеници почива уверење да је ктиторско право било ограничено на владара и чланове његове породице и да тек у време краља Милутина то право стиче и властела. У прилог томе говори интензивно усвајање византијских обичаја, након краљевих освајања у деветој деценији XIII века, међу којима је задужбинарство припадника племенитог рода имало важну улогу. Истраживачи се углавном

слажу да је једна од препрека ранијој појави властелинских задужбина била материјалне природе, јер је властели недостајала новчана подлога да би се остварили као ктитори. С друге стране, изгледа да су српски владари чували то право за себе и чланове своје породице. Успешним освајањима на византијском тлу, економски положај властеле, у првом реду велможа, значајно се поправио. Када је био испуњен овај услов, велможе су, по угледу на ромејско племство, прижељкивали право ктиторства и за себе. Не треба занемарити још један важан аспект ктиторског права – властела је добила начин да се спасе од заборава. Омогућавајући властели уживање у овом праву, краљ Милутин је исказао бригу за њих: не само да им је обезбедио економски просперитет, већ им је пружио средство и начин којим су могли да „остваре однос према Богу и будућем животу у циљу спасења, и тиме испуњење највеће и најзначајније за хришћане свете врлине – љубави”.¹ Тако су закорачили у потпуно нову сферу, која ће, под Милутиновим наследницима, постати уобичајени израз моћи и вере властелина. Ипак, све наведено мора се узети са резервом. Имајући у виду бурну прошлост простора на коме је живео српски народ у средњем веку, то што властеоски споменици из времена пре краља Милутина нису очувани и што нема писаних трагова о њима, не значи да их није било. Зато морамо бити обазриви приликом доношења закључака о почецима задужбинарства српске властеле.

Први познати ктитор који није припадао владарском роду био је Милутинов велможа Јован Драгослав. Једина вест о његовој ктиторској делатности је натпис на надвратнику изнад западног улаза у Цркву Богородице Одигитрије у селу Мушутшту код Призрена.² Према тексту натписа, црква је подигнута 6823. године по византијској ери, тј. 1314/1315. године, „ва дан прѣвисокаго кралѣ. ѡроша сѣ трѣдомѣ і сѣ поспешениємѣ. іѡан(а) великаго казнца. драгослава сѣ елѣномѣ. с(ѣ) подрѣжѣмѣ своимѣ. і станишомѣ с(ѣ)номѣ си. и сѣ аномѣ дыштерию си”.³ Да је у питању велможа који је заузимао високи положај у краљевој служби, сведочи титула великог казнаца. То је била највиша титула у време Краљевства. С обзиром на то да је у Српској држави постојало више казнаца, епитетом *велики*, који је стајао само испред титуле краљевог казнаца, а који се по положају налазио изнад свих осталих, истицана је непосредна служба краљу. У надлежности казнаца налазили су се послови везани за владаре, односно државне финансије. Он је бринуо о свим владарским приходима и расходима.⁴ Дакле, реч је о краљевом блиском сараднику. Пошто је у питању озбиљно задужење, на том положају морала је бити личност у коју је владар имао потпуно поверење, неко њему близак и поуздан, али истовремено и вешт у тој области. Осим имена и титуле ктитора, на натпису су сачувана и имена чланова његове породице, о којима ће бити речи касније.

¹ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина*, Филозофски факултет, Београд 1994, 27.

² *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метихији. Идентитет, значај, угроженост*, ур. М. Марковић, Д. Војводић, Српска академија наука и уметности, Београд 2017, 308–309.

³ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најписана на Балкану*, Историјски институт, Београд 1974, 48.

⁴ М. Благојевић, „Казнац”, *Лексикон српској средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михалчић, Knowledge, Београд 1999, 378.

Звање великог казнаца било је звање којим се завршавала каријера. Ако то имамо у виду, сигурно је да је Јован Драгослав започео своју политичку каријеру на неком нижем положају. Према досадашњим сазнањима, великог казнаца Јована Драгослава могуће је поуздано идентификовати са казнацем Драгославом, властелином краља Милутина.

Најстарији сигуран помен властелина Драгослава налази се у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа (Горга) код Скопља, из 1299/1300. године, и у вези је са поседом који је Драгослав даровао томе манастиру: „И Драгослав(ъ) казнѣцъ даде ѿъ тѣстѣнине си виноградиште Марово 8 Боутели”.⁵ Драгослав, дародавац манастира Светог Ђорђа, обављао је службу казнаца у локалној управи, највероватније у граду Скопљу или у његовој околини. Захваљујући овој вести, можемо потврдити да је велики казнац Драгослав обављао и службу казнаца, до које је, може бити, напредовао са неког нижег положаја. Други сигуран помен Драгослава и његове супруге је из нешто каснијег времена. У питању је запис анагноста Радина Нагоричанина из Жеглигова.⁶ Завршетак преписивања рукописа Радин датира владавином краља Милутина и краљице Симониде, а још ближе „при казнѣци Драгославѣ и казнѣчиц(и) кира Јелелѣ (!), вбладаюштоу казнѣцоу Соушицею, љги се краљ разѣмири з (Г)рьки”.⁷ С обзиром на то да се хронолошка одредница „љги се краљ разѣмири з (Г)рьки” (када је краљ заратио с Ромејима), датира између 1308. и 1311. године или, што је мање вероватно, 1311–1313. године, Драгослав је и тада био казнац, и то у Сушици.⁸ Према томе, велики казнац постао је у периоду између 1308. године, када се најраније датира запис анагноста Радина и 1314–1315. године када је с том титулом наведен у кти-торском натпису на својој задужбини. Прецизније хронолошко одређење за сада није могуће.

До сада изнете идентификације великог казнаца Драгослава са казнацем Драгославом у повељи краља Милутина и запису анагноста Радина, недвосмислено потврђују да је реч о истој личности. Иако о почецима његове политичке каријере нема сигурних вести, могуће је да је прошао кроз још нека дворска звања и дужности. Занимљива је претпоставка Радослава Грујића о хијерархијском напредовању казнаца Драгослава према којој је он најпре био *слуѣа*, пошто се идентификује са извесним *слуѣом* Драгославом, сведоком у исправи краља Милутина Дубровчанима из периода око 1289–1291. године, затим *казнац* у хрисовуљу за манастир Светог Ђорђа из 1299–1300. године, па *велики казнац* 1314–1315. године и коначно *гесѣоѣи* 1326. у повељи краља Стефана за Призренску епископију.⁹ Слугу Драгослава, који је наведен као

⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника I, 1186–1321*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Историјски институт, Београд 2011, 319.

⁶ Лист са записом писара, што га је са својих путовања по европској Турској донео у Русију Виктор Григорович. Данас се чува у Руској државној библиотеци у Москви (ф. 87, бр. 11/3 /1693/).

⁷ *Сѣтари срѣски зайиси и найѣиси I*, сакупио и средιο Ј. Стојановић, Српска краљевска академија, Београд 1902, 16.

⁸ М. Марковић, „Прилози за историју светог Никите код Скопља”, *Хиландарски зборник* 11 (2004), 72–74.

⁹ Р. Грујић, „Теодора, мати цара Душана”, *Гласник Скојској научној друѣтва*, књ. 1, св. 2 (1925), 322.

сведок у исправи краља Милутина Дубровчанима 1289/91. године, можда и можемо поистоветити с Драгославом који се помиње деценију касније као казнац. Томе у прилог ишло би и звање слуге које је казнац Драгослав могао имати на почетку своје каријере, јер је ово звање заузимало ниже место на хијерархијској лествици звања и титула, а томе би одговарала и хронологија.¹⁰ Међутим, истоветно име, Призрен као место издавања повеље и град у чијој околини су се налазили баштински поседи великог казнаца Драгослава нису довољно јаки аргументи како бисмо тврдили да је у време краља Стефана Дечанског носио титулу деспота. Зато ово питање остаје отворено.

Могућношћу изједначавања личности слуге Драгослава и великог казнаца Драгослава, не исцрпљују се комбинације могућих титула које је носио овај велможа краља Милутина. Пишући о мајци цара Душана, краљици Теодори, Радослав Грујић износи закључак који је, у светлу нових сазнања, савремена историографија одбацила, али га је неопходно поменути. Полазећи од тога да је Теодора била растављена од краља Стефана Дечанског, Грујић закључује да се она удала за неког деспота, погрешно идентификујући деспотицу из повеље краља Душана о дару Цркве Светог Ђорђа манастиру Хиландару (1340) са Теодором.¹¹ У потрази за истакнутим српским велможом с деспотском титулом, који би могао бити Теодорин муж, Грујић га налази у деспоту Драгославу, који се помиње у хрисовуљи краља Стефана Дечанског за Призренску епископију.¹² Грујић деспота Драгослава идентификује са Милутиновим великим казнацем Драгославом.¹³ Наравно, није потребно посебно говорити о томе да је Теодора по доласку Стефана на власт преминула, те да никаквог брака није могло бити. Упркос чињеници да је тешко одрживо, ово становиште ипак није изгубило актуелност, бар онај његов одељак који се односи на идентитет деспота Драгослава. Заправо, како стоје ствари са изворима, не можемо га одбацити, али ни прихватити. Ипак, могућност да је реч о истој личности веома је мала. У време када се помиње у повељи краља Стефана Дечанског, 1326. године, Драгослав би био у дубокој

¹⁰ Утврђујући судски имунитет манастиру у Скопској хрисовуљи, краљ Милутин наводи према хијерархији представнике централне власти који немају право да суде људима Светог Ђорђа: „ни казньць, ни тепчии мали, ни соудииа вели ни мали, ни севасть, ни прахторь, ни севасть градски, ни прахторь градьски, ни страже гр[а]доу, ни соудииа гр[а]доу, ни соудииа жоупски, ни кнезь жоуп(ь)ски” (*Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника I, 1186–1321*, 326). Исти је случај и када су у питању велможе. У Првој дечанској хрисовуљи, око 1330. године, хијерархијски су наведене титуле учесника сабора од највишег ка нижем: „и казньце, и тепчьине и воєводы и слоугы и ставилце” (М. Грковић, *Прва хрисовуља манасѣира Дечани*, Београд 2004, 80).

¹¹ Иако деспотицу краљ Душан назива у повељи мајком, у питању је била његова тетка, Теодорина сестра, деспотица Марија. Она је заиста била удата за деспота Алдимира, али је његово достојанство било бугарског порекла (С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана о поклону цркве Св. Ђорђа и села Полошко манастиру Хиландару”, *Стари српски архив* 6, 2007, 56–68).

¹² Деспот Драгослав који се помиње у повељи из 1326. године био је, заједно са призренским епископом Арсенијем, послат да поврати поседе епископије који су били узурпирани. Претпоставља се да је своју титулу добио од бугарског цара. Наведену идентификацију одбацује Божидар Ферјанчић (Б. Ферјанчић, *Десѡѡи у Византији и јужнословенским земљама*, Српска академија наука и уметности, Београд 1960, 157–158).

¹³ Р. Грујић, *н. г.*, 322.

старости, тако да је тешко поверовати да би могао за краља да обави посао који му је у исправи поверен.¹⁴

Не малу пажњу истраживача привлачило је и име под којим се Драгослав у доступним изворима јавља. Само једном, у ктиторском натпису, наводи се као *Јоан Драгослав*.¹⁵ Употреба имена Јован отворила је могућност за различита тумачења, од којих већину није могуће доказати, мада их неки истраживачи ипак прихватају. Заступљена су три могућа објашњења за употребу имена Јован. Прво се односи на могућност да је Јован било монашко име великог казнаца, те да је у тренутку настанка натписа већ био монах.¹⁶ Ова претпоставка одмах наилази на тешкоћу која стоји у вези с чињеницом да је тешко разликовати када се ради о монашком имену, а када не. У неким случајевима наглашено је да је у питању монах, као у натпису Дамјана Радослава.¹⁷ Међутим, такви случајеви су ретки, те се користе други показатељи да је у питању монах. Најчешће се срећемо са формулом у којој се наводи ново, монашко име, након чега следи формулација „зовомь мирьскимь” или нека њена варијанта, и световно име.¹⁸

Друга могућност, јесте да је Јован библијско име које је овај велможа имао уз своје народно име Драгослав. Разлог зашто чешће наилазимо на употребу имена Драгослав, можда треба потражити у томе што је крштено име било изван свакодневне употребе. Овакав закључак одговара оном који доноси Георгије Острогорски: „Као што се зна, појава двају имена – од којих је обично (али не и увек) једно хришћанско или библијско, а друго народно – често се сусреће и јужнословенским земљама тог времена”.¹⁹ С обзиром на то да је у питању ктиторски натпис, разумљиво је зашто користи оба своја имена, као и своје звање, имајући у виду да је натпис намењен будућим нараштајима и допринос је сећању на задужбину и њеног ктитора.

Треће објашњење које срећемо у историографији односи се на претпоставку да је Јован титуларно име, и то не само у случају Јована Драгослава

¹⁴ Становиште о српском пореклу титуле деспота коју је носио дотични Драгослав, као и родбинску повезаност деспота Драгослава са Немањинима с обзиром на то да се деспотска титула додељивала само сродницима, заступао је Стојан Новаковић (С. Новаковић, „Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV век”, *Глас СКА* 78, 1908, 238, 244). Ипак, пре проглашења Царства, српски владари нису могли додељивати царска звања, могли су то чинити само византијски и бугарски цар.

¹⁵ Г. Томовић, *н. г.*, 48.

¹⁶ Мишљење о монашком имену Јован/Јоан заступа Сима Ћирковић (С. Ћирковић, „Драгослав”, *Српски биографски речник*, 3, Матица српска, Нови Сад 2007, 385–386). Уколико се заиста радило о монашком имену, то би значило да у време настанка натписа, 1314–1315. године, Јован Драгослав више није обављао службу великог казнаца.

¹⁷ У натпису стоји: „Прѣстави се р[а]бъ х(рист)у [м(о)н(а)]хъ дамиіа[нъ ми]рскимъ [з(ов)о]мъ радосл[авъ] ѿбра[дикъ]” (Г. Томовић, *н. г.*, 69).

¹⁸ Један од таквих примера јесте ктиторски натпис Драгослава Тутића, чије је монашко име било Никола: „Азъ рабъ хр(и)стоу николае а зовомь мирьскимь драгославъ тоутиць” (Г. Томовић, *н. г.*, 53). Оваких примера било је више од оних у којима се конкретно наводи да је реч о монаху. Став да је Јован било монашко име заступа и М. Благојевић, *Државна уйрава у српским средњовековним земљама*, Службени лист СРЈ, Београд 2001², 21, нап. 18.

¹⁹ Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Просвета, Београд 1970, 275. Међутим, исти аутор закључује и да је име Јован било изузетно распрострањено „па су његови носиоци нарочито истицали своје друго име, како би се јасније разликовали од својих савременика и претходника истог имена и истог или сличног положаја” (*Исти*). Ово објашњење не делује уверљиво.

већ и код неких других велможа, конкретно – оних са титулом деспота у Царству. Имајући у виду расположиву грађу, питање ствара велике тешкоће. Хипотезу о титуларном имену Јован, када је у питању Милутинов велможа Драгослав, заступао је Светислав Мандић. Не само да је веровао да је Јован титуларно име и да га је Драгослав добио од српског архиепископа Саве III као награду, будући да је први ктитор из редова властеле, па је осталој властели дао пример, већ је и закључио да је Драгослав први властелин који је носио титуларно име Јован.²⁰ Не постоји доказ о доследној употреби титуларног имена Јован, нити било каквог титуларног имена међу српском властелом. Имајући то у виду, ово становиште не може се прихватити.

Када је у питању породица великог казнаца, њихова имена су наведена у ктиторском натпису 1314–1315. године. Осим на том месту, име Драгослављево супруге Јелене среће се и у запису анагноста Радина, где су уз њено име наведене и титуле казначича и кира.²¹ Византијску титулу *кира* у овом периоду често срећемо у повељама краља Милутина испред појединих женских имена најчешће приликом навођења дародаваца манастирима или пређашњих власника купљеница у новоосвојеним областима.²² У истом запису, Јелена се титулише и женским обликом титуле свог мужа – казначича. Ово је јединствен пример када је звање казнаца у питању – да се његова супруга назива казначичом.

Што се тиче околности под којима је дошло до склапања брака и времена када се то догодило, ништа ближе не може се рећи. У време издавања Скопске повеље 1299–1300. године, брак је већ био склопљен, с обзиром на то да је казнац Драгослав манастиру приложио виноград који је био његова *ѿасѿниина*, тј. мираз његове супруге. На основу ове вести, могли бисмо закључити да је до брака дошло у периоду између освајања града Скопља и његове околине током Милутиновог похода 1282. године и издавања хрисовуље за манастир Светог Ђорђа код Скопља 1299/1300. године. Прецизније хронолошко одређивање није могуће, будући да остали помени Драгослава у изворима припадају већ XIV веку. Ако имамо у виду да се *ѿасѿниина* казнаца Драгослава налазила у околини Скопља, затим оквирно време склапања брака и Јеленино име, не можемо одбацити могућност да је она била грчког порекла, јер је тек Милутиновим освајањем у овој области успостављена српска власт, те раније није билоседа који су припадали српској властели.²³ Осим, супруге Јелене, у ктиторском натпису наведена су у имена њихове деце, сина Станише и кћери Ане. Ово је њихов једини помен у изворима.

²⁰ С. Мандић, *Чрије и резе. Фрајменѿи сѿарој именика*, Слово љубве, Београд 1981, 70–75. Осим Мандића, претпоставке о титуларним именима српских деспота изнео је и Ђорђе Стричевић, „Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века”, н. с., *Сѿаринар* 7–8 (1956–1957), 113–129.

²¹ *Сѿари срѿски заѿиси и најѿиси I*, 16.

²² Р. Михаљчић, „Кир”, *Лексикон срѿској средњеј века*, 306. Када се титула односила на мушкарце – *кир*, углавном се користила испред имена грчке властеле у новоосвојеним територијама, а исти је случај и са женским обликом. Титула је позајмљена из Византије, али није остала ограничена само на ословљавање грчке властеле. У женском облику честа је као епитет за владарке или жене обласних господара.

²³ Освајање Скопља извршено у време краља Уроша I било је краткотрајно и тешко да је оставило трага у овој области.

Порекло казнаца Драгослава није познато. Ипак, вероватно га треба тражити у некој утицајнијој властеоској породици, ако имамо на уму домете које је у својој каријери достигао. Положаји у централној управи често, мада не увек, додељивани су потомцима таквих породица. Када је у питању старост казнаца Драгослава, наслућујемо да је рођен педесетих или шездесетих година XIII века. Сумњамо да би функцију великог казнаца могао обављати неко ко већ није био у зрелим годинама.

Како смо раније навели, Драгослав је имао извесне поседе у околини Скопља, а који су били део мираза његове супруге Јелене. Међутим, шта је све спадало у тај мираз, осим виноградишта у селу Бутелу, није познато. Није познато ни да ли му је краљ Милутин доделио неке поседе у новоосвојеним областима, што, с обзиром на његов положај, не треба искључити. Захваљујући запису анагноста Радина, познато је да је казнац Драгослав држао у својој власти село Сушицу код Скопља. Да ли је ово село било део Драгослављевог *ѿшастѿнине* или је реч поседу који је добио од краља Милутина, не може се утврдити. Упркос томе, његова првобитна баштина налазила се у околини Призрена. Познато је да је ту држао село Муштутиште у коме је подигао своју задужбину, а да ли је ово село добио од краља или је у посед ушао као наследник, извори не бележе. Као што видимо, у власти казнаца Драгослава сигурно су се налазила два села, мада може бити да је држао још неки посед. Већ и два села у његовој власти, сведоче о положају коју је казнац заузимао с обзиром на то да поседи српске властеле пре Милутинових освајања нису била велики.

Нема сумње, сва Драгослављева остала постигнућа довела су га до те, слободно можемо рећи, кључне тачке његовог живота – подизања задужбине. Освајањем византијских области и успостављањем нове власти, српска властела могла је ближе да упозна начин живота византијске аристократије. Свакодневни живот у окружењу у коме доминирају споменици византијске културе, у првом реду цркве и манастири чији задужбинари нису били само цареви и чланови царске породице, већ и ромејско племство, морао је оставити снажан утисак на српске властодршце. Таква могућност постаје реална и доступна српским велможама.²⁴ Захваљујући материјалној подлози, која се углавном заснивала на плодовима освајања, остварен је први услов неопходан за подизање задужбина. Добијањем владареве дозволе, испуњен је други услов. Немогуће је не приметити утицај Византије и у томе. Владар који је војним и политичким деловањем обезбедио економски напредак својој властели, дозволом да буду ктитори, бринуо је и за њихов духовни просперитет. Гледано с економске стране, овај уступак владара није био занемарљив, имајући у виду како се то одражавало на владареве финансије. Очигледно, брига о оданом велможи била је важнија. Краљ Милутин утицао је на своје велможе на још један начин. Подижући из основе нове цркве и манастире, обнављајући старе, запуштене и порушене, дарујући их нештедимице, краљ је успоставио образац који је властела требало да прати.

Сасвим је разумљиво што је први познати задужбинар међу српским великашима био уједно и краљев најближи сарадник, упућен у све краљеве

²⁴ Припадницима властеоског staleжа на нижем хијерархијском ступњу ктиторско право биће доступно тек касније.

активности. Оправдано је мишљење да је „казнац Јован Драгослав као личност која води рачуна о краљевом богатству и поседима морао бити упућен у послове око подизања и украшавања храмова свога суверена; можда је он вршио, бар посредно, исплату сликарима који су радили за краља Милутина”.²⁵ Нема сумње да је био упућен у краљеве послове, посебно финансијски захтевне као што је градња задужбина.²⁶

Разлог за подизање задужбине такође је био по угледу на владара. Владар и велможе, своју бригу за душу могли су да искажу на начине који осталим људима нису били доступни. С обзиром на то да владарева повеља о оснивању цркве великог казнаца није сачувана, не можемо говорити о личним разлозима ктитора за подизање задужбине, међутим постојали су и они који су били универзални. Њих најбоље описују речи ктитора. Тако краљ Стефан Дечански осећа да „треба да учиним и неки богоугодни спомен у животу мојем, не би ли како добру реч стекао после разлучења ми од овога сујетнога живота. Јер видим да моји прародитељи и родитељи и други учинише добра дела Богу и људима, и уз то подигоше од основа божанствене храмове на хвалу и прослављење Богу, а себи на вечни спомен и на чување тела по разлучењу душе од тела, као што се види”.²⁷ Нема сумње, Јована Драгослава водиле су сличне или исте мисли и осећаји: жеља да осигура вечни помен и искупљење душе.

Бирајући место за своју задужбину, Драгослав је изабрао да је сагради у селу Мушутшту, на свом првобитном поседу, у старим српским земљама.²⁸ Није познато да ли је и којим поседима је обдарио своју задужбину. Посвећујући задужбину Богородици Одигитрији, Јован Драгослав се водио својим личним, интимним разлозима у које не можемо проникнути, али немогуће је не приметити да је ово прва позната црква посвећена изображењу Богородице Путеводитељке у Српској држави. А опет, случајно или не, не можемо занемарити чињеницу да је икона Богородице Одигитрије хиландарска престона икона.²⁹ Осим ове везе са престолом иконом светогорске задужбине Немањина, култ Богородице био је изузетно развијен у православном свету, па и у српским земљама, нарочито у XIV веку. Као посредници и заштитници, често су јој посвећиване задужбине.

Задужбину великог казнаца Јована Драгослава срушили су албански екстремисти јуна 1999. године. Саграђена у српско-византијском стилу, имала је основу уписаног крста над којом се уздизала осмострана купола, која је почивала на четири стуба. Зидана је наизменичним редовима камена и опеке, док је полукружна олтарска апсида носила сложенију декорацију у

²⁵ И. М. Ђорђевић, *н. г.*, 55.

²⁶ Довољно је сетити се у изворима потврђеног учешћа казнаца, тепчија и осталих представника власти у подизању манастира Дечана.

²⁷ *Данилови настављачи: Данилов Ученик, групи настављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1989, 55.

²⁸ Подизање задужбина у новоосвојеним областима биће одлика ктитора из времена краља и цара Душана.

²⁹ Икона Богородице стајала је на иконостасу старе Немањине цркве на Светој Гори. Више о томе на сајту: http://www.hilandar.info/strana.php?strana_id=180 (приступљено 12. септембра 2023).

комбинацији опеке и малтера.³⁰ С обзиром на то да је ктитор Јован Драгослав био упознат са финансијским пословима краља Милутина, у које је спадала и исплата зидара и сликара, а неке је вероватно и лично познавао, то му није било тешко да дође до најбољих, тим пре што је свакако имао средстава да их себи приушти. Претпоставља се да је осликавање трајало између 1317. и 1320. године и да су у раду учествовала двојица сликара. Иако су фреске биле слабо очуване, ипак су сведочиле о великом умећу уметника.³¹ Уз све остало, и то посредно говори о високом статусу великог казнаца. Ктиторски портрет није сачуван, тако да није могуће претпоставити како је овај велможа изгледао.

Владавина краља Милутина обележена је великим променама у свим аспектима живота, у првом реду владара, али и његових властелина. Узроци тих промена били су разнолики, али сви имају један корен – Византију. Јован Драгослав, осим што се по свом утицају и положају налазио у самом врху државне и друштвене хијерархије, као близак сарадник краља, своју историјску улогу ипак није одиграо у политици. Остаће сачувано сећање на њега као првог познатог ктитора из редова властеле.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/4/20

Accepted: 2024/4/29

ANA VUKADINOVIĆ, Ma
Starovlasovska 5, Raška, Srbija
E-mail: anavukadinovic1111@gmail.com

GREAT KAZNAC JOVAN DRAGOSLAV: KING MILUTIN'S NOBLEMAN

SUMMARY: Owing to the founder's inscription above the entrance to the Church of the Virgin Hodegetria in the village of Mušutište from the second decade of the 14th century, which mentions the name „iwan(a) великаго казнца. драгослава” (*iwan(a) vĕlikago kaznca. dragoslava*), the oldest memory of a Serbian lord-founder has been preserved. However, with the title of the *great kaznac* that stands next to the nobleman's name in the inscription, his career had been ending, thus the inscription was the starting point for the reconstruction of Jovan Dragoslav's biography. Other available sources, mostly allow tracing his rise from the service of a servant (*sluga*), which he probably started his career with, through the service of *kaznac* in the vicinity of Skopje, at the beginning of the 14th century. It seems that he performed this service for the longest period of time since he is also mentioned with it around 1308–1311 in the record of Anagnost Radin on the last page of manuscript he wrote. The private life of Jovan Dragoslav can only be seen to a limited extent: despite the fact that only assumptions can be made about his origin, position, and size of the property, the sources mention his wife, *kaznačica* Jelena, as well as his children. Parallel to the political progress of Jovan Dragoslav, the process of adoption of Roman customs among the Serbian noblemen is being followed, one expression of which is the foundation by which the *great kaznac* saved himself from oblivion.

³⁰ Црква Св. Богородице Одигијирије, Споменици културе у Србији, Српска академија науке и уметности.

³¹ Више о сликарству ове цркве погледати у: И. М. Ђорђевић, *н. г.*, 131.

Apart from being a reflection of the power that Jovan Dragoslav wielded as a figure at the top of the state hierarchy, the building of the Church of the Virgin Hodegetria, modeled on the ruler, was also a reflection of his faith.

KEYWORDS: Byzantinization, nobleman, great kaznac, foundation, the Virgin Hodegetria, the village of Mušutište

Др МАРИЈА ВАСИЉЕВИЋ, научна сарадница
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: marija.vasiljevic@bi.sanu.ac.rs

НОВИ ЗАШТИТНИК ХРИШЋАНА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ: СВЕТИ СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ*

САЖЕТАК: У раду се испитује природа култова светих на примеру прослављања Стефана Штиљановића, новог заштитника у Османском царству. Сви извори о штовању светог: записи, натписи, прославни састави и њихови преписи, као и ликовне представе, анализирани су у просторном и временском контексту. Такав приступ омогућио је осветљавање развоја штовања светог заштитника из Шишатовца почев од средине XVI века, затим уобличавања култа између последњих деценија XVI и прве четвртине XVII века, као и његовог постепеног прилагођавања локалној традицији током XVII века и ширих импликација тог прилагођавања. Тиме су потврђене неке од општих одлика култова, попут вишегласја сећања на свете, као и чињенице да су они имали слојевите функције, да су на различит начин утицали на своју околину и да су продирали у знатно више аспеката хришћанског живота него што се то чини на први поглед.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стефан Штиљановић, манастир Шишатавац, Срем, Османско царство, патријарх Пајсеј, сремски Бранковићи

Постепено османско освајање централног Балкана и јужне Угарске подстакло је штовање светих; ипак, као у претходном периоду, слављене су владарске личности, црквени поглавари и анахорети.¹ Изузетак представља Георгије Кратовац, занатлија који је страдао за веру 1515. године. Чињеница да је погубљен у Софији, која је већ била под османском влашћу, веома је утицала

* Чланак је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

¹ Наиме, разлику чини прослављање већег броја жена и светаца из других средина. Међутим, и они припадају горе наведеним групама. О култовима светих у овом периоду видети: Марија Васиљевић, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021.

на садржину његовог култа. Њему се придружује прослављање Стефана Штиљановића у Шишатовцу, чији се почеци везују управо за установљење османске власти у Срему.² Предмет овог рада јесте настанак, развитак и преобликовање штовања Стефана Штиљановића у XVI и XVII веку. Поред осветљавања садржине култа у различитим тренуцима, циљ овог рада јесте да се прикаже сложеност и слојевитост прослављања светих као важне историјске појаве.

О Стефану Шкиљановићу, како се помиње у оновременим изворима, не зна се много. Ратовао је у борби за угарски престо на страни аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког против ердељског војводе Јована Запоље, османског штићеника. Захваљујући ратовима напредовао је на друштвеној лествици – после Мохачке битке проглашен је племићем (1527) а потом је постао припадник средњих слојева племства (1535).³ Према даровници из 1535, Стефанова супруга звала се Јелена Богдановић и њих двоје су добили опустошени посед Ешћен у Срему. Изнета је теза да је дар имао симболичку вредност, пре него што је представљао успостављање стварног власништва.⁴ Занимљиво, Стефан се помиње у извештају који је преко српског деспота Павла Бакића упућен аустријском надвојводи 1537. године, а последњи пут га налазимо у изворима 1540. године.⁵ Следеће године основан је Будимски беглербеглук и, унутар њега, Сремски санџак,⁶ те се можда у везу са офанзивом султана Сулејмана може довести Стефанов нестанак из извора.

Средиште прослављања Стефана Штиљановића било је у манастиру Шишатовца, који су, према подацима из XVIII века, подигли жички монаси 1520. године на челу са игуманом Теофилом.⁷ Оснивање Шишатовца, посвећеног Рођењу пресвете Богородице, може се разумети у контексту сеоба тога доба и значаја Срема као новог духовног средишта, понајвише захваљујући Крушедолу као чувару реликвија последњих деспота Бранковића и седишту

² Различити аспекти штовања Стефана Штиљановића били су предмет више анализа: Мита Костић, „Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)”, *Глас СКА* 110 (1923), 70–94; Радолка Зарић, „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* 17 (1985), 69–74; више студија у: *Манастир Шишатајовац. Зборник радова*, Београд 1989; Мирко Тишма, „Култ св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање”, у: *Фрушкогорски манастири. Зборник радова*, Нови Сад 1990, 87–91; Слободан Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић. Рајник и светица*, Београд 1992; Јелена Дергенц, „Мошти св. Стефана Штиљановића”, у: *Култи светих на Балкану* 2, Крагујевац 2002, 87–112; Наташа Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* 61 (2013), 347–362; Борис Стојковски, „Стефан Штиљановић – прилози за историју и култ”, *Црквене студије* 20 (2023), 390–394; Марија Васиљевић, Огњен Крешић, „Култ светог и манастирска економија: прослављање Стефана Штиљановића у Шишатовцу под османском влашћу”, *Историјски часопис* 72 (2023), 343–373. Други део рада Петра Селетковића (вид. следећу напомену) такође ће се бавити култом Стефана Штиљановића.

³ Petar Seletković, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)”, *Scrinia Slavonica* 22 (2022), 15–26.

⁴ П. Селетковић сматра да је Ешћен заправо место Стејановци на обронцима Фрушке горе, *Исјо*, 26–27.

⁵ *Исјо*, 27–29.

⁶ Олга Зиројевић, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник за историју* 1 (1970), 13–16.

⁷ О проблему датирања оснивања манастира и помену првог игумана Теофила вид.: М. Васиљевић, О. Крешић, „Култ светог и манастирска економија”, 345–347.

Београдске митрополије.⁸ Већ из 1545. године потиче први податак о присуству Стефана Штиљановића у Шишатовцу. Реч је о запису на Панегирику где се наводи да се у „храму Рођења Пресвете Богородице” налазе мошти „светог и праведног и дивног Стефана Штиљановића, српског деспота”.⁹ Пошто је током XVI века Стефан једино на овом месту назван српским деспотом, може се поставити питање зашто му је „додељена” та титула? Чини се да се то може објаснити недовољним знањем о личности светог (вид. ниже) и утицајем крушедолских култова. Запис на Четворојеванђељу из 1560. године, где је Стефан означен као „свети и праведни кнез”, подржава ову претпоставку.¹⁰

Чињеница да се убрзо по оснивању манастира Шишатовца и само пет година након последњег помена Стефан убраја у свете, може се објаснити тиме што је у том тренутку било веома важно придружити се светим местима на Фрушкој гори. Тако је Крушедол према првом пописном дефтеру из 1546. године био најбогатији манастир.¹¹ Поред тога, средином XVI века преносе се мошти мученика Теодора Тирона у Хоново, што је утицало на материјални напредак манастира у наредним деценијама. Значај присуства светог за идентитет манастира показује то што се у османским документима почев од 1557. године Шишатовац у више наврата назива манастиром Светог Стефана. Представљајући се као чувар реликвија, Шишатовац је могао привлачити ходочаснике и добијати њихове прилоге. Ту везу потврђује пораст пореског оптерећења и обнова манастирских зграда у наредном периоду.

Штовање светог и економски развита манастира водили су писању прославних састава. За празник 4. октобра састављени су Повесно слово, Похвално слово и Служба. Прозни списи настали су вероватно између последњих деценија XVI и прве четвртине XVII века, док је Служба уобличена ослањањем на Повесно слово.¹² Стога ће анализа почети с Повесним и Похвалним словом. Да исти писац стоји иза оба дела сведоче сродне теме и готово истоветни библијски цитати.¹³ Поред тога, сâм аутор у Похвалном слову наводи да је о „мужу праведном и светом” говорио у „начртанију жителства” те да стога плете „похвалну беседу”.¹⁴

⁸ О овим променама видети више у: М. Васиљевић, *Култови светих*, 121–150, с прегледом литературе.

⁹ Често се о почецима штовања светих сазнаје из записа на богослужбеним књигама. О томе вид.: *Исјо*, 31–33. Поменути запис испрва је објављен према речима Илариона Руварца у: Љубомир Стојановић, *Сјџари српски зајиси* 3, Београд – Сремски Карловци 1905, 53, а потом у: Сава Петковић, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Грегтега”, *Сјоменик* 101, Одељење друштвених наука 3 (1951), 56–57. Приметио га је Мита Костић (М. Костић, *Сјеван Штиљановић*, 72) а потом су га коментарисали остали истраживачи (вид. нап. 2).

¹⁰ Љ. Стојановић, *Сјџари српски зајиси* 1, 31–32; С. Петковић, „Збирка рукописа”, 31–32.

¹¹ Поређења ради, оптерећење Шишатовца је шест пута мање. О томе и о подацима изнетим у наставку пасуса вид.: М. Васиљевић, О. Крешић, „Култ светог и манастирска економија”, 350–354.

¹² Закључак је изведен на основу података из Повесног и Похвалног слова и времена настанка најстаријих познатих преписа. О томе: *Исјо*, 354–355. Ђорђе Трифуновић је претпоставио да је неки облик Службе настао у XVI веку а да је она коначни облик добила укључивањем садржаја из Повесног слова. Ђорђе Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, *О Србљаку. Сјџуђе*, Београд 1970, 347–348.

¹³ За цитате упор. примере: Томислав Јовановић, „Похвално и Повесно слово деспота Стефану Штиљановићу”, *Књижевна историја* 10, 38 (1978), 345, 348, 359–360, 362.

¹⁴ *Исјо*, 345–346.

На садржај Повесног слова утицала је чињеница да је аутор писао „мно-го година од престављења светог”, да о њему није знао довољно и да су његови извори усмени. Он, стога, моли Бога да му „разврзе слух” и у више наврата наводи да је слушао о светом.¹⁵ Такође, често истиче да му се чини, односно да мисли да се нешто догодило.¹⁶ Из тих разлога о животу светог има мало, углавном општих, података а спис се заснива на вероватноћи: писац закључује на основу познатих и понављајућих образаца, што Повесно слово приближава Похвалном.¹⁷ То је допринело уношењу обиља библијских цитата и алегорија, развијању дидактичке намене и употреби дела у богослужбеном прослављању.¹⁸

Повесно слово почиње приказом устројства света: пореде се духовно и материјално (живо и мртво) богатство. Реч Божја представник је духовног богатства јер захваљујући њој хришћани знају како благоверно да живе, да се супротставе греху, поступају праведно и угађају Богу.¹⁹ Притом, Нови завет је превазишао Стари, што се читује у Христовим чудима, светијим и сјајнијим од старих. Пошто је Христ наложио апостолима да проповедају Јеванђеље, васељеном су „просијали” безбројни зборови светих: апостоли, мученици, патријарси, испосници, „повестописатељи” и праведници, укључујући Стефана.²⁰

Ови редови јесу темељ разумевања приповести о Стефану Новом. Свет је представљен као поларизован на духовне и материјалне вредности; следе мотиви надмашивања и светлости и збрајају се типови светаца како би се Стефан сврстао међу њих. Овим је аутор своје дело представио као наставак Светог писма и Свете историје и сместио га је у „последње родове”.²¹ Стога разлог писања јесте примерност живота светог, односно „корисност” приповедања.²²

Стефанов живот пре доласка у Срем укратко је приказан – наводи се да је родом из Паштровића, из области под влашћу венецијанског дужда, и да је, доспевши у војнички узраст храбар, уман и „чини се” учен књижевном разуму, дошао у службу српских деспота. Од њих је добио баштину – „чест

¹⁵ Такође, наводи да је слушао о Јелени, Стефановој супрузи. О овом примерима вид.: *Исѣо*, 360–363.

¹⁶ *Исѣо*, 360–364, 369.

¹⁷ Ирена Плаовић, *Рейторичко наслеђе српској средњовековља: слова и похвале* (докторска дисертација), Београд 2022, 170. Похвалном слову га приближава и смена приповести и директног поучавања и обраћања заједници верних, *Исѣо*, 166.

¹⁸ Наиме, писац не сврстава Повесно слово у хагиографије. У наслову стоји да је реч о „Слову повесном о житију и проналаску светог и праведног кнеза Стефана, нареченог новог” а касније о „повествованију” Светог Стефана, Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 358, 361.

¹⁹ *Исѣо*, 358.

²⁰ *Исѣо*, 359–360.

²¹ *Исѣо*, 360. О мотиву последњих родова у прославним списима почев од друге половине XV века вид.: М. Васиљевић, *Култови светих*, 128, са старијом литературом. О хагиографијама као наставку Светог писма вид.: Димитрије Богдановић, *Исѣоприја сѣаре српске књижевности*, Београд 1980, 72; Derek Krueger, *Writing and Holiness. The Practice of Authorship in the Early Christian East*, Philadelphia 2004, 15–32.

²² О овом топосу вид.: Thomas Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligen-viten in mittelbyzantinischer Zeit*, Berlin – New York 2005, 37–40.

земље медосласне”.²³ Писац наводи да се у тој земљи „према садашњем обичају званој Срем” Стефан уселио у једно „јадно и ненарочито градиште” које је постало славније од царских градова јер је „дивни муж, свети и праведни Стефан” ту живео.²⁴ Као знак Божје милости може се протумачити навод да је земља обилавала пшеницом, вином и свиме.

Стефанов светачки лик одражава модел идеалног владара претходног доба: он је праведан, преподобан, строљубив, ограђивао се страхом Господњим, био је покровитељ монаха, манастира и „ништих”.²⁵ Због тога је упоређен с Јовом и Корнилијем, а његова супруга Јелена са Саром Авраамовом по гостољубљу и Јеленом, мајком цара Константина, по побожности. Следи опис ратовања против „Агарена”, којима је Стефан био љути, храбри и страшни противник.²⁶

Претходни редови представљају позорницу за Стефаново најважније дело, које писац приказује као пример превазилажења Старог завета. Због тога приповест почиње подсећањем на прекрасног Јосифа и храњење гладних у Египту. Ипак, како писац истиче, Јосиф је наплаћивао пшеницу а својој браћи је вратио новац којим су купили храну. Захваљујући Христовим речима које позивају на милостињу и проклињу оне који скупо продају пшеницу, Стефан је превазишао Јосифа. До тога је дошло због глади која је задесила плодну и богату земљу – писац се пита да ли ју је узроковала суша, нешто друго, или је, вероватније, била последица ратовања са Агаренима. Затим описује ратове, пустошења, пљачке и живот у збеговима који су водили у немаштину и глад. Стефан је пак, имајући препуне житнице, нахранио гладне, не узевши им новац. Тиме је он одабрао вечно богатство наспрам материјалног, а ова епизода је на најочигледнији начин представила спис као наставак Светог писма. Како је добила највише простора и представља Стефаново најважније дело, она представља окосницу Повесног слова.

Ти редови омогућили су писцу да се обрати присутнима, односно да упуту критику савременицима. Наиме, он истиче да слуша „безумне речи мирјана” да више није могуће чинити добра дела ако ниси монах због брига о породици, дому и порезима. Он то назива „лењошћу и обманом века овог” јер је потребно бринути о вечном дому више него о овоземаљском.²⁷ За разлику од претходних редова који су подучавали приказом идеалног живота и упућивањем на угледање на Реч Божју, овде су дидактичке поруке садржане у критици и предочавању казне. Овај одељак завршава се наводима из Светог писма који упућују на послушност, давање и милостињу.

²³ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 361.

²⁴ *Исѣо*, 362.

²⁵ *Исѣо*, 362–363.

²⁶ Претходни редови подсећају на светачке ликове великог жупана Стефана Немање / монаха Симеона и краља Милутина (посебно с почетка прослављања), где је „ратничка компонента” била веома важна. Поређење с њима открива и да је Стефанов лик доста сведен. О тим култовима упор. Даница Поповић, „О настанку култа Светог Симеона”, *Под окриљем светосићи. Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, посебно 54–73; Иста, „Светачко прослављање краља Милутина”, *Свети краљ Милутић. Владар на раскришћима светих*, Београд 2022, 532–539, са старијом литературом.

²⁷ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 366.

Писац се враћа приповести описом множења „агаренских” ратова и освајања српске земље. Видевши такво насиље, Стефан је напустио Срем и отишао „кнезу пеонском...краљу угарском”.²⁸ Након што је добро дочекан, добио је многа села и велике градове, односно већу власт него што је имао. Овде је Стефан надмашио себе: у једном од градова је превазилазио свој пређашњи живот и био „плодитељ добродетељи”.²⁹ Његово дело пореди се с подвизима мученика у време мучења и исповедника у дане иконоборства јер је у неповољном околностима (у изгнанству) множио врлине.

Следи приказ Стефанове смрти, сахране „на месту близу града” и одласка супруге Јелене у „немачку земљу”.³⁰ Ови редови јесу увод у приповест о преносу моштију, која се одиграла управо по османском освајању. Писац, наиме, наводи да су „по неколико лета” Агарени освојили Угарску, укључујући и Стефанов град. У дубокој ноћи, пошто је настала велика тишина, зрак светла показао је место сахране „светог и праведног Стефана”.³¹ Видевши светло и мислећи да се ту налази материјално благо, агаренска војска почела је копати. Тиме је представљена њихова тежња ка материјалном, односно мртвом благу чиме је устројавање света постало потпуно. Како су се пак и Агарени дивили светом телу које испушта „слатка благоуханија”, иако нису разумели шта гледају, надмоћ хришћанства је утврђена.

Слојевите односе између припадника двају вера писац је приказао кроз личност османског заповедника – „Амира”. Наиме, после проналаска моштију он је обавештен о „бившем властелину овог града и околне земље, богољубивом господину, хришћанину, родом Рас, како Угари називају Србе, именом Стефан”.³² „Амиру” је то било довољно да препозна свог сродника, јер је био родом хришћанин али је био заробљен и променио веру. Због сродничке љубави он је светог „часно примио”.

Вести о открићу моштију брзо су се рашириле и, како се писцу „чини”, појавила су се многа „знамења”. Стога су дошли монаси с даровима, измолити мошти светог од „Амира”, положили их на кола и са њима стигли у „свој манастир”, који је на „Фрушкој гори, храм Рођења Богоматере...Шишатовац, у земљи Срему, где је пре свети богоугодно живео”.³³ Игуман је с монасима изашао поворци у сусрет а по приспећу у манастир положили су реликвије у цркву. Приповест о преносу завршена је закључком да „од тада до данас” исцељења и знамења не престају те свако ко долази с вером бива излечен.³⁴

Ово је заправо увод у одељак који говори о невернима. Писац наводи да је чуо неког „ко мисли да је мудар” да доводи у питање деловање моштију и Стефанов „свети живот”.³⁵ Иако је сумња у чуда хагиографски топос, он је углавном сведен на напомену да свети чини чуда онима који с вером прилазе.³⁶

²⁸ *Исѣо*, 367.

²⁹ *Исѣо*.

³⁰ *Исѣо*, 368.

³¹ *Исѣо*, 368–369.

³² *Исѣо*, 369.

³³ *Исѣо*, 370.

³⁴ *Исѣо*.

³⁵ *Исѣо*, 370–371.

³⁶ Бројни су примери ових напомена, вид.: М. Васиљевић, *Кулиџови светих*.

У развијеном облику о сумњи се говори само у Повести о преносу моштију Светог Луке, насталој у шестој деценији XV века,³⁷ и у овом случају, што упућује на претпоставку да су ови редови одраз актуелних ставова и размишљања о светима. Поред тога што вероватно одсликава савремена уверења, опис сумње има место у историји култа: због неверице рука светог била је однета у Цариград, где је њену светост потврдио цариградски патријарх, након чега је враћена у манастир.³⁸

Повесно слово закључено је приказом повратка Стефанове супруге Јелене. Наиме, пошто је чула вести о Светом Стефану и упркос томе што се „тамодржавни” противио њеном путовању због Агаренске опасности, она је разделила своје имање и на малој лађи допутовала низ Дунав у манастир.³⁹ Пошто је видела мошти она се замонашила, поделила оно што је донела са собом и живела као Јелисавета са „оне стране Горе, к реци Дунаву”.⁴⁰ После смрти сахрањена је у припрати Шишатовца. У последњим редовима писаца поново подсећа на Свето писмо и веру у Свету Тројицу.

Дакле, Повесно слово смешта живот Стефана Шкиљановића у време српских деспота у Срему и османског освајања тог подручја. То донекле одговара хронологији живота Стефана Шкиљановића – он јесте био везан за Срем и његова супруга се звала Јелена, а извештај из 1537. године могао би потврдити везе са српским деспотима и угарским краљем. Објављивање моштију смешта се у време османског освајања Угарске, што не би противречило последњем помену Стефана из 1540. године. Стога се може закључити да је неко сећање на Стефана Шкиљановића постојало и да је оно утицало на садржај Повесног слова. Истовремено, стиче се утисак да то сећање није био одлучујући разлог за састављање прозних списа.

Неодређени историјски и сведени светачки лик указују на то да разлоге треба тражити у друштвеним, духовним и црквено-политичким околностима последњих деценија XVI и прве четвртине XVII века. Један разлог могао би се тицати збивања у вези са самим штовањем: неверицом и ношењем руке у Цариград. На то указује чињеница да аутор о томе приповеда као очевидац. Другим речима, могуће је да је неколико деценија после почетка прослављања недовољно познатог светог (средином XVI века) дошло до сумње у његове моћи. То свакако није одговарало монасима, којима је углед Шишатовца као

³⁷ О случају Светог Луке вид.: Даница Поповић, „Мошти светог Луке – српска епизода”, *Под окриљем светости. Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 309–310; М. Васиљевић, *Култови светих*, 254–255; Marija Vasiljević, “Translations of Saints’ Relics in the Late Medieval Central Balkans”, *Balkanica* 51 (2020), 33–34.

³⁸ Како се наводи, рука је била положена на „своје место”. Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 371. О питању да ли је епизода била стварна или измишљена коментарисано је у: М. Васиљевић, О. Крешић, „Култ светог и манастирска економија”, 355–356. Овде се третира као стварна јер је као таква преношена читаоцима/слушаоцима прославних састава. Уколико је то заиста био случај, обраћање поглавару друге Цркве за потврду Стефанове светости могло би бити последица хијерархијске позиције Пећке патријаршије у односу на Цариградску, упражњавања места пећког патријарха (један пример јесте период између смрти патријарха Јована и устоличења патријарха Пајсеја. Томислав Јовановић, *Књижевна дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 48–50) или неког другог разлога.

³⁹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 371.

⁴⁰ *Исио*, 372.

светог места био неопходан зарад опстанка манастира. Како су и чланови црквене јерархије били умешани у настанак дела – аутор наводи да му је један митрополит заповедио а други благословио писање⁴¹ – онда се збивањима у вези са штовањем светог могу прикључити и црквено-политички разлози. И они су везани за одржање представе о Шишатовцу као о светом месту. То такође показује Јеленина сахрана у Шишатовцу, где би, у случају развитка њеног штовања, био опонашан крушедолски модел.

Овим разлозима придружује се правременост приказа узорног хришћанског живота. Она се може разумети у контексту живота у држави са исламом као званичном вером, где би се природно јавила потреба за моделовањем правог одговора на изазове свакодневног живота. Уочљива је и у обраћању публици и у критици ставова и поступања појединих хришћана. Томе би се прикључила увремењеност општих порука Повесног слова. Занимљиво је да у том погледу налазимо сличности са Опширним житијем Георгија Кратовца, такође особеним примерком прославних списа.⁴² Почео Повесног слова и Опширног житија обележени су устројавањем хришћанског света, приказом свих типова светости и увођењем различитих мотива као оквира за разумевање приповести. Оба дела обилују библијским цитатима, при чему у Повесном слову срећемо и „нагомилавање” цитата (посебно из Јеванђеља), и истичу границе између хришћана и муслимана. Такође, у оба списа исламски представници признају светост јунака, што служи утврђивању нижег положаја исламских вредности. Описане сродности – упркос различитости текстова, контекста и типова светости – показују да су култови светих добили нове функције. У оба случаја писци као да подучавају верне о томе „шта значи бити хришћанин” – хришћанској слици света, тренутним животним условима и путоказима за правилно поступање.

Описани разлози за писање Повесног слова могу се применити и на Похвално слово Стефану Штиљановићу. Оно садржи све одлике похвала: сложеног жанра нестабилне композиције, са учешћем заједнице као упоришном тачком, удвајањем адресата (обраћа се и светоме и присутнима) и топичношћу.⁴³ Као и осталим похвалама, њоме се оснаживао идентитет заједнице, стваране су вредности и успостављани идеали.⁴⁴ Као и у Повесном слову, почетак Похвалног слова обележен је поларизовањем материјалног и духовног, алегоријом ослоњеном на Стефаново име: пореде се краљевски и похвални венац, уз понављање цитата из Јеванђеља по Марку и Матеју.⁴⁵ Како би истакао Свето писмо као путоказ врлине, писац приповеда о апостолу Павлу и потом се позива на речи Јована Златоустог. Ови редови су у служби

⁴¹ *Исјо*, 360. Београдско-сремски митрополит могао би бити један од њих, јер се као поглавар епархије свакако старао о локалним култовима.

⁴² О култу Георгија Кратовца вид.: М. Васиљевић, *Култови светих*, 150–167; Марија Васиљевић, “Revival of Early Christian Model of Martyrdom in the Ottoman Central Balkans”, *Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, ed. S. Pirvatrić, A. Timotin, O. Iacubovski, Bucharest 2022, 437–451.

⁴³ И. Плаовић, *Рейоричко наслеђе*, 174–177.

⁴⁴ *Исјо*, 176. Можда се већи број похвала од краја XIV века може објаснити управо османским присуством на овим просторима.

⁴⁵ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 344–345; О томе вид. и: И. Плаовић, *Рейоричко наслеђе*, 165.

истицања књижевног образовања Стефана Штиљановића, које пак није савним сигурно (писцу се „чини“).

Делови о Стефановом животу не доносе нове податке док су неки, попут одласка код угарског краља, ношења руке у Цариград и Јелениног повратка у Срем, изостављени. Стефан је сликан као идеални владар уз позивање на старозаветне узоре, пре свега Јова и Јосифа. Приликом описа Стефанове смрти набрајају се типови светости и истичу се мученици, што подсећа на увод Повесног слова. Објављивање моштију искоришћено је и у Похвалном слову за супротстављање материјалних и духовних вредности, при чему прву представљају „Агарени“. Разлоге за куповину Стефанових моштију и њихов пренос у Шишатовца писац је представио подсећањем на то да је слављење светих уједно и слављење Бога, као и тога да Бог слави оне који њега славе.⁴⁶

Опис преноса је сведен али је упоређен, према обичају, с преносом Ковчега завета. Завршен је напоменом да су мошти биле положене „къ храме, храмъ бывшаго“, што је водило претпоставци да је Стефан био ктитор Шишатовца.⁴⁷ Ипак, како је спис састављен неколико деценија по зачетку штовања, односно у време када је Шишатовца већ био познат као „манастир Светог Стефана“, овај навод би могао бити последица савремене идентификације манастира Шишатовца.

Следи опис исцељења верних као и изостанка чуда код маловерних. Писац потом поново подсећа на значај прослављања светих и вере у Бога, да би се окренуо покуди порока. Иако покуда јесте опште место похвала,⁴⁸ чињеница да се и у Повесном слову истиче световност као извор греха указује на то да је она уједно одговор на савремено тумачење живота верних. На крају Похвалног слова тражи се од светог да избежи „от озлобленїа иноѣрныхъ еѣникъ“, сваког пропадљивог зла и смртоносних мука.⁴⁹ Када се узме у обзир да су Повесно и Похвално слово читани на исти дан, не чуди то што се уобицајене молбе за спас налазе само у похвали.

Служба Стефану Штиљановићу припада развијеном типу – с великом и малом вечерњом и два канона – што сведочи о интензивном прослављању. Особеност ове Службе чини посвета једног канона преносу моштију. Наиме, прослављање преноса било је део важних и распрострањених култова, када су мошти светог преношене из удаљених крајева. Налазимо их код Светог Саве, јеванђелисте Луке и Јована Рилског, чији су култови добили и празнике преноса.⁵⁰ Ипак, у овом случају, чини се да је комеморисање чина и освећивање Шишатовца условило посвећивање пажње транслацији, пре него распрострањеност култа.

Служба одражава и развија мотиве из Повесног слова. Тако је храњење гладних и ништих, односно давање жита једна од најприсутнијих тема.⁵¹ Стефан је Авраам по гостољубљу, Јосиф по давању жита и преносу моштију

⁴⁶ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 352.

⁴⁷ *Исѣо*, 353; Б. Стојковски, „Стефан Штиљановић“, 390.

⁴⁸ И. Плаовић, *Рейторичко наслеђе*, 167.

⁴⁹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 355.

⁵⁰ Последња два случаја везују се за средину, односно седму деценију XV века, а последњи се одвија управо у Османском царству. М. Васиљевић, *Култови свейих*, 249–255, 275–279.

⁵¹ На пример вид.: Томислав Јовановић, „Служба св. кнезу Стефану Штиљановићу“, *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985), 201–202, 205, 212–213, 217–218, 222.

из далека, Јов по милостињама и Корнилије по молитвама.⁵² Очекивано, узгред се говори о Стефановом животу: био је „страшан у боју”, образовао се, добро знао јеванђељске речи, и презирао је власт.⁵³ Занимљиво, само се у Служби помињу Свети Симеон и Сава као стубови Српске цркве која се захваљујући њима ослободила јереси.⁵⁴ Позивање на свете осниваче произлази из њиховог значаја за Српску цркву као и вишевековних помена у аколутујама. Тиме је и шишатовачки светац повезан с прошлошћу Цркве. Повезивањем с хришћанском (православном) прошлошћу може се објаснити и напомена да Стефан подражава цара Константина Великог, који просијава „као први хришћанин”.⁵⁵

Само се једном, и то на малој вечерњи, тражи физичко спасење.⁵⁶ Заправо, поред храњења гладних, Службу обележава приповест о објављивању и преносу моштију, кроз коју је приказано и супротстављање материјалних и духовних вредности. Још на великој вечерњи једна стихира посвећена је кратком приказу преноса, док је објављивање и „ужасавање Агарена” помињано више пута.⁵⁷ Такође, истиче се да су мошти драже од „камена сафира” и да су „целе и нераспадљиве” положене у „храм Богоматере”.⁵⁸ У канону преносу говори се о проналаску гробнице, односно светлости која је објавила мошти, благоухању мира и удивљењу агаренских војски. Пренос је приказан као свечани и радосни чин, сродно Похвалном слову.⁵⁹ Потом се помињу људи који су сумњали у „нераспаднуто тело” те су „рѣкоу цѣлабѣнѣю штедлють и съ нѣю постизаю град ц(а)р(ѣ)ствѣющеи стѣющеи · и въ нѣмъ ж(е) тогда с(вѣ)т(нѣ)лствѣющеи” схватио је „посвећење Божје”.⁶⁰ После се још једном наглашава да се „светитељ мајке градова” дивио изгледу и благоухању моштију и да је хвалио Бога што на њима почива.⁶¹ Као додатна потврда Стефанове светости посебно се истичу исцељења. У последњој песми канона преносу помиње се долазак супруге Јелене. Ипак, како се не говори о њеном монашењу, он је овде пример ходочашћа и сведочи о култу Светог Стефана а не о стварању сећања на саму Јелену.

Садржај Службе потврђује разлоге за заокруживање култа: потврда Стефанове светости, слављење Шишатовца као средишта култа и места збивања чуда, приказ примерног властеоског живота и хришћанских светоназора. Далекосежност ових порука постаје уочљива када се има на уму да је Служба, као основни култни текст, била и главно средство ширења култа.

Подстицај двојице митрополита за писање Повесног слова јесте био само почетак старања црквених великодостојника о култу. О томе сведочи запис који је вероватно саставио писар најстаријег познатог преписа Повесног слова.⁶²

⁵² Природно, поређење са Јосифом је најистакнутије: *Исѣо*, 202, 205, 211–212, 218.

⁵³ *Исѣо*, 206–207, 214, 216, 220.

⁵⁴ *Исѣо*, 206.

⁵⁵ *Исѣо*, 216.

⁵⁶ *Исѣо*, 201–202.

⁵⁷ *Исѣо*, 203, 205–206.

⁵⁸ *Исѣо*, 206–207.

⁵⁹ *Исѣо*, 216, 218.

⁶⁰ *Исѣо*, 218.

⁶¹ *Исѣо*, 218.

⁶² О запису детаљније: М. Васиљевић, О. Крешић, „Култ светог и манастирска економија”, 356–357.

Према њему, препис је настао „повеленијем и благословенијем београдског митрополита Авесалома 3. октобра” у време патријарха Пајсеја, 1631. године.⁶³ У шишатовачком Поменику под 7. октобром 1631. године налазимо сведочанство да је патријарх Пајсеј (1614–1647) са Авесаломом заиста посетио Шишатовац.⁶⁴ Посета митрополита и патријарха сведочи о подршци штовању светог са највиших црквених инстанци. Она је подстакла његово ширење које је, заузврат, утврђивало локално заједништво и ингеренције пећког патријарха.⁶⁵ Треба истаћи да су тих година, према воденим знацима, преписани и Служба и Похвално слово, што такође сведочи о раду на култу.⁶⁶ Потврду да је у тим годинама култ посебно подстакнут доноси и израда кивота за Стефана Штиљановића, датованог у 1630/1631. годину.⁶⁷

Сведочанство о ширењу прослављања у време патријарха Пајсеја доноси и најстарија представа Стефана Штиљановића која се налази у Цркви Св. Николе у Градишту код Петровца (1620. година).⁶⁸ Насликан је поред Теодора Тирона те се то може разумети као део систематског ширења фрушкогорских култова. Стефан на представи не носи владарску титулу нити ношња одаје владарски статус, док су на свитку исписане речи из Јеванђеља по Матеју које налазимо у Повесном слову.⁶⁹

Поред ширења култа, за доба патријарха Пајсеја везано је прво преобликовање Стефановог лика. На основу записа који претходи Кратком повесном слову оно је приписано патријарху Пајсеју, иако анализа списка није једнозначно потврдила то ауторство.⁷⁰ Запис говори о патријарховој посети 1631. године, када је он „својеручно написао кратку повест” Стефана „деспота српског” а кондак манастирски и „књигу Светог Стефана” понео да препише у „пећки цароставник”.⁷¹ Како је и Пајсејево преписивање Службе Светом Луки посведочено, то подржава веродостојност ових података (а тиме и ауторства).⁷² Оба примера уједно показују како су се ширили култови светих.

⁶³ ПБ 56, 50v; Јб. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи* 3, 59. Да ли је један од митрополита из Повесног слова Авесалом, остаје отворено питање.

⁶⁴ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71.

⁶⁵ У том контексту вероватно треба разумети и честа патријархова путовања, која су, између осталог, свакако олакшавала и убирање пореза. О томе више у: Marija Vasiljević, “Between Hagiography and Historiography: Commemorating the Saints and Remembering the Past in the Seventeenth Century in the Patriarchate of Peć”, *Writing History in Ottoman Europe, 16–18th Centuries*, ed. Ovidiu-Victor Olar and Konrad Petrovsky (у штампи).

⁶⁶ Ђ. Трифуновић, „Белешке”, 346.

⁶⁷ Верена Хан, „Интарзивни њивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу”, у: *Манастир Шишатовца*, 205–213. Патријархову посету и израду кивота повезао је: Мирован Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла”, у: *Манастир Шишатовца*, 344.

⁶⁸ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 72.

⁶⁹ *Исио*. То би подржало тезу о првој четвртини XVII века као горњој граници настанка Повесног слова.

⁷⁰ Томислав Јовановић, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу”, *Манастир Шишатовца*, 73–76.

⁷¹ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 58. О *цароставнику* – посебном типу зборника вид.: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*, Београд 1990, 375–376.

⁷² Т. Јовановић, *Књижевно дело*, 342.

Треба се накратко задржати на помену „књиге Светог Стефана” која указује на постојање рукописа са сабраним прославним списима. То претпоставља заокружени и систематизован култ на почетку четврте деценије XVII века. Најстарији преписи кулtnих дела то потврђују а у каквом су односу ови преписи с поменутом „књигом”, остаје непознато.

Тезу о Пајсејевом ауторству могао би подржати запис на крају једног преписа Кратког повесног слова из 1767. године. Наиме, на почетку дела налази се само напомена „по свидѣтелствѣ паѿсеѧ архіеп(и)ск(о)па пекскаго” док се на крају наводи: „ѡбнови се сѧ еѣтрактѣ ѡт житна с(вѣ)таго стефана к' лето 1767го”.⁷³ Уколико се прихвати да је Кратко повесно слово заправо „екстракт” пространега списка, то подсећа на Пајсејево Опширно и Синаксарско житије цара Уроша, док и у Синаксарском житију Стефана Првовенчаног има назнака да је оно настало спајањем краће и обимније хагиографије.⁷⁴

На крају, садржај Кратког повесног слова показује да је оно потекло макар из пера познаваоца Пајсејевог програма. То се тиче пре свега историографске функције дела и измене Стефанове светости. Наиме, приповест о Стефану Штиљановићу добила је нови историјски контекст. Спис почиње напоменом о смрти „Светог Јована Бранковића, деспота српског”. Како Јелена, кћер Стефана Јакшића, није имала мушког наследника и пошто је неко време владала с кћерима, позвала је из приморских страна „захумског кнеза” и деспотског сродника Стефана Штиљановића и дала му „санѣ деспотскыи над народомѣ сербскыи”.⁷⁵ Стефан се сместио у граду Моровићу где је лепо владао и ратовао против „безбожних Агарена”. После неког времена, угарски краљ Владислав га је преселио преко реке Драве с „многим српским народом” и дао му град Шиклеуш 1508. године. Тамо је Стефан поживео 7 година. Неколико година после сахране његова супруга Јелена отишла је у Чешку земљу, у Праг. После напомене о освајању Шиклеуша, које је у име султана Сулејмана учинио „Амир”, налазимо сведени приказ наласка моштију али сродан оном у Повесном слову. Ипак, у Кратком повесном слову наводи се да су мошти предате игуману Теофилу и да су пренете у Шишатовца 1543. године. Остатак списка посвећен је Јеленином повратку, монашењу, смрти и сахрањивању у Шишатовцу.

Дакле, Кратким повесним словом живот Стефана Штиљановића стављен је у контекст српске владарске историје и у почетак XVI века од стране писца упознатог с политичким приликама тога доба. Заправо, све неодређености Повесног слова конкретизоване су – српски деспоти замењени су Јованом Бранковићем, угарски краљ „постао” је Владислав II а „Агарени који плене Угарску земљу” означени су као војници султана Сулејмана. „Историзовано житије” условило је избацивање поука, цитата и представљање Стефана као узорног модела. Изостаје чак и помен храњења гладних, што показује да су основе његове светости сасвим измењене, иако није и сам тип светости – он је и овде сврстан у праведнике. Такође, изостаје приповест о невернима и одношењу моштију у Цариград, али то може бити последица губљења значаја

⁷³ *Исѣо*, 351, 353.

⁷⁴ О случају житија Стефана Првовенчаног вид.: М. Vasiljević, “Between Hagiography and Historiography”.

⁷⁵ Т. Јовановић, *Књижевно дело*, 351.

ове епизоде за култ. Овако уобличен спис подсећао је на хагиографије позних Бранковића.⁷⁶

Преобликовање лика Стефана Штиљановића у владарски није сасвим у супротности са претходним прозним списима – његова пређашња представа је већ носила елементе владарске светости. Ипак, нова верзија уклапала се у програм патријарха Пајсеја – Кратким повесним словом (или неким другим, обимнијим делом) српска историја, виђена кроз животе српских владара, добила је нови просторни и временски оквир и била је повезана с коначним османским освајањем. Како се српска историја одигравала на простору Срема, и ингеренције пећког патријарха биле су подржане тиме. Овај спис показује и колико је традиција прослављања светих владара била јака. Пошто је историја сремских Бранковића пружила контекст за поновно замишљање лика борца против Османлија и њихове хагиографије су могле утицати на писца, може се закључити да је та традиција била посредована крушедолским култовима.

Утицај Кратког повесног слова показује Стефанова представа у Хопову, насликана 1654. године, где се он налази у низу српских краљева и деспота.⁷⁷ Да је у то време дошло до ширења култа у Хопово сведочи и препис Службе на хартији која потиче из 1658. године.⁷⁸ Овај препис такође показује да претходна представа о светом није одбачена. Стога се може говорити о вишегласју сећања на Стефана Штиљановића. Ту тезу подржавају записи и натписи у којима он носи титулу кнеза или је само назван светим.⁷⁹ Они, такође, показују и колико је идентитет манастира био неодвојив од култа његовог свеца.

Да је култ остао предмет старања црквених великодостојника сведочи посета патријарха Максима (1656 – око 1673) Шишатовцу 1666. године, о којој сазнајемо из другог записа на крају Повесног слова.⁸⁰ Ову посету треба разумети у контексту црквено-политичког програма који је био сродан Пајсејевом.⁸¹ Три године касније (1669/1670) настао је најстарији датовани запис у којем је Стефан назван краљем.⁸² Занимљиво је да је и ово преобликовање светачког лика забележено после патријархове посете, иако се са

⁷⁶ О овим хагиографијама и „историзацији житија” вид.: М. Васиљевић, *Култови светих*, 121–150.

⁷⁷ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 74. Натпис је оштећен, али се због места у поворци и владарске одоре може закључити да је носио титулу деспота. Из овог периода није сачуван ниједан лик Стефана Штиљановића на иконама: Миљана Матић, *Српски иконойс у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд 2017, 167.

⁷⁸ Ђ. Трифуновић, „Белешке”, 347. Више о овом препису вид.: М. Васиљевић и О. Крешаћ, „Култ светог и манастирска економија”, 360. Томислав Јовановић је претпоставио да су је пратили преписи Повесног и Похвалног слова. Т. Јовановић, „Служба св. Кнезу Стефану”, 194.

⁷⁹ Вид. датоване примере у: Љ. Стојановић, *Сѣтари српски записи* 1, 370, 387, 402–403; С. Петковић, „Збирка рукописа”, 32, 38, 52, 67.

⁸⁰ ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Сѣтари српски записи* 1, 396. О посети постоји запис и у Поменику, С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71. О патријарховој визитацији ових крајева вид.: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 333.

⁸¹ О томе и посебно о његовој улози у установљењу штовања патријарха Пајсеја вид.: Даница Поповић, „Култ и гроб патријарха Пајсија – нова сазнања и тумачења”, *Зограф* 45 (2021), 197–204, са старијом литературом.

⁸² С. Петковић, „Збирка рукописа”, 46.

садашњим стањем извора они не могу довести у везу. Могуће је да је овај запис производ слободног тумачења почасте коју је угарски краљ указао Стефану, о којој се говори у Повесном слову. На то указује један недатовани запис из најстаријег преписа слова (вид. ниже). Остаје отворено питање зашто се баш крајем седме деценије XVII века (или нешто раније) Стефан назива краљем. У сваком случају, тиме је Стефаново место у српској историји постало значајније а последице нове верзије осетиће се у наредном столећу.

Да је култ и касније био ширен и подржаван од стране црквених великодостојника сведоче препис Службе из 1675. године, начињен за Хопово, као и посета београдског митрополита Пајсеја 1680. године.⁸³ У том периоду долази до новог утврђивања култа у Шишатовцу, о чему сведочи увезивање најстаријих познатих преписа Службе, Повесног и Похвалног слова у минеј за октобар између средине и девете деценије XVII века.⁸⁴ У том случају задржана је старија представа о светом, што потврђује тезу о неговању вишегласја сећања.

Поред тога што су различити облици сећања на Светог Стефана постојали, налазимо и траг о њиховом могућем међусобном утицају. Тако се 1691. године, током Великог бечког рата (1683–1699), када су монаси с моштима напустили манастир и налазили се крај Будима, додају записи Повесном слову који истичу да је Стефан од српских деспота добио на управу Моровић а од угарског краља Шиклеуш.⁸⁵ Оба податка налазимо у Кратком повесном слову, а ове допуне могу се објаснити тежњом шишатовачких монаха да сместе живот Стефана Штиљановића у нови територијални оквир, чиме су представљали светог као неког значајног и тамошњој заједници. Запис према којем је Стефан добио „краљевство” од угарског краља не може се датирати али указује на могући извор ове реинтерпретације.⁸⁶

Одлукама Карловачког мира из 1699. године окончана је османска владавина над Шишатовцем чиме је и култ Стефана Штиљановића ушао у нову етапу. Култ се развијао свакако на описаним темељима – у претходних век и по Стефан је називан кнезом, властелином, деспотом и краљем. Веома жив и несвакидашњи развој Стефановог лика чини се да је био могућ управо због недостатка поузданих података о њему, о чему говори писац Повесног и Похвалног слова, као и савремених друштвених потреба и утицаја вишевековне традиције прослављања светих владара. Стефанов лик је даље тумачен у складу с новим друштвеним, културним и политичким оквирима.

* * *

Претходне стране осликавају један веома динамичан култ светог у Османском царству. Још од успостављања штовања Стефана Штиљановића средином XVI века могуће је пратити стални рад на његовом развијању и

⁸³ Више о култу у овом периоду вид. у: М. Васиљевић и О. Крешић, „Култ светог и манастирска економија”, 363–366.

⁸⁴ Рукопис се данас чува у Библиотеци Српске патријаршије у Београду под бројем 56. О томе више у: *Исто*.

⁸⁵ ПБ 56, 44v, 47v; Записе је приметио М. Костић, *Стефан Штиљановић*, 77, а потом су их коментарисали и остали истраживачи (вид. нап. 2).

⁸⁶ ПБ 56, 47v.

ширењу. Записи и османска документа први сведоче о Стефановом уврштењу у свете и повезивању идентитета манастира с новим свецем. Према прославним саставима, након јављања сумње у светачки карактер моштију, један њихов део био је послат у Цариград како би се утврдило Божје присуство на њима. После добијања потврде и по повратку моштију, између последњих деценија XVI и прве четвртине XVII века пишу се прославни састави (Повесно и Похвално слово) или се постојећи допуњују (Служба), чиме је прослављање Стефана заокружено. Ове делатности могу се приписати шишатовачким монасима, чији је економски положај умногоме зависио и од присуства светог заштитника у манастиру. Према овим прославним саставима Стефан је слављен као узорни властелин, праведник и хранитељ гладних, што је одговарало локалном погледу на свет и порукама које је требало упутити вернима. Наглашена дидактичка улога није била својствена само текстовима намењеним прослављању Стефана Штиљановића – сличне обрасце и сродне функције налазимо и у хагиографији Георгија Кратовца у Софији, те се она може повезати с новим условима живота и прослављања светих у Османском царству.

Ипак, култ није био везан само за локални свет нити је био само у функцији подучавања пастве. Наиме, помен двојице митрополита који су подстакли састављање прозних списа открива да је култ имао одређену црквено-политичку вредност. Њу потврђују посете београдско-сремских, односно београдских митрополита и патријараха током четврте, седме и на почетку девете деценије XVII века. Старање црквених великодостојника посебно је уочљиво у састављању Кратког повесног слова где је Стефан слављен као последњи српски деспот. Ту видимо утицај програма патријарха Пајсеја (могућег аутора) и традиције прослављања светих владара, вероватно посредоване култовима сремских Бранковића. Подршка од стране црквеног врха и нова верзија светачког лика свакако је доприносила ширењу култа, те налазимо представе светог у различитим крајевима Пећке патријаршије. Ипак, Кратко повесно слово није сасвим искључило претходну верзију Стефановог лика, што је уочљиво и у познијим преписима Службе. Током друге половине XVII века долази до међусобног утицаја два облика сећања на Стефана али и до називања Стефана краљем. Остаје отворено питање зашто је дошло до нове реинтерпретације.

Прослављање и преобликовање светачког лика Стефана Штиљановића показује да су култови светих били значајни на различите начине за своју околину. Она се може замислити у концентричним круговима или у више нивоа, који се обликују с развојем штовања. Притом, на сваком нивоу преплитали су се практични и духовни аспект. Први ниво свакако се тиче самог манастира, односно духовног и економског живота његових монаха. Следећи се односи на непосредну околину манастира која је најдиректније била погођена присуством светог (његовим чудима) и ходочасничким посетама које су побољшавале и њен положај. Са ширењем прослављања, када култ надраста локални оквир, увећавала се заједница којаштује светог, што је омогућавало ткање њених искустава и потреба у култне списе. На крају, како списе пишу образовани чланови црквене јерархије, у култ неретко бивају укључени различити елементи црквене политике. Она је могла имати важне

последике и у погледу ширења култа и у погледу ингеренција јерарха и њиховог угледа. Дакле, примером Стефана Штиљановића показује се колико је штовање светих прожимало разне аспекте живота локалне и шире заједнице. Та свеобухватност, иако није увек уочљива, јесте један од најважнијих разлога њиховог постојања, која показује зашто су култови вредан предмет истраживања.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2023/11/15

Accepted: 2023/12/5

PhD MARIJA VASILJEVIĆ, Research Associate
Institute for Balkan Studies SASA
Kneza Mihaila 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: marija.vasiljevic@bi.sanu.ac.rs

THE NEW PROTECTOR OF CHRISTIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE: SAINT STEFAN ŠTILJANOVIĆ

SUMMARY: The paper investigates the nature of the commemoration of saints using the cult of Stefan Štiljanović, a new saint in the Ottoman Empire, as an example. All sources on his veneration: marginal notes, inscriptions, cultic texts, and their transcriptions, as well as the saint's depictions, were analyzed in their spatial and temporal context. Thus, the emphasis was on the diachronic development of the veneration of the saint from Šišatovac Monastery during the first century and a half of its existence – between the middle of the 16th century and the end of the 17th. An analysis of the earliest texts, written between the last decades of the 16th century and the first quarter of the 17th century, showed that the creation of the cult was conditioned by events related to the veneration itself and to the contemporary social, spiritual, and church-political needs. It is interesting to note that the comparison with the hagiography of Georgije (George) of Kratovo revealed that the cults of that period had a more pronounced didactic function. Furthermore, the cult of Stefan Štiljanović was supported by metropolitans and patriarchs of Peć over the course of the 17th century. The subsequent reinterpretations of the saint's image show an adaptation to the tradition of veneration of holy rulers – probably under the influence of the celebration of the holy despots Brankovićs in Krušedol and the depiction of the life of Stefan Štiljanović as a warrior against the Ottomans during the conquest of Srem. Therefore, a new prose text was composed that portrays Stefan as the last Serbian despot. Behind this reinterpretation stood Patriarch Pajsej (1614–1647) or someone familiar with his program. A few decades later (in 1669/1670), Stefan was named king in a marginal note. This change could have been the result of the interpretation of the lines in one of the earliest texts describing the honors Stefan received from the Hungarian king. However, the reason for this particular reinterpretation remains unclear. The new versions did not exclude the previous ones, because the earliest cultic texts continued to be used and copied. This confirms some of the general characteristics of the cults of saints, such as the polyphony of memory of saints, the facts that they had layered functions, influenced their surroundings in different ways, and permeated more aspects of Christian life than it seems at first glance.

KEYWORDS: Stefan Štiljanović, Šišatovac Monastery, Srem/Syrmia, Ottoman Empire, Patriarch Pajsej, Brankovićs of Srem

Академик ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: nnpv@sbb.rs

ПИСМО ПАТРИЈАРХА РАЈАЧИЋА МИНИСТРУ ПРЕДСЕДНИКУ АУСТРИЈЕ ГРОФУ РЕХБЕРГУ

САЖЕТАК: У рукописној заоставштини Виктора Новака, која се чува у Архиву САНУ у Београду, аутор овог рада пронашао је на немачком написану копију писма патријарха Јосифа Рајачића од 31. октобра 1860. Оригинал тога писма Рајачић је послао аустријском министру председник грофу Рехбергу. Рајачићево писмо, које је досад науци било непознато, представља анализу положаја Срба у Војводству Србија и Тамишки Банат у којем су се они нашли после проглашења *Окџобарске дигломе*, када се Беч припремао да укине Војводство и да његову територију преда Мађарима. Незадовољан таквим политичким исходом Рајачић је биралиним речима, али оштро у образложењима, износио чињенице којима је осуђивао званичну политику Аустрије. Наглашавао је да ће укидањем Војводства Срби бити кажњени за верност Двору, династији Хабзбурга и Аустрији, а Мађари награђени за неверство и издајство. Тражио је да владар сазове српски сабор на којем би Срби изложили своје жеље и своја виђења политичке ситуације у Монархији. Писмо намењено грофу Рехбергу из патријаршијске канцеларије достављено је ђаковачком бискупу Ј. Ј. Штросмајеру с очигледном намером да у том политичком тренутку Срби и Хрвати наступе заједнички и у договору. Анализом догађаја и расположивих података аутор је показао да је сарадња између патријарха и бискупа трајала кратко. Објаснио је због чега и због кога она није успела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: министар Рехберг, патријарх Рајачић, бискуп Штросмајер, Срем, Благовештенски сабор, Виктор Новак

Писмо патријарха Рајачића од 31. октобра 1860. налази се у Архиву САНУ у Београду у фонду који је заведен под бројем 14.474, у којем се чува архивска грађа академика Виктора Новака. На самом крају патријарховог писма црним мастилом је дописао: „Prijeпис u diecezalnem arhivu u Đakovu. Taj je priepis poslao Strossmayeru sam patrijarh s natpisom: Pretstavka njeg. Svetosti Patrijarha na ministra Rechberga.” Неко је графитном оловком на овом тексту интервенисао и изменио садржај, написавши да је текст преписа патријар-

ховог писма „poslan Strossmayeru iz patrijarške [sic!] kancelarije s napomenom [...]” Мислимо да нема посебног значаја то ко је Штросмајеру доставио патријархово писмо намењено Рехбергу: да ли је то учинио сâм патријарх или неко из његове канцеларије. И у једном и у другом случају то је урађено по његовој жељи, а, по свему судећи, и после њиховог међусобног договора.

Тешко је наћи прави одговор како се то писмо, написано готицом, у оригиналном препису који је настао у патријарховој канцеларији, нашло у заоставштини Виктора Новака. Добро је познато да је Новак намеравао да напише посебну монографију о Штросмајеру, да је то требало да буде једна од три књиге, које би чиниле: *Велико време* (Magnum tempus), *Велики свештеник* (Magnum sacerdos) и *Велики злочин* (Magnum crimen). За другу књигу те трилогије Новак је годинама, на све стране, у земљи и иностранству, сакупљао грађу која се данас налази у Архиву САНУ. У њој је, како је већ речено, и патријархово писмо намењено грофу Рехбергу, које до данас није било познато, јер Новак је успео да напише прву и трећу, али не и другу књигу, о Штросмајеру, у којој би свакако искористио и Рајачићево писмо.¹

Патријархово писмо је својим садржајем значајно и заслужује научну пажњу. Оно осветљава време у којем су се нашли Срби у Угарској после слома апсолутизма Александра Баха. Њиме је Рајачић на уверљив начин описао сву тежину положаја Срба у којем су се нашли после пораза Монархије у рату са Италијом и Француском, када је Беч био принуђен да одустане од дотадашње апсолутистичке и централистичке политике, да новим начином државног преуређења потражи споразум са Мађарима и при томе им учини значајне уступке на рачун и на штету Срба. Ту муку српског народа, када им је било јасно да ће их Беч издати, и да ће за љубав Мађара укинути Војводство Србију и Тамишки Банат и њен знатан део предати Мађарима, патријарх је, пун незадовољства и горчине, које није прикривао, поверио писму које је послао грофу Рехбергу. Патријарх није пропустио да обавести министра да су Срби веома узнемирени, незадовољни и уплашени што их цар, династија и Аустрија препуштају Мађарима, највећим непријатељима Срба, што не цене њихове бројне заслуге и жртве које су током историје, у многим случајевима, посебно у време Револуције 1848/49, пале у одбрану династије Хабзбург и царевине. У одбрани српских националних интереса Рајачић се ослањао на историјске чињенице, јер другог ослонаца и није имао. Својим образложењима, начином на који је заступао српске националне и верске интересе Рајачић је био уверљив, и достојанствен али и критичан због незахвалности и вероломства Беча, који је својом политиком одлучио да казни Србе због верности а награди Мађаре због издајства. Он је у том тренутку учинио све што је могао да учини. Отворено је исказао неповерење у мисију комесара генераллајтнанта Александра Пуљија. Знао је да ће се сви комесарови саговорници, Мађари, Немци, Румуни, па и неки Словени, као што су Буњевци, изјаснити за укидање Војводства Србија и Тамишки Банат и за њено припајање Угарској. Стога је тражио да цар дозволи сазивање српског

¹ Занимљиво је да се у Рехберговој рукописној заоставштини која се чува у Државном архиву Беча (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, P. A. I, Nachlass Rechberg, Karton 526) и којој сам имао прилике да прегледам, не налази оригинално Рајачићево писмо.

сабора, који је једини позван да, у име Срба, обзнани своје мишљење о питању будућег државноправног статуса Војводине. Рајачићев захтев цар је уважио. Својим ручним писмом од 21. фебруара (5. марта) 1861, достављеним државном министру Шмерлингу, дозволио је одржавање сабора.²

Посебну пажњу Рајачићево писмо заслужује зато што се нашло у поседу бискупа Штросмајера. Без обзира на то да ли је бискупу писмо доставио сâм патријарх или неко из његове канцеларије, оно је доспело код њега одлуком патријарха. Не треба сумњати у то да је патријарх одлучио да га достави бискупу не само због тога да би га обавестио о тешком положају у којем су се нашли Срби после проглашења *Окѿобарске гѿиломе*, већ и зато да посредством Штросмајера Хрвати и Срби у тешкој политичкој ситуацији иступе заједнички и у договору.

Само једанаест дана после писма које је патријарх Рајачић послао Рехбергу, бискуп Штросмајер је 10. новембра 1860. на исту адресу послао једну веома опширну промеморију, која се највећим делом односила на положај Хрватске у којем се она нашла после проглашења *Окѿобарске гѿиломе*. Штросмајер је с грофом Рехбергом био у добрим односима. Веровао је у његове добре намере и поуздавао се у његов немали утицај на цара и целокупну политику Аустрије. Стога му је често и опширно писао са жељом да га поближе упозна с приликама и проблемима с којима се суочавају Хрвати и Јужни Словени, а све у намери да га својим доказима, својом речитошћу, логиком и образложеним чињеницама придобије за политику коју је кристално јасно изградио већ на самом почетку уставног живота Монархије, а које су, што је сасвим разумљиво, у првом реду и искључиво одговарале интересима хрватског народа и јединствене хрватске државе.

У промеморији од 10. новембра Штросмајер је знатну пажњу посветио и Србима у Угарској. О томе је написао: „[...] Мени нису довољно познати државноправни односи Срба према мађарској круни и мађарској држави да бих могао пуноважно да изричем суд о томе. Међутим, изгледа несумњиво да су Словени од искона поседовали Банат и Бачку као и велики део јужне Мађарске. У борбама против Турака који су изабрали баш Беч за полазну тачку својих војних операција против Мађарске и Аустрије, показали су се Словени као најратоборнији и најиздржљивији у одбрани тог изванредно важног дела земље. Отуда се десило да је, кад су Банат и Бачка честим ратним пустошењима остали без становника, ратнички српски народ из крајева с оне стране позван од аустријско–мађарске стране, да би на овој страни начинио јаку брану против надирања Турака. Најважнији придолазак с оне стране био је 1688. године под војводом Ђурђем Бранковићем, коме се две године касније прикључио пећки патријарх Арсеније Чарнојевић. Ако се брижљивије провере обећања и привилегије које је цар Леополд дао Србима, онда изгледа да се Србима гарантовала њихова територија, њихова одвојена национална управа, њихов војвода и патријарх под мађарском круном. Ова обећања и привилегије не само да се под владавином мађарског државног

² Јован Ђорђевић, *Радња Благовѣщенској сабора народа србској у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 248–249.

права никад нису обистинили, него су се Мађари показали према Србима исто тако ужасним и неумољивим као Турци. Године 1848. и 1849. су познате. Тада се српска нација решила да ступи у ближи државноправни однос са по пореклу сродним Хрватима. Њихова Скупштина и хрватски Земаљски сабор донели су сличне одлуке, које је Његово Величанство у извесној мери признало и санкционисало. У нади да ће српско Војводство постати стварност и да ће ступити у ближи савез са Хрватском, Хрвати су Војводини предали Срем. Уместо Војводине у првобитном смислу Срба и Хрвата настала је једна сасвим друкчија Војводина и Тамишки Банат, за коју је свако паметан знао да је неспособна да опстане.³ После последњих највиших одлука од те Војводине се заиста одустало, али при том је, због узимања у обзир државноправних теорија које су само Мађарима одговарале, учињена она грешка да се није водило рачуна о томе да се Србима пружи прилика да на лојалан начин положи пред ноге Његовог Величанства своје жеље у односу на то, јер је јасно да су недовољни налози, који се тог тичу, дати фелдмаршал-лајтнанту фон Менсдорфу и да они неће умирити Србе. По мом немеродавном мишљењу, било би не само за Аустрију него свакако и за Мађарску много боље, много корисније, да се Србима дала пуна прилика на њиховој националној скупштини да се овако или онако изјасне. Да су се изјаснили за ближи савез са Мађарима, био би тај нови, или ако хоћете обновљени савез више добровољан а тиме и искренији и срдачнији, док предстојећи савез прети да постане наметнут, он ће дакле раније или касније претити влади а чак и Мађарима великим неприликама. Али да су се Срби изјаснили за ближи савез са Хрватском, онда би се то допустило у самом по себи разумљивом интересу како Аустрије а поготову Мађарске, јер у том случају би се сви, и Хрвати и Срби, заједно ставили под заштиту мађарске круне и Мађари би у нама имали добре и поуздане савезнике, док се, како сам горе навео, ствари могу само тако развити да у обе стране добију непоуздане пријатеље, ако не и отворене непријатеље. Али у сваком случају нама Хрватима још није јасно нећемо ли по новом стању ствари претрпети губитака једног дела своје територије и тако нанова бити ослабљени. Једно од тога би отуда, по моме мишљењу, требало да се догоди, или би Србима морала бити предложена прилика да се на потпуно слободан начин изјасне о својој будућој судбини, са изгледом да се њихово изјашњење уважи. То сматрам правичним и више одговарајућим за једну племениту прилику која би хтела да заувек избегне све збрке и невоље година 1848. и 1849. и повољнијим и за саме по себи разумљиве мађарске интересе. Или се пак мисли да Срби немају право, на основу државноправних погледа који су допрли до власти, да слободно

³ Када је 18. новембра 1849. године царским патентом било проглашено Војводство Србија и Тамишки Банат, Хрвати су одлуком били веома незадовољни, у првом реду зато што је тим актом Срем постао саставни део Војводства. Због таквог односа Хрвата према Срему и Штросмајер је имао неповољан суд о Војводству Србије и Тамишком Банату. Међутим, кнез Феликс Шварценберг, који је у време доношења одлуке о оснивању Војводства Србија и Тамишки Банат био министар-председник Аустрије, пошао је од чињенице да је становништво Срема огромном већином српско и да предео који у свом саставу не би имао Срем не би се могао назвати Српском војводином (В. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 243).

располажу својим прикључивањем, онда би се морало јасно казати да се Срем мора вратити под банску јурисдикцију, пошто је од ње био одвојен само под претпоставком чије је испуњење правно неприхватљиво [...].”⁴

Судећи по садржају овог дела Штросмајерове промеморије нема никакве сумње да су његови ставови о политичком и државноправном положају у којем су се нашли Срби у Војводству у потпуном складу са оценама и настојањима патријарха Рајачића. И Штросмајер, као и Рајачић, није био спреман да се сагласи с резултатима мисије фелдмаршал-лајтнанта Менсдорфа. Оно што је најважније, бискуп је својом промеморијом подржао молбу патријарха да цар дозволи сазивање српског сабора на којем би се они „на потпуно слободан начин изјаснили о својој будућој судбини, са изгледом да се њихово изјашњење уважи.” Кад све ово имамо у виду, јасно је да су се патријарх и бискуп споразумели да у том политичком тренутку наступе договорно. Због тог договора препис патријарховог писма од 31. октобра 1860, које је он написао грофу Рехбергу, доспело је у руке бискупа и налазило се у дијецезалном архиву Ђакова.

Овим чињеницама и сазнањима није окончана складно започета сарадња између патријарха и бискупа. Штросмајер је 21. децембра 1860. грофу Рехбергу послао нову опширну промеморију. Мање простора него у претходној промеморији посветио је Србима и Војводини. Учинио је то у оном делу промеморије у којем је највише пажње поклонио Војној граници и њеном војно-стратешком и политичком значају за Хрватску и за Аустрију. О томе је написао: „[...] Само још две три речи што се тиче Војне границе: ако се баци поглед на карту Троједног Краљевства, види се да је њен положај од Јадранског мора до ушћа Саве у Дунав одличан у погледу стратегије. На несрећу, тај положај може бити опасно компромитован неповољним решењем српског питања. Искрено речено, ја видим само две алтернативе које могу решити то питање. Или ће се Војводина одлучити у строжем смислу речи за тешњу веза са Хрватском и онда се за стратегијски положај Хрватске не треба плашити, или ће се пак положај у великој мери погоршати. Онда ми ни у ком случају не можемо дозволити да нам се одузме Срем са Петроварадинском региментом и са Петроварадинском тврђавом, и да она временом можда буде предата у непријатељске руке. То је животно питање за Хрватску, да Петроварадинска тврђава, која с једне стране влада Бачком и Банатом, али с друге стране чини кључну тачку за Славонију и Хрватску, остане у хрватским рукама. Петроварадинска тврђава са Петроварадинском региментом спада у битну допуну стратешког положаја Хрватске. Идеју да Војводина у ужем смислу може да постоји као самостална корпорација, сматрам незрелом и неизводљивом [...].”⁵

Само шест дана после ове Штросмајерове промеморије царским решењем од 27. децембра 1860. укинута је Војводство Србија и Тамишки Банат. Банат и Бачка припојени су Угарској а Срем је додељен Хрватској. Таква одлука, иако неуставна, била је у складу са Штросмајеровим настојањима, и

⁴ V. Krestić, „Konceptije Josipa Jurja Štrosmajera o istočnom pitanju”, *Istraživanja*, knj. V, Novi Sad 1976, 406–407.

⁵ *Исѣо*, 418.

настојањима знатног дела Хрвата. За разлику од Срба, који су због укидања Војводства били огорчени, Хрвати су тим чином, посебно добијањем Срема, били одушевљени.⁶ Како је Штросмајер сматрао да би постојање Војводине „као самосталне корпорације” било „незрело и неизводљиво”, складни политички односи између њега и патријарха морали су бити поремећени. Још више они су поремећени после доношења одлука Благовештенског сабора, којим је захтевано оснивање Војводине коју би чинили Срем, Банат, Бачка и Војна граница. Чим је сазнао да ће српски сабор затражити поновно успостављање Војводине, Штросмајер је 3. априла 1861. написао Метелу Ожеговићу: „У најновије доба пође сплеткарима за руком и српски елеменат прот нама [Хрватима – *В. К.*] разјарити. Из Карловаца ми се јавља, да су Срби нечувеном дрзовитошћу одлучили реституисање Војводине скупа са Сријемом, па савез са Маџарима, нипошто с Хрватима [...]”⁷

Штросмајер је међу Хрватима имао огромну подршку у оспоравању права Србима да у састав Војводине укључе и Срем. Његови следбеници су на Хрватском сабору држаном 1861. знатном већином били против одлука Благовештенског сабора. Ту су они изразили неслагање и с одлуком сабора да у саставу Војводине буде Војна граница која се налазила у Банату, Бачкој и Срему. Сматрали су да је неприхватљив и српски захтев о укидању Војне границе. Тврдили су да је то питање у искључивој надлежности владара и да се не може решити без сагласности општег сабора свих Срба из Угарске, Хрватске, Славоније и Далмације. Нису били сагласни ни са захтевом сабора да ћирилица буде званично писмо Војводине „како у унутрашњој служби, тако и у одношењу са вишим властима и обратно.”⁸ Одлуке Благовештенског сабора биле су неприхватљиве и за хрватског канцелара Ивана Мажуранића. Приликом расправа Министарског савета у Бечу, које је одржано 3. новембра 1862, кад је на дневном реду било питање одлука Благовештенског сабора, Мажуранић је био против њих. Само мањи број заступника Хрватског сабора, којима је припадао и велики жупан Загребачке жупаније Иван Кукуљевић, био је спреман да прихвати одлуке Благовештенског сабора.⁹

Несагласност бискупа Штросмајера и патријарха Рајачића око припадности Срема, статуса Војне границе и њеног укидања, употребе ћирилице, назива језика, непризнавања политичке индивидуалности Срба у Хрватској и читавог низа других питања, које је произвела хрватска политика ослоњена на државно и историјско право, помутила је односе између двојице првосвештеника. После краткотрајног приближавања, до којег је дошло међу њима октобра 1860. године, које досад науци није било познато, они су се нашли на супротним странама, онако како се то десило и у целини са Србима и Хрватима.

⁶ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 62.

⁷ В. Крестић, *Срби у Угарској*, 271.

⁸ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској*, 62–63.

⁹ *Истио*, 61.

ПАТРИЈАРХ ЈОСИФ РАЈАЧИЋ ГРОФУ РЕХБЕРГУ

Карловци, 31. октобра 1860.

Ваша Ексцеленцијо!

Док је Ручно писмо Његовог апостолског величанства цара које ми је упућено 27. прошлог месеца¹⁰ пробудило најрадоснија осећања у срцима српског народа и док смо се предавали најслађим надама да ће се после два-наестогодишњег мучног периода најзад остварити речи Његовог апостолског величанства од 15. децембра 1848,¹¹ претворила се та радост објављивањем високог указа у *Wiener Zeitung*-у 20. прошлог месеца у дубоку тугу. Наиме, по свему што је у том високом указу о Српској Војводини речено, може се закључити да је аутономија Српске Војводине као круновине укинута.¹² Већ сама чињеница да је недавно постављени гувернер Српског војводства опозван¹³ и на његово место ступио царски комесар,¹⁴ не пружа добре изгледе за даљи опстанак Српског Војводства и Тамишког Баната као круновине. По начину, на који је царском комесару у високом Ручном писму које је упућено Вашој ексцеленцији прописано да ће „пошто се саслушају истакнуте личности свих народности и вероисповести, Његовом величанству бити поднесен извештај и предлог о уређењу које ће бити задовољавајуће за све стране”, може се са сигурношћу већ унапред закључити да ни извештај ни предлог царског комесара неће бити повољни за даљи опстанак Српског Војводства и Тамишког Баната као круновине. Најжалоснија искуства година 1848. и 1849. поучила су нас, да у оним тешким временима Румуни Војводства

¹⁰ Царско ручно писмо од 15(27). септембра видети код: Јован Ђорђевић, *Радња Благочинској сабора народа српској у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 231–232. Тим писмом цар је дозволио да се одржи седница синода на којој ће се расправљати о „општим стварима” које се тичу српске цркве.

¹¹ Реч је о царском патенту од 3(15). децембра 1848, којим је цар подарио митрополиту Рајачићу достојанство патријарха а генерала Стефана Шупљикаца прогласио за војводу народа српског (Ј. Ђорђевић, п. д., 228–229).

¹² Лист *Позорник*, тј. *Позорник Војводства Србије*, који је излазио током 1849. године, покренут је иницијативом патријарха Рајачића. Он га је финансирао и у сваком погледу стајао је иза њега, а овај је у свему заступао патријархове ставове и политичке погледе. Лист, а то значи и сам патријарх, није крио своје незадовољство када је обзнањен Мартовски устав, зато што Војводина њиме није била проглашена за круновину. Када је 6(18). новембра 1849. објављен царски патент о оснивању области, а не круновине Војводства Србија и Тамишки Банат, то није било у складу са захтевима *Позорника Војводства Србије*, зато што су и лист, патријарх Рајачић и Срби из Угарске захтевали да Војводина буде основана на привилегијалном праву и на темељу заслуга које су Срби стекли у одбрани династије и јединства Аустрије, не само у ратним збивањима 1848/49, него и у ранијој прошлости. Занимљиво је да се патријарх, који је добро знао да Војводина није била круновина, у писму Рехбергу на четири места позива на круновину. Очигледно је ту реч о некој његовој дипломатској игри а не о незнању и заблуди да је Војводина заиста била круновина (О *Позорнику*, тј. о *Позорнику Војводства Србије* видети: В. Крестић, *Историја српске цркве у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 81–87).

¹³ Реч је о гувернеру Карл Виго де Сен-Кантену.

¹⁴ За царског комесара именован је царским ручним писмом 8(20). октобра 1860. фелд-маршаллајтант гроф Александар Менсдорф Пуљи.

и Тамишког Баната нису били ни равнодушни ни непријатељи ствари династије; да су сви Мађари, заједно с Кошутом и другим побуњеницима према Србима, верним узвишеној династији вршили сва могућа варварства, клали невину децу, одрасле мучили данима и на крају, десетинама убијали, плачкали наше градове и села, спаљивали их до последње просјачке колибе. Пустошили су наше цркве, чинили ствари које ни Турци нису никада радили, и, ако морам да кажем, на олтарима остављали измет. Копали су гробове и вадили покојнике, бацали их псима и свињама. Да су се Немци и Мађари у Банату надметали с Мађарима у тим грозотама опште је познато, нарочито Немци у Вршцу и Белој Цркви. Да Буњевци и други словенски становници Војводине симпатишу с побуњеницима историјска је истина. Први су и након успостављеног мира чак порицали своје словенско порекло и уписивали се као прави Мађари. Високо племство свих народности и вероисповести, с врло малобројним изузецима, ако и није било потпуно непријатељско, било је ипак равнодушно према узвишеној династији. То важи за све вероисповести у Војводини и Темишварском Банату. Срби су били једини, који су водили онај ужасни рат против мађарских побуњеника, за узвишену династију и своју народност, поднели неописиве жртве и претрпели невиђене штете.

Кад сада царски комесар буде питао најистакнутије личности мађарске, немачке и словенске (не и српске) народности, да ли да Српско Војводство и Тамишки Банат остану засебна круновина, или треба да буду поново уједињени с Мађарском, биће сви за ово последње. За то мишљење биће и мађарско-немачко племство, римокатоличка и унијатска црква, аугсбуршко, калвинистичко и јерменско духовништво, као и становништво тих народности и вероисповести, угледни припадници чиновништва, учених људи и грађанства. Румуни се неће сагласити са уједињењем са Угарском, али неће желети ни да остану уједињени са Србима. Ако гласови буду избројани, а не одмерени, то јест ако старе и најновије жртве и заслуге Срба за узвишену династију и целокупну монархију од стране Његовог величанства и од људи који имају част да буду на врху његове власти, не буду достојно уважени, биће Војводина по том начину бројања гласова које је царски комесар наложио, бачена у ватру и Срби ће бити приморани, да и сами запевају *Requiem aeternum*, онако како су то недавно учинили и Мађари у Пешти.

Царске привилегије, патенти, ручна писма биће *ipso facto* поцепани, а Срби, који су увек, а нарочито година 1848. и 49. били храбри, верни, и били спремни да за узвишену династију поднесу сваку жртву, ти Срби ће бити препуштени на милост и немилост свом највећем непријатељу, непријатељу који је 1848. на својој скупштини донео декрет о нашем истребљењу, предати у вечно ропство; неће моћи да користе свој језик, сачувају своју народност, своју свету веру, своје обичаје и своја предања, и одбити да постану Мађари!!!

Верујем да Срби нису заслужили ту тужну судбину, ово одбацивање као лимунове коре. Више верујем, да су они својом неописивом, јасно као дан доказаном верношћу, приврженошћу и храбрим пожртвовањем за узвишени престо Његовог Величанства заслужили једно сасвим другачије поступање.

Још увек се назире дим на рушевинама њихових разорених градова, села, цркава и манастира, још увек верују да виде како се њихови драги, невини очеви, браћа и деца на мађарским вешалима повијају под сваким ветром,

још увек крваре њихове дубоко нанете ране, мајке и жене сањају своје синове и мужеве, изгубљене на бојним пољима и њихове сузе још нису пресушиле. Њима се прети мирним подвргавањем под власт оних који су пре неколико година наредили њихово истребљење! То би значило заиста исмејавати се с најбољим људским осећањима.

Једна, морам то рећи, несрећна политика, је при стварању Српског Војводства додала и речи „и Тамишки Банат”, без било каквог историјског и разумног политички оправданог основа, а чиме је само посејано семе нејединства и суревњивости између Срба и Румуна и подстакнуто честољубље међу неколицином малобројних Румуна. Изузев једног или два батаљона који су одмарширали у Италију после избијања револуције, Румуни иначе нису ништа више учинили за узвишену Династију, што би оправдало успостављање *Ducate Romanilor* (румунског војводе) у Банату. Да се то није догодило, верујем да би се велика већина Румуна изјаснила за поновно уједињење са Угарском или неком другом круновином.

Што се тиче Срба, уверен сам да је међу њима мали број оних, који не сматрају да ће Његово величанство, наш преузвишени цар и велики војвода,¹⁵ који је Војводини удахнуо живот, њу у животу и оставити, да је неће напустити ни на који начин. Даље, Срби још увек чврсто верују, да је царска реч, која им је посредством моје недостојне личности дата 15. децембра 1848. истинита и света,¹⁶ да Његово величанство своју Војводину није изградило на песку, него на стени; да ће на крају и свог војводу, изабраног, па потврђеног и своју народну, њиховим потребама одговарајућу унутрашњу организацију и управу, добијену из руку њиховог обожавањег цара и великог војводе, и сачувати.

Неће их добити из милости једног народа који наше истребљење није само декретирао, него је почео делимично и да га спроводи, не под вођством неког високообразованог и одгојеног племића, чиновника и члана Сабора (Мориц фон Перцел),¹⁷ о чему рушеvine наших градова, села и манастира које још постоје белодано сведоче.

По мом покорном мишљењу представници свих народности и вероисповести нису компетентни да одлучују о судбини Војводине и њихово мишљење о томе да ли Војводина треба да буде уједињена са Угарском или не треба, не може бити меродавно. Гласови Срба који живе у Војводини [треба о томе да одлучују]. Њихови су преци учествовали у рату за угарску круну између тадашњег цара Његовог Величанства Фердинанда I против Јована Запоље на страни овог првог и помогли узвишеној аустријској надвојводској кући да ту круну задобије. Потом су помогли надвојводској кући Аустрије да угуши побуне под Стефаном [Иштваном] Бочкаијем, Габриелом [Габором] Бетленом, Георгом [Ђерђом] I и Георгом [Ђерђом] II Ракоцијем и да Угарску,

¹⁵ Титула великог војводе Војводства Србија и Тамишки Банат је изостављена из царског наслова у Октобарској дипломи, која је објављена 20. октобра 1860. Како уз то у њој није уопште било речи о Србима, Срби су наслућивали да ће Војводина бити укинута и припојена Угарској.

¹⁶ Видети напомену бр. 2.

¹⁷ Мађарски генерал (1811–1899), који се посебно истакао у време Револуције 1848/49. у војним операцијама против Срба.

наиме југоисточне области очисти од Турака, чијег се пророка стег 157 година вијорио на будимским зидинама.

Мужевно су учествовали у борбама, а награда за њихову проливену крв, верност и храброст била је насељавање пустиње од Драве све до источних Карпата, нова станишта и своју нову отаџбину добили су царском милошћу. Њихови унуци и прауници морали су недавно да се боре за одржање хабзбуршког трона и династије, које су револуционарни Мађари на сабору 1847/48, и бечки демагози снажно потресли. Своју крв, свој иметак, једном речи све своје су заложили.

Један је једини глас, који је у Војводини и Темишварском Банату и тамо припадајућој Граници: Петроварадинској, Немачко-банатској и Српско-банатској регименти и Тителском батаљону, где је српско становништво у већини, које је година 48. и 49. у Војводини највише крварило за трон и глас Великог војводе, у овом животном питању компетентан и меродаван. Дакле, једна српска народна скупштина из наведених области и граничарских диштриката са својим великим војводом може на горње питање дати одговор и правоваљано одлучивати. Ниједна друга народност, ниједна друга вероисповест, па ни они у Угарској, у Славонији, Хрватској и Далмацији и било где другде живећи Срби немају право да о томе дају свој глас.

Ако би се та српска народна скупштина определила за анектирање Угарској, може она то учинити само под одређеним условима и гаранцијама, који су неопходни за њену народност, за њену веру, за њено научно, морално, техничко и механичко образовање и васпитање.

То су погледи српског народа, настали делом већ раније, а делом после обнародовања узвишене дипломе од 20. октобра српском народу. Држим за своју строгу дужност да их представим високој влади, следствено дакле и на знање Његовом величанству, нашем узвишеном господару и цару, уз молбу истоме да буду правично удостојени највише пажње.¹⁸

У осталом etc.

Карловци, 31. октобра 1860.

најпокорнији слуга

Јосиф, патријарх

¹⁸ Захвалност за превод овог писма са немачког дугујем колегиници професорки др Љубомирки Кркљуш.

ПРИЛОГ

Patrijar Josef Rajcic' Grof Reichberg.

Karlovi, 31. Oct. 1860.

Eure Excellenz!

Während das a. h. an mich am 27. ults. erlassene Handschreiben S^r apost. lict. des Kaisers die freudigsten Gefühle in den Herzen der serbischen Nation erweckte und während man sich den süßesten Hoffnungen hingab, dass nach einer zwölfjährigen qualvollen Zeitperiode endlich das a. h. kaiserliche Wort vom 15. Dec. 1848 zur Wahrheit werden wird, ist diese Freude der serbischen Nation durch Sie in der "Wiener Zeitung" veröffentlichten a. h. Erlässe vom 20. l. ults. in die tiefste Trauer verwandelt worden. Denn nach Allem, was in diesen a. h. Erlässen über die verbotene Voivodina gesagt wird, ist zu schließen, dass die Autonomie der serbischen Voivodina als Kronland aufgegeben wird. Schon das Factum, dass der jüngst bestellte Gouverneur der serbischen Voivodenschaft abberufen und an seine Stelle

ein kais. Kommissär getreten ist, ist
 kein gutes Prognostikon für den ferneren
 Bestand der serbischen Vojvodenschaft und
 des Temecher Banats als Kronland.
 Aus der Art und Weise, welche dem kais.
 Kommissär in dem an E. Ex. erlassenen
 a. l. Handschreiben vorgeschrieben ist,
 „der nach Anhörung der hervorragenden
 Persönlichkeiten aller Nationalitäten
 und Konfessionen Sr. Mt. den Bericht je-
 cher zu erstatten und den Vorschlag
 einer allseitig befriedigenden Regelung
 zu unterbreiten haben wird“, kann
 man im voraus mit Gewissheit schlies-
 sen, dass der Bericht und der Vorschlag
 des kais. Kommissärs nicht zu Gunsten
 des Fortbestandes der serbischen
 Vojvodenschaft und des Temecher Banats
 als Kronland ausfallen werde. Denn
 die traurigste Erfahrung der Jahre 1848
 und 49 hat uns gelehrt, dass in jener
 schweren Zeit die Rumänen der Vojvo-
 dschaft und des Temecher Banats entgegen
 der gleichgültig oder feindlich für die
 Sache der a. l. Dynastie waren; dass
 die Magyaren insgesamt, wie Kossuth
 und andere Rebellen genannt waren, das
 ist, dass sie gegen die der a. l. Dynastie
 treuen haben alle mögliche Part-

bosen verübten, unschuldige Kinder schlach-
 teten, Erwachsene Tage lang marterten
 und sie zuletzt kuppelweise aufhängten,
 unsere Städte und Dörfer plünderten,
 und bis auf die letzte Bettlershütte
 mit Feuer verheerten; unsere Kirchen
 beraubten, auf ihren Altären, was
 die Türken nie taten, wenn ich es
sich vernie sagen müßte, ihre vielthe
 Mordtüfte verrichteten, die Gräber auf-
 wühlten und die Toten hinaus und den
 Hunden und Schweinen vorwerfen; das
 die Deutschen in Rußland in diesen Schan-
 deligkeiten mit den Magyaren weiter-
 fuhren, ist allbekannt, besonders die
 Warschauer und Weiskirchner Deut-
 schen; dass die Burjevacer und andere
 slavischen Bewohner der Wojwodina mit
 den Rebellen sympathisierten, ist eine
 historische Wahrheit; ja die ersten
 verlegten nach dem hergestellten
 Frieden sogar ihre slavische Abkunft
 und konskribierten sich als echte Ma-
 gyaren; dass der hohe Adel aller Na-
 tionalitäten und Konfessionen mit sehr
 wenigen Ausnahmen, wenn nicht durch-
 aus feindlich, so doch für die a. h. Dyna-
 stie gleichgültig war. Dasselbe gilt von
 allen Konfessionen in der Wojwodina

und dem Temecher Banate. Die Vorben allein waren es, die jenen fürchterlichen Krieg für die a. h. Dynastie und ihre Nationalität gegen die magyarischen Rebellen führten, unsägliche Opfer brachten und unsägliche Schäden erlitten.

Wenn nun der kais. Kommissar die hervorragendsten Persönlichkeiten magyarischer, deutscher oder slawischer (nicht serbischer) Nationalität fragen wird, ob die serbische Vojvodenschaft und das Temecher Banat ein Wohnland für sich bleiben, oder mit Ungarn wieder vereinigt werden soll, so werden Alle für das Letztere ihre Meinung abgeben. Eben so wird der magyarsch. deutsche ~~unbescheidliche Adel~~ Adel, die röm. Katholische, die meiste, die angest. bürgerl., die kalvinische und die armenische Geistlichkeit und andere diesen Nationalitäten und Konfessionen Angehörige aus dem Beamten, Soldaten und Bürgerstande hervorragenden Persönlichkeiten stimmen. Die Rumänen werden nicht für die Vereinigung mit Ungarn stimmen, aber auch nicht mit den Serben vereinigt bleiben wollen.

Wenn nun die Stimmen gezählt und nicht gewogen werden, das heißt,

wenn die alten und neuesten Opfer und
 Verdienste der Serben für die a. h. Dynas-
 tie und die Gesamtmonarchie von 1848
 und den Männern die an der Spitze
 der a. h. dessen Regierung die Ehre ha-
 ben zu stehen, nicht gebührend gewür-
 digt werden, so ist nach diesem Modus
 der Stimmenammlung, wie es dem
 kais. Kommissär aufgetragen ist, die
 Vojvodina ohne Rettung in Brannen ge-
 fallen und die Serben werden genötigt
 sein, selbst Requiem aeternum, so
 wie neulich schon die Magyaren in
 Pest getan, zu singen; die kais. Privile-
 gien, Patente, Handschriften werden
ipso facto zerrissen, und die Serben
 die immer und besonders in den Jahren
 1848 und 49 treuen, tapferen und keine
 Opfer für die a. h. Dynastie scheuenden
 Serben werden ihren größten Feinden,
 welche im Jahre 1848 landtäglich unsere
 Ausrottung dekretiert, den Feinden
 des Thrones und der Dynastie, welche
 sie im Jahre 1849 entthront haben,
 auf Gnade und Ungnade geopfert und in
 die ewige Sklaverei übergeben, wenn
 sie sich ihrer Sprache, ihrer a. h. Reli-
 gion, ihrer Nationalität, ihre Sitten,
 Gebräuche und historischen Erinnerungen
 nicht begeben und nicht Magyaren sein.

wollen!!!

Ich glaube, dass die Serben dieses häss-
liche Schicksal, dieses Wegwerfen, wie ei-
ne Fittensschale, nicht verdient haben.
Vielmehr glaube ich, dass sie wegen
ihrer unbestreitbaren, Sonnenklar
bewiesenen Treue, Anhänglichkeit
und wegen mütiger Aufopferung für
den a. l. Thron ~~W. St. Mt.~~ eine ganz
andere Behandlung verdient haben.

Noch immer scheinen die Trümmer
ihrer durch die Magyaren zerstörten
Städte, Dörfer, Kirchen und Klöster
zu rauchen, noch immer glauben sie
ihre lieben unschuldigen Väter, Brü-
der und Söhne auf den magyarischen
Galgen von allen Winden geblüht
zu sehen, noch immer bläuen ihre
tiefgeschlagenen Wunden, noch immer
sind die Thränen der Mütter und Gat-
ten, die ihre Söhne und Männer
auf den Schlachtfeldern verloren nicht
getrocknet und man mütet ihnen
die friedliche Unterwerfung unter
diejenigen zu, welche ihre Ausrottung
vor einigen Jahren angekündet!
Dies hiesse wirklich allen besehr-
menswürdigen Gefühlen Hohn sprechen.

Eine, ich müßte es sagen, unglückseli-
ge Politik, hat bei der Vereinigung

der serbischen Vojvodenschaft, die Worte
 „und das Tunescher Banat“ ohne allen
 historischen und vor der vernünftigen
 Kritik gültigen politischen Grund hinten
 geführt und dadurch nichts als den
 Samen der Uneinigkeit und Eifersucht
 zwischen die Serben und Rumänen
 gestreut und den Elternteil bei einigen
 wenigen Rumänen, die außer einem
 oder zwei Bataillons, welche nach Italien
 vor dem Ausbruche der Revolution
 mobilisiert waren, gar nichts für die ^{alt.} a. l.
 Dynastie getan haben, aufgestachelt
 hat, um hucule Romanilor (Haupt
 der Rumänen) im Banate zu werden.
 Wenn dies nicht geschehen wäre, so
 glaube ich, dass eine große Ma-
 jorität der Rumänen wieder für
 die Vereinigung mit Ungarn oder
 mit einem anderen Kroatlande
 sich aussprechen möchte.

Was die Serben anbelangt, so halte ich
 mich überzeugt, dass es wenige unter ihnen
 gibt, die nicht dafür halten, dass Ste Maj.
 unser a. g. Kaiser und Grossvater, allerböchst
 welcher die Vojvodina der Leben gerufen,
 sie auch am Leben erhalten und sie auf
 keine Weise preisgeben werde. Ferner hal-
 ten sie noch immer fest daran, dass die

Kais. mittelst meiner Unwürdigkeit unter
 15. Dez. 1848 ihnen a. g. gegebene Wort wahr
 und heilig ist, dass ~~das~~ ^{ihre} Vojvodina
 nicht auf Sand, sondern auf Felsen gebaut
 haben; dass sie endlich auch schon
 ihren Vojvoden nach ihrer Wahl und a. g.
 Bestätigung, ihre nationale, ihre Be-
 dürfnisse entsprechende innere Organi-
 sation und Verwaltung aus der Hand ihres
 angebotenen Kaisers und Grossvojvoden
 nicht aber aus Gnade einer Nation er-
 halten werden, welche unsere Verbil-
 dung nicht nur decretiert, sondern auch
 wirklich unter Anführung nicht eines
 hochgebildeten wohlwogenen Edelmannes
 Beamten und Landtagsglieders (Moriz von
 Pöschel) zum Teil durchgeführt hat, wie
 die noch immer vorhandenen Ruinen
 unserer Städte, Dörfer und Klöster son-
 nenklar bezeugen.

Nach meinem gehorsamen Erachten
 sind die anstehenden Persönlichkeiten
 aller Nationalitäten und Konfessionen
 nicht kompetent über das Schicksal
 der Vojvodina zu entscheiden und ihre
 Stimme kann nicht massgebend sein,
 ob sie mit Ungarn oder mit einem
 anderen Kronlande vereinigt werden
 soll oder nicht. Die Stimmen der ins

der Voivodina lebenden Serben, deren Vor-
 fahren im Kriege 17. Jht. weiland Kaiser
 Ferdinand I gegen Johann Zápolya um die
 Krone Ungarns zur Seite des Erstgenannten
 gestanden sind, und den Besitz dieser
 Krone dem a. d. Erbkaiser Reich zu
 sichern geholfen, zur Unterdrückung der
 Rebellionen unter Stefan Bocskay, Gabriel
 Bethlen, Georg I und Georg II Rakoczy
 und zur Säuberung Ungarns, namentlich
 der südöstlichen Provinzen von
 den Türken, deren Prophetenfahne 157
 Jahre auf dem Finnen Ofen geflattert,
 mannhaft mitgewirkt und zum Lohn
 ihrer blutigen Helden Thaten und Tapfer-
 keit diese Wüsten von Gran bis an die
 östlichen Karpaten zu ihren Wohnsitzen
 und zu ihrem neuen Vaterlande von
 der kais. Gerechtigkeit angewiesen er-
 halten haben, und deren Anteil und
 Verdienst deutlich für die Erhaltung
 und Befestigung der Habsburgischen
 Thrones und der Dynastie, welche die
 revolutionären Laggen auf dem Land-
 tage 1848/9 und die Wiener Demagogen
 Hof erschütterten, ihr Blut, ihr Hab und
 Gut mit einem Worte ihr Alles einsetzten
 die Stimme, sage ich, der in der Voivodina
 und dem Temescher Banate und in der da-
 zu gehörigen Grenze: Peterwardeiner,

deutschaner, serbischbanater Regimenter
und des Titler Bataillons, wo die serbische
Bevölkerung vorherrschend ist, welche in
den Jahren 48 und 49 am meisten für
den Thron in der Voivodina geblutet ha-
ben und die Stimme ihres ritterlichen
Grossvojvoden ist einzig und allein in
dieser Lebensfrage kompetent und maß-
gebend. Also eine serbische Nationalver-
sammlung aus den obbenannten Gebie-
ten und Grenzdistrikten mit ihrem
Grossvojvoden kann obige Frage beantwor-
ten und rechtsgiltig entscheiden. Keine
andere Nationalität keine andere
Konfession, ja nicht einmal Sie in
Ungarn, in Slavonien, Kroatien und Dal-
matien oder sonstwo wohnenden Ser-
ben haben hierin zu stimmen ein
Recht.

Esetzt diese serbische Nationalver-
sammlung entscheide sich für die
Annexirung an Ungarn, so wird sie
dieses nur unter gewissen Bedingun-
gen und Garantien, welche für ihre
Nationalität, für ihre Religion, für
ihre wissenschaftliche, moralische,
technische und mechanische Bildung und
Erziehung notwendig sind, thun können.
Dies sind Ansichten teils lange vor
teils nach der Publikation des a. h. Dekrets
vom 20. Dises bei der serbischen Nation

Handgegeben haben. Ich halte es für mei-
ne strenge Pflicht, selbe für Kenntniss
der hohen Regierung, folglich auch für
a. h. Kenntniss S. Mt., insbes. a. g. Herrn
und Kaisers, a. u. zu bringen und zu bitten,
dieselben der gerechten a. h. Berücksich-
tigung zu würdigen.

In übrigen etc.

Karlowitz den 31. Oktober 1860

gehorsamster Diener

Joseph, Patriarch.

Prijepit u direkt. arhivu u Beogradu.

Taj je prijepit posle Štornajova ¹²
~~na patrijarhu~~ ^{kanclarije u Beogradu} ~~u Beogradu~~. Predstavka
Kraj. Svetosti Patrijarha na ministru Be-
luga.

1) Taj je cas Franjo Josip. Sublime obilao organizo-
vanje (Vojvodine, autonomne)

Academician VASILJE Đ. KRESTIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: nnpv@sbb.rs

LETTER OF PATRIARCH RAJAČIĆ TO MINISTER PRESIDENT OF AUSTRIA COUNT REHBERG

SUMMARY: In the manuscript legacy of Viktor Novak, which is kept in the SASA Archive in Belgrade, the author found a German copy of the letter of Patriarch Josif Rajačić dated October 31, 1860. Rajačić sent the original letter to the Austrian Minister President Count Rehberg. Rajačić's letter, which until now was unknown to science, presents an analysis of the position of the Serbs in the Voivodeship of Serbia and the Tamiš Banat in which they found themselves after the proclamation of the *October Diploma*, when Vienna was preparing to abolish the Voivodeship and hand over its territory to the Hungarians. Unsatisfied with such a political outcome, Rajačić presented the facts with which he condemned Austria's official policy, using chosen words, but harsh explanations. He emphasized that by abolishing the Voivodeship, the Serbs would be punished for their loyalty to the Court, the Habsburg dynasty and Austria, and the Hungarians would be rewarded for their infidelity and treachery. He demanded that the ruler convene a Serbian parliament where the Serbs would present their wishes and their views on the political situation in the Monarchy. The letter addressed to Count Rehberg from the patriarchal office was delivered to the Bishop of Đakovica, J. J. to Strosmayer with the obvious intention that at that political moment the Serbs and the Croats would act jointly and in agreement. By analyzing the events and the available data, the author demonstrated that the cooperation between the patriarch and the bishop was brief. Among them, as well as among Serbs and Croats as a whole, there was a misunderstanding for many reasons, due to the affiliation of Srem, the question of the status of the Military Border and its abolition, non-acceptance of the decisions of the Serbian Annunciation Assembly, non-recognition of the political distinctiveness of Serbs in Croatia, the name of the official language, the use of Cyrillic alphabet and a number of other issues. The author also explained how Rajačić's letter, which was delivered to Strosmayer and was in the diocesan archive in Đakovo, was found in the writings of academician Viktor Novak and his archives, which are kept in the SASA Archive in Belgrade.

KEYWORDS: Minister Rehberg, Patriarch Rajačić, Bishop Strosmayer, Srem, Annunciation Council, Viktor Novak

Др НИНО ДЕЛИЋ, научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: nino.delic@iib.ac.rs; n.delic@aol.com

ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ДАЛМАЦИЈЕ ПРЕМА ПОПИСИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ (1850–1860)

САЖЕТАК: У раду је представљена анализа демографских података које садрже шематизми Епархије далматинске за период 1850–1860. године. Представљена је мрежа парохија са њиховим јурисдикционим подручјем и бројем верника. Реконструисана је државна и црквена управна структура на подручју Епархије са назначеним реформама. Анализа података је показала неповољан демографски развој у периоду 1850–1855. године који је био последица негативног природног прираштаја узрокованог лошим животним условима (оскудице у храни и болести). У периоду 1855–1860. године православна популација је бележила нагли раст услед снажног позитивног природног прираштаја. Неравномерност стопа прираштаја имала је за последицу померање тежишта из области јужног (Бока) према северном популационом кластеру (Книнска Крајина).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Далмација, Срби, православно становништво, демографија, XIX век, 1850–1860, статистика, шематизми

Демографска истраживања посвећена српској православној популацији у Далмацији током хабзбуршке владавине углавном су фокусирана на сумарне прегледе за читаву круновину или на поједине микролокације. За период 1835–1850. године објавили смо детаљан преглед развоја православног становништва по парохијама за простор читаве Епархије далматинске заједно са регистром насеља и променама у црквеној и државној управној мрежи.¹ На наведени чланак се директно надовезује овде представљени преглед за период 1850–1860. године, састављен на темељу званичних пописа, односно евиденција верника које су сачиниле црквене власти. Епархија је током 50-их

¹ Нино Делић, „Православно становништво Далмације према пописима Српске православне цркве (1835–1850)”, *Зборник Матице српске за историју* 87 (2013), 109–128.

година XIX века наставила са праксом редовног годишњег издавања званичних *Шемајизама* који садрже детаљне податке о црквеној мрежи и становништву. Ова данас ретка издања користили смо као примарни извор за демографске податке и реконструкцију мреже парохија.² Период 50-их година XIX века је посебно занимљив због недостатка квалитетних демографских извора и анализа. Државни попис из 1850/51. никада није детаљно објављен док је следећи из 1857. године, мада знатно познатији научној јавности, недовољно истражен и неискоришћен за поређења са ранијим периодом.

ДРЖАВНИ ПОПИСИ, ЕПАРХИЈСКИ ШЕМАТИЗМИ И УПРАВНЕ РЕФОРМЕ 50-ИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Општи попис становништва 1850/51. године у Хабзбуршкој монархији, једини на којем је експлицитно постављено питање за националност пописаних лица, спроведен је и на тлу Краљевине Далмације. Према расположивим информацијама, само је у Далмацији, из непознатих разлога, изостављено директно испитивање националности становништва.³ У званичним публикацијама царског статистичког уреда (Дирекције административне статистике) за простор Далмације се, ипак, наводи веома детаљна језичка структура становништва, која је у случају других области увек одговарала и односима између националних група. Према званично објављеним резултатима Далмација је била језички српска област са малобројном италијанском мањином, док говорника хрватског језика није било уопште.⁴ На који су тачно начин пописивачи утврђивали говорни, односно језик у свакодневној употреби становништва (нем. *Umgangssprache*) у Далмацији није познато. Касније се питање језика или није постављало или се означавао као српско-хрватски, што онемогућује посредно утврђивање националности путем ове категорије. Осим језика на попису је пописана и вероисповест становништва. Православних становника, несумњиво скоро у целости припадника српског

² Најкомплетнију збирку шематизама Епархије далматинске чува Народна библиотека Србије у посебним фондovima (сигнатура С II 3832/2–12). Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” у Београду, такође, поседује примерак из 1854. године који смо консултовали за писање рада (сигнатура ПБ15/705); Шематизми епархије далматинске коришћени у раду: *Шемајизмъ љавославне восѣочне диецезе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1851*, Задар; *Шемајисмъ љавославне восѣочне диецезе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1852*, Задар; *Шемајисмъ љавославне восѣочне диецезе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1853*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1854*, Беч; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1855*, Беч; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1856*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1857*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1858*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1859*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1860*, Задар; *Шемајизмъ љавославне восѣочне еѣархїе цѣле Далмацие и Искїрије за љодину 1861*, Задар.

³ Adolf Ficker, “Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich”, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 17/Heft 2 (1870), 19–20.

⁴ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge* 1/1 (=Tafeln...Neue Folge 1/1), Wien 1856, Tafel 2, 1–6.

народа, било је 74.524 присутних, односно 76.219 правно домаћих (са пребивалиштем), што у оба случаја чини 18,93% укупне популације у круновини.⁵ Број католичких верника српске националности никада није поуздано испитиван и утврђен. Проблем за истраживаче представља чињеница да за Далмацију никада нису објављени детаљни резултати овог пописа, већ само сумарници. Због тога је подробнији распоред становништва према вероисповести или језику остао непознат, а то компликује анализе демографског развоја појединих локалитета приликом поређења са изворима из млађег периода.

На наредном попису становништва, спроведеном 1857. године, националност као ни језичке компетенције становништва нису испитивани. Позната је, међутим, верска структура области. За разлику од претходног пописа, у овом случају су органи власти објавили знатно детаљније резултате који омогућују увид и на нивоу микролокалитета.⁶ Према резултатима пописа 1857. године у Далмацији је живело 77.144 правно домаћих становника православне вероисповести, што је чинило 18,56% укупне популације.⁷ За седам година православна заједница се увећала само незнатно, за 925 лица, односно 1,21%. Услед слабог прираштаја опао је и удео у укупној популацији, мада не много. На питање да ли је развој православне популације текао равномерно у читавој Далмацији на темељу података са државних пописа није могуће одговорити. Као алтернативни извори се намећу пописи, односно евиденције верника које је водила Православна црква.

Епархија далматинска је редовно прикупљала податке о броју верника, свештеника, храмова и другим аспектима верског живота још од прве половине XIX века. Почетком 40-их година истог столећа започето је објављивање најзначајнијих статистичких података о Епархији у виду *Шематизма* – кратких прегледа о актуелној црквеној организацији, броју и распореду свештеника, верника и сличним подацима. До 1850. године шематизми су излазили сваке године на италијанском језику и на латиничном писму, што сугерише да је првобитна иницијатива за публикавањем дошла од стране државне власти.⁸ Од 1850. године шематизми су штампани ћириличним писмом и на српском, односно црквенословенском језику. Издања за период 1851–1861. године нису имала посве уједначен наслов, али се уопштено могу означити као *Шематизми Епархије далматинске*.⁹ Штампани су углавном у штампарији браће Батара у Задру (издања за 1851–53. и 1856–61. годину), али поједина и у Бечу (издање за 1854. код Мехитариста а 1855. годину код

⁵ *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 1* (1852), 3.

⁶ Стандардне публикације царске статистичке службе омогућују увид на нивоу округа и политичких котара (претура): *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859, 41–50; *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien: nach der Zählung vom 31. October 1857 (=Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien)*, Wien 1859, 1–6; Посебна публикација издата од стране управе у Задру детаљније приказује становништво по насељима: *Statistica generale della Dalmazia: edita dalla giunta provinciale, divisione IV, Popolazione*, Zara 1862. На темељу посебних издања управе у Задру хрватски историчари објавили су детаљну статистику за 1857. годину: Midhat Kozličić, Ante Bralić, *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.–1857. godine*, Zadar 2012.

⁷ *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857*, 1–6.

⁸ Опширније о Шематизмима до 1850. године у раду: Н. Делић, н. д., 109–128.

⁹ Видети тачне наслове у напмени број 2.

Леоп. Грунда). Упадљива је постепена промена у правопису, односно ортографији у том периоду. Са новијим издањима смањила се употреба дебелог и танког *јер* (ѣ, ѥ) као и *јери* (ѥ). Временом ишчежавају, односно бивају замењени стари облици попут *і*, *ѣ*, *а*, *я*, *є*. Ове су промене недвосмислено резултат утицаја Вукових реформи које су добиле нови замах 50-их година XIX века.

Подаци у шематизмима, посебно они демографског карактера, односили су се на годину која је претходила датом издању. О томе сведоче и сумарне табеле које садрже поједина издања и где се експлицитно наводи да се подаци односе на годину која је претходила самом издању. Због тога, десет шематизама издатих у периоду 1851–1861. са подацима о становништву заправо покривају раздобље 1850–1860. године. Свако издање садржи податке о манастирима и њиховом братству који су увек одвојено приказани од основне црквене мреже. Главни део свих издања увек представља преглед мреже парохија. Парохије су најпре биле груписане према државној управној организацији а затим према црквеној. Све до издања за 1855, које се са подацима односи на 1854. годину, парохије су груписане према политичким котарима (у неким издањима називаним и срезови или диштрикти) а затим су разврстане према црквеним *надзирајтељствима* којима су припадале. Тако су у Шематизмима испраћене и државне управне реформе. У периоду 1850–1851. године, парохије су разврстане у 17 котара у којима је било православних житеља, а од 1852. године у 16 (котар Кистање се више не помиње, а парохије су распоређене у друге котаре). Државна и црквена управна организација се нису увек подударале пошто су се поједина надзиратељства простирала и на територији више котара. Према замислима централних власти, Далмација је 1850. године требало да буде организована у 7 великих политичких котара, називаних и пристави (претуре) који су у суштини по питању политичке управе заменили претходна четири окружја. Поменути нови велики политички котари били су подељени на већи број судских котара који су заправо представљали дотадашње мешовите котаре (претуре) са политичко-судским ингеренцијама. Њихов је број пред реформу износио 28, али је током 1850. године одлучено да се оснују четири нова, између осталог и Судски котар Кистање. Не можемо да потврдимо да је Кистањски судски котар био привремено укинут 1852. године, како сугеришу табеле у Шематизмима, али многобојне иницијативе за преобликовањем управе које су биле актуелне тих година овакав исход чине сасвим могућим. Циљ реформи је био да се постепено одвоји политичка од судске власти и укину мешовите политичко-судски котари. Као посебни су до 1854. године основани само судски градски котари (претуре урбане) у окружним градовима, а до потпуног раздвајања две гране власти у читавој круновини још није дошло. Следећа велика реформа спроведена је 1854. године када су поново успостављена четири окружја (такође називани и капетанати или поглаварства) подељена на 31 политички котар (претуре). Како управа у Далмацији тада није била посве одвојена од судске власти битно је разликовати политичке од судских котара због њиховог понекад различитог територијалног опсега, али често идентичног седишта, тј. управе.¹⁰ Епархијске власти су

¹⁰ Stjepan Ćosić, „Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40 (1998), 349–360; Ivan Beuc, *Povijest insti-*

тада, вероватно из практичних разлога, одлучиле да у наредним Шематизмима парохије групишу искључиво према црквеној организацији. У издању за 1855. годину парохије су разврстане само по надзиратељствима. У наредном издању је видљива велика реорганизација парохијалне мреже пошто је број парохија смањен са 117 на 94, а девет бивших парохија је деградирано у ранг капеланија. Од издања за 1857, чији се подаци односе на 1856. годину, парохије су груписане у осам новостворених великих *iproštorov* којима су се даље делили на надзиратељства. У свим издањима су таксативно наведене све парохије као и капеланије под управом Епархије, са именом актуелног свештеника, храма као и укупног броја верника. Све до издања за 1861. годину за сваку парохију или капеланију поименце су била наведена и сва насеља под јурисдикцијом истих. То омогућава да се објасне и честе нагле промене броја верника услед припајања или одвајања насеља од парохија. Број верника према насељима, нажалост, шематизми не садрже. Од издања за 1861. годину се за парохије више није наводио списак насеља већ само њихов укупан број. То представља отежавајућу околност за даље праћење развоја просторног опсега парохија. Репаратуре државне као и епархијске управне организације током 50-их година XIX века отежавају примену компаративног метода. Поредити развој популације на нивоу парохија јесте корисно али није могуће у свим случајевима због поменутих промена њихових граница. Како би било могуће да се пореди развој православног становништва на већим подручјима од парохија, али мањим од читаве круновине, неопходно је одредити се за одређени управни систем као основу за регруписање података. За потребе компаративних анализа у овом раду користили смо систем политичких котара какав је био на снази 1852–1854. године, као најсврхисходнији пошто је компатибилан и са ранијим периодом.

ПРАВОСЛАВНО СТАНОВИШТВО ЕПАРХИЈЕ ДАЛМАТИНСКЕ 1850–1860. ГОДИНЕ

Статистика XIX века је била пуна недостатака. У одсуству техничких помагала, попут калкулатора, грешке у збрајању су биле учестале. Вођење евиденције становништва, такође, није представљало једноставан подухват пошто су за то били у првом реду задужени локални свештеници, често неуки или немарни по овом питању.

Шематизми коришћени за овај рад, такође, исказују одређене недостатке. Оригинални збирни бројеви су најчешће погрешни те смо их исправили. Захваљујући подацима о тачној јурисдикцији парохија могуће је објаснити поједине нагле осцилације броја верника. Припајањем или одвајањем насеља

tucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1985, 359–360; *Glasnik dalmatinski № 71* (3.9.1850), додатак броју 71 – непагинирано; “№ 2830: Erlass des Ministerium des Innern vom 8. December”, *Sammlung der, seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden, Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache für das Kaiserthum Oesterreich*, Band 21, Wien 1860, 403–404; Frane Ivković, „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918”, *Arhivski vjesnik* 34–35 (1991–1992), 31–51.

од појединих парохија логично се увећавало или смањивало становништво. У неким случајевима, међутим, изненадно увећање/смањење броја верника парохије није било праћено и променама у опсегу истих. За такве аномалије најчешће немамо одговарајуће објашњење. Постоје могућности штампарских грешака (пермутација бројева), лошег преписа са оригинала, грешка свештеника приликом достављања података итд. У малобројним случајевима подаци о броју верника сасвим недостају. Необјашњиве а упадљиве осцилације смо посебно означили у табелама (болдованим курзивом), упућујући тиме читаоце на опрез приликом коришћења таквих података. Од издања за 1861. годину отежано је праћење промена у јурисдикцији парохија јер се више не наводе поименично сва насеља, већ само њихов укупан број. Због тога су за 1860. годину у табели посебно наведени подаци о броју насеља. Треба истаћи да по том питању у неким случајевима постоје знатна одступања у односу на ранији период, а чини се, такође, да у број насеља нису убрајани и градови већ само села. Имена насеља у табелама су наведена према ортографији коришћеној у ранијим издањима Шематизама као и у *Србско-далматинском маџазину*.¹¹ Називи насеља су се временом благо мењали, најчешће само ортографски, а понекад и по значењу (на пример придавањем суфикса множине – *Вукишић* у *Вукишићи*). У случајевима када се назив насеља битније променио навели смо варијанте у заградама (на пример *Лукац* или *Лукар*). Из практичних разлога податке смо груписали у две табеле које покривају два различита периода: 1850–1853. и 1854–1860. године. До 1854. године парохије су разврставане према државној управној подели на котаре, а од тада искључиво према црквеним надзиратељствима и протопрезвитератима. Како би обе табеле биле прегледне и међусобно компатибилне за поређења, уврстили смо све парохије и капеланије које су постојале у целокупном периоду, са назнакама из којих су бивших парохија настале, односно с којима су се и када спојиле и која су насеља била њихов део у ком периоду (са напоменом у/из које парохије су пребачене). На такав начин је могуће реконструисати бројно стање становништва према различитим управним системима. Томе доприноси и чињеница да је, упркос честим пребацивањима насеља из парохија у парохију или оснивања и укидања истих, промена које би реметиле поређења на нивоу већих управних целина било веома мало. Битно је нагласити и чињеницу да су многа, махом већа насеља (градови), често била подељена у две или више парохија, што онемогућава праћење развоја популације на разини места. Занимљиво је да се подаци у издању Шематизма за 1851. не подударају са онима обелодањеним у *Србско-далматинском маџазину* за 1850. годину што је вероватно последица додатних ажурирања. Због тога су и подаци за 1850. годину у овом раду нешто другачији од оних у објављеној анализи за период 1835–1850. године.¹² Епархија је током 1855. године спровела поменути реформу мреже парохија, укидањем већег броја истих. Број парохија је 1850. износио 116, да би 1860. године тај број спао на свега 94 парохије и 7 капеланија.

¹¹ Поред шематизама (види напомену број 2) користили смо и попис Епархије за 1850. годину објављен у *Србско-далматинском маџазину* 15 (1850), 14–42.

¹² Подаци објављени у *Србско-далматинском маџазину* се делимично преклапају са онима у Шематизму за 1850. годину (који се односи на 1849. годину). Очигледно је за магазин коришћен неки предлог који није био до краја ажуриран. Упореди: Н. Делић, н. д., 119–122; *Шематизам грческо-источног дијелa Далмације и Истрије за годину 1850*, Задр.

Табела 1. Број верника и јурисдикција парохија Епархије далматинске 1850–1853.¹³

Бр.	Котар 1850–51.	Котар 1852–53.	Надзира-телство 1850–53.	Парохија (К: капелан.)	Насеља ¹⁴	Број верника				
						1850.	1851.	1852.	1853.	
1	Задарски	Задарски	Задарско	Задар	Задаръ	339	302	328	303	
2				Смоковић	Смоковић, Мурвица, Пољица, Црно, Земуникъ	986	1.022	1.033	1.010	
3				Ислам	Ислам-Грчки, Ислам-Латин-ски, Суваре, Веляни, Кашић, Радовињ, Поседарѣ, Под-гра-диномъ, Рупаль, Трлюге; само 1850–51: Трибанъ (у Обровац)	943	971	973	724	
4	Бенковачки	Бенковачки		Мирање	Мирањ, Запужанѣ, Ягодня горня, Ягодня долня, Полача, Лишане, Тинь, Какма	998	1.018	1.018	1.061	
5				Церање	Церанѣ, Пристегъ, Врана, Рада-шиновцы	637	628	628	627	
6				Кулаатлагитско	Кула Атлагит	Кула-Атлагит, Корлатъ, Раште-вић, Кличевица	680	689	689	502
7					Биљане	Биљане горње, Смиљчић, На-динъ, Биљане долнѣ, Терлюге, Корлатъ	989	1.002	1.002	880
8					Бенковац	Бенковацъ, Буковић, Перу-шић, Булић	858	956	956	892
9				Братиш-ковско	Коларине	Коларине	210	210	210	215
10					Бргуд	Бергудъ, Кожловацъ, Брушка	670	690	712	747
11	Обровачки	Обровачки	Кулаатлагитско	Обровац	Обровацъ, Затонъ, Крушево, Зе-ленградъ, Мушковци; од 1852: Трибанъ (из Ислам)	640	645	645	453	
12				Билишане	Билишане, Мушковцы	1.039	1.056	1.056	950	
13				Жегар	Жегаръ	1.189	1.194	1.194	1.129	
14			1850–51: Кула-атлагитско 1852–53: Крушко	Крупа	Крупа, Голубић	940	850	879	865	
15			Обровачки	Кулаатла-гитско	Карин	Каринъ, Поповић	1.190	1.098	1.098	998
16	Кистањски	Обровачки		Ман. Крка	Бјелина	Бѣлина, Парчић, Медвиђе; (Од 1853. само Бѣлина ?) ¹⁵	994	1.027	1.038	1.028

¹³ Извори података: Изворници наведени у напмени број 2.

17	Кистањски	Скрадински	1850–51: Ман. Крка; 1852–53: Братиш- ковско	Добропольци	Добропольци, Островица, Жа- жвић, Међаре, Морполача, Вук- шић, Гоишић, Драгишић	840	846	868	821	
18	Скрадински			Братишковско	Ђеверске	Ђеверске, Вариводе, Међаре	1.048	1.082	1.105	1.118
19			Брибир		Брибиръ, Карнѣуе, Каканъ	597	615	630	635	
20			Братишковци		Братишковцы, Пластово, Ка- канъ, Ићево, Велика-глава, Сон- ковић, Дубравице, Рупе, Смер- делъ, Ждрапанъ, Чистамала	1.693	1.695	1.705	1.668	
21	Скрадин		Скрадинъ (са Пољем), Носъ (или Калицы)		398 ¹⁶	416	416	386		
22	Кистањски		Скрадински	Ман. Крка	Кистање	Кистанъ, Богетић, Мратово, Оклай,Сукновцы, Ивошевы, Руделе	2.479	2.512	2.510	2.550
23					Ивошевци (од 1855)	Из Кистање				
24			Кински	Голубићко	Петрова црква	Бивовичино-село, Колашацъ, Нунић, Модрино-село	1.355	1.296	1.302	1.332
25	Ервеник				Ервеникъ	1.607	1.640	1.673	1.668	
26	Мокро Поље				Мокрополъ	863	909	920	926	
27	Радучић				Радучић	568	518	520	530	
28	Пађене				Пађене, Оѣстово	1.288	1.317	1.362	1.432	
29	Отон				Отонъ, Бендеръ, Радилъвацъ	1.040	1.069	1.076	1.090	
30	Плавно				Плавно, Радилъвацъ	2.290	1.943	1.996	1.987	
31	Стрмица				Стрмица, Комалић	1.280	1.250	1.266	1.169	
32	Голубић			Голубић	1.502	1.538	1.548	1.542		
33	Жагровић			Жагровић, Миликинобрдо	1.172	1.191	1.200	1.192		
34	Косовско			Книн	Книнъ (део), Книнско-полъ, Ковачић, Врполъ	1.020	1.033	1.053	1.020	
35				Полача	Полача Велика, Полача Мала, Турић	1.083	1.210	863	1.106	
36				Бискупија	Бискупиа, Лопуже	820	845	863	879	
37		Врбник		Врбникъ, Бободало, Лукацъ (Лукаръ), Книнъ варош (део), Любачъ ¹⁷	1.511	1.497	1.529	1.549		
38		Бободол (К од 1855)		Из Врбник						
39		Косово		Сараевацъ (Шаровац), Марко- вацъ, Орлић, Рађане, Рађе, Уз- долие, Рамљане, Звѣринацъ	2.747	2.785	2.806	2.836		
40		Марковац (од 1855)	Из Косово							
41		Зверинац (од 1855)	Из Косово							

42	Дрнишки	Дрнишки	Шибенско	Теплух	Теплю, Сѣверићъ, Миочићъ, Биочићъ, Штиково	1.660	1.694	1.703	1.772
43				Биочић (од 1855)	Из Теплух				
44				Кањане	Кањане, Кадина-главица, Биочићъ, Миочић	850	712	718	740
45				Балке	Балке, Мириловићъ, Градацъ, Отавице	728	623	635	649
46				Кричке	Кричке, Ружићъ, Мосећъ, Седранићъ	364	374	375	371
47				Дрниш	Дрнишъ, Развађе, Велушићъ, Житнићъ	1.081	1.108	1.121	1.125
48	Шибенски	Шибенски		Шибеник	Шибеникъ, Врулѣ, Градина, Конѣврате, Радонићъ, Горишъ, Данило, Раслина, Рогозница, Билице, Слатка-драга	815	820	813	760
49	Врлички	Врлички	Имотско	Врлика	Врлика, Цивляне, Маревацъ, Колуша, Косоре, Кукаръ, Гориакъ, Подосое, Маовице, Шушнярь, Жежевићъ, Читлукъ, Цетина	2.002	2.003	2.047	2.063
50				Читлук (К од 1855)	Из Врлика				
51				Отишић	Отишићъ	1.031	1.048	1.064	998
52			1850–51. Имотско 1852–53. Ман. Драговић	Драговић	Драговићъ, Кољане, Лактацъ, Дабаръ, Засеокъ, Потравлѣ, Бителићъ; само 1850–52: Боягићъ ¹⁸	1.922	1.950	1.992	1.965
53				Бителић (К од 1855)	Из Драговић				
54	Сињски	Сињски	Имотско	Загорје	Дицмо, Сичане, Дугополѣ, Радуна, Зелово, Мућъ, Броћанацъ, Вучевница, Бристеново, Радосићъ, Убле, Сплѣтъ град, Осое, Суацъ, Цвѣцане	1.080	1.112	1.072	1.029
55				Дицмо (од 1855)	Из Загорје				
56				Броћанац (од 1855)	Из Загорје				
57	Имотски	Имотски		Имотски	Имоскій, Главина, Пролажацъ, Црногорцы, Небрижевацъ, Змиарцы, Свибъ, Аржанъ, Тиорице	1.040	987	989	1.000
58	Неретвански	Неретвански	Дубровачко	Неретва	Неретва (Опузен), Метковићъ, Добранѣ, Сливно, Глушцы, Градина; од 1853: Трново	215	240	243	228
59	Дубровачки	Дубровачки		Дубровник	Дубровникъ	330	310	317	318

60	Кастелновски	Кастелновски	Топланско	Мојдеж	Мойдежъ, Ковачи, Миокусовић	496	390	390	392
61				Ратишевина	Ратишевина, Подпланина, Терторъ	210	160	178	212
62				Требесинь	Требесинь, Сушћепанъ (Св Стефан)	300	288	284	265
63				Мокрине	Мокрине горнѣ, Мокрине долнѣ, Црлѣно-брдо	750	735	736	707
64				Камено	Камено (од 1852?) ¹⁹ , Забрђе, Пипери, Нугаль, Дражевић; само 1852: Мукла	448	435	433	442
65				Поди	Поди, Брајковина, Мелина	455	449	454	427
66				Топла	Топла, Игало, Србина (Србине); од 1852: Кастел-Новый (део)	506	494	499	541
67				Савина	Саввина, Србина; од 1852: Кастел-Новый (део)	172	180	179	186
68				Сасовић	Сасовић, Казимиръ	260	258	256	255
69				Ластва и Жљеби	Ластва, Жлѣбы, Пресѣка	362	520	362	350
70				Кути	Кути, Руево, Зеленица	340	356	513	395
71			Бјелско	Кумбор	Кумборъ; само 1850–51: Хиловић и Миошевци	270	280	269	270
72				Ђеновићи	Ђеновићи, само 1850–51: Столио	269	260	187	191
73				Баошић	Баошић; само 1850–51: Заушѣ, Грабъ, Подкулина	830	485	445	444
74				Бјела	Бѣла, Великобрдо, Клињ; од 1852: Вала	830	832	845	784
75				Јошица	Јошица, Ђурићи, Лепетане, Тиватъ	286	250	259	272
76				Крушевица	Крушевица, Колиможъ, Репае, Костаница	370	311	314	316
77				Моринь	Моринь долнѣй, Моринь горнѣй, (од 1852. као Моринь), Костайница, Стерпѣ, Липци, Лепетани, Перастъ ²⁰ ; само 1850–51: Буновићи, Бакочи	995	982	984	990
78				Убли	Убли	600	588	595	599
79				Кривошије	Кривошије (од 1852) ²¹ , Кнезлазъ, Церовић, Унирине, Звеосево (Звечево), Пајоратница (Папратница), Польковацъ ²² , Польица, Мачијстопа	1.019	982	999	934
80				Леденице горње (од 1856. Леденице)	Леденице горнѣ, Ластве, Перастъ, Столиво	390	148	23	24
81				Леденице доње	Леденице долнѣ	330	352	379	479
82				Рисан	Рисанъ, Липце	1.240	1.134	1.108	1.126
83				Пераст од 1858.	Из Леденице				

84			Ораовац	Люта, Растовдолъ, Брѣгъ, Дражинвертъ, Клавићи, Вилесово, Ежевићи, Степенъ, Убалацъ, Велиниће, Перастъ, Столиво; од 1852: Ораовац	970	1.006	1.003	931
85			Степен К од 1855.	Из Ораовац				
86			Котор	Которъ, Шкаляри, Прчанъ, Мула, Доброта, Ковачи, Богдашић, Мрчевацъ	1.420	1.505	1.540	1.538
87			Сутвара	Сутвара, Дубъ; од 1853: Перзица	325	270	278	313
88			Пелиново	Пелиново	182	151	150	157
89			Наљежићи	Налѣжићи	314	267	267	257
90			Шишићи	Шишићи	885	339	350	354
91			Приерад (К од 1855)	Приерадъ	200	167	163	171
92			Ластва	Ластва, Кукалѣвић	260	252	175	176
93			Горовић	Горовић, Братишић	298	292	266	272
94			Пријевор	Прѣворъ, Свиниште	109	86	134	142
95			Кримиовице	Кримиовице	326	326	235	190
96			Загорје	Загорѣ	235	222	239	190
97			Вишњево	Вишнѣво	269	250	162	158
98			Ковачи	Ковачи	239	226	206	227
99			Главати	Главати	242	214	216	208
100			Кубаси	Кубаси (Кубаши)	293	184	180	306
101			Главатичићи	Главатичићи, Бигово	366	167	307	344
102			Трешња (од 1851. Трешња и Укропци)	Трешња; од 1851. припојени Укропци	330	169	68	306
103			Укропци (од 1851. спојено са Трешњом)	1850–51: Укропци (у Трешња)	310			
104			Побрђе	Побрђе ²⁵		416	318	256
105			Врановић	Врановић, Лѣшевић	342	326	403	365
106			Ђурашевићи	Ђурашевићи, Божишићи	292	273	286	312
107			Никовићи	Никовићи, Миловићи	320	92	95	120
108			Радовићи	Радовићи	294	237	257	240
109			Гошићи	Гошићи	260	458	457	442
110			Забрђе (К од 1855)	Забрђе	240	204	214	203
111			Росе (Порто-Росе)	Росе, Клинци, Меркове, Бабунцы	392	348	318	338
112	Которски	Которски	Клинци	Клинци, Меркове, Бергули, Мердари	425	341	364	352
113		Которско	Радовановићи	Радовановићи, Боговићи (Беговићи)	361	329	298	351

114				Будва	Будва	549	557	555	461
115				Маини (од 1852. Маини Крајни)	Маине Краине (од 1852), Дорете (Борете), Станичић, Ивановић, Машић; само 1850–51: Марковћ, Дулетић, Лавчић (Лаошић), Лазе (Лозе) (у Маине средње)	590	26	216	238
116				Подострог	Подострог, Вучибаљ	286	519	276	261
117				Маини од 1851. (од 1852. Маини Средњи)	Од 1851. манастирска парохија; од 1852: Церцани; Маине средње, Вервица, Лавчић (Лаошић), Лазе (Лозе) (из Маине Крајне)		319	303	316
118				Побори	Зечево, Прибиловићи, Дјаконовићи, Кнежевићи; од 1852: Побори	555	561	379	410
119				Брајићи	Стојановићи, Мартиновићи, Јовичићи, Углџићи; од 1852: Браићи	593	604	535	546
120				Дуљево	Дабковиће; само 1850–51: Куљача, Славнина; од 1852: Дуљво	104	145	133	136
121				Подличак	Подличак, Пержно (Перцно), Рустово, Маровиће, Дуљанбргъ, Буране (Ћуране), Подбабацъ, Луканъ-брдо	270	287	232	238
122				Прасквица	Врјесно, Чело-брдо, Ћенаше (Ћеновићи), Близикуће, Св. Стефанъ, Славнина; само 1850–51: Бечићи ²⁷ , Битов-дол (у Бечићи)	598	564	443	435
123				Бечићи од 1852. (К од 1855)	Бечић, Битов Дол			146	147
124				Тудоровићи	Тудоровићи, Врба, Близикуће	457	430	415	453
125				Режевић	Режевић, Заковица, Новоселѣ, Брда; од 1852: Муковица (Жуковица), Дробникъ, Крстацъ, Катунъ	890	812	781	771
126				Кастел Ластва	Кастел-Ластва, Голубовићи	347	330	316	330
127				Калуђерац	Калудерацъ, Ћуровићи,	270	212	208	173
128				Градиште	Градиште,	195	169	163	149
129	Истарски	Истарски		Перој	Перой, Пола	220	220	228	232
–	–	–	–	–	Укупно ²⁸	81.772	79.261	78.705	77.930

¹⁴ Насеља наведена на почетку била су део парохије читав период. За сва касније припојена или отцепљена насеља наведене су и године на које се промене односе.

¹⁵ Од 1853. године се као насеље наводи само Бјелина. Вероватно су под тим топонимом обухваћени остали засеоци.

¹⁶ У оригиналу је наведено 898 што је очигледна грешка. Вероватно је број 3 грешком замењен са 8.

¹⁷ Љубач се 1850. године не помиње али се наводи збир од 5 насеља. Вероватно штампарска грешка.

Државне као и црквене управне реформе спроведене 1854. и 1855. године битно су промениле административну поделу и распоред парохија. Број парохија ја знатно смањен, што укидањем али и деградацијом истих у капеланије. Укинуте и новоуспостављене парохије/капеланије означене су у табели затамњењима и сенчењем.

Православно становништво Далмације у периоду 1850–1860. године увећано је за 1.434 верника, односно 1,75%. Ако се узме у обзир период 1850–1857. године (године државних пописа) становништво се заправо смањило, и то за 2.204 верника што представља -2,70%. Посебно је занимљива разлика између резултата државних пописа и црквене евиденције. Одступање између ова два извора 1850. чини чак 5.553, а 1857. године 2.424 становника, уз напомену да црквена евиденција у оба случаја исказује већи број житеља.²⁹ Разлог за појаву овако велике разлике није познат.

Могућност да се детаљније анализира динамика демографског развоја на темељу шематизама од великог је значаја. Општи прираштај у целокупном периоду јесте био позитиван али је он постигнут искључиво због веома високог прираштаја у последњих неколико година. Кривуља развоја показује изузетно негативан тренд све до 1855. године. Број православних становника Далмације је поново достигао разину из 1850. тек око 1858. године. Исказани тренд није могуће уочити коришћењем података државних пописа.

¹⁸ Бојагић се 1852. године не помиње али се наводи збир од 8 насеља. Вероватно штампарска грешка.

¹⁹ Камено се као насеље помиње тек од 1852. године што се не чини логичним.

²⁰ Пераст се 1852. године не помиње што је вероватно штампарска грешка.

²¹ Кривошије се као насеље помиње тек од 1852. године што се не чини логичним.

²² Пољковац се 1852. године не помиње али се наводи збир од 8 насеља. Вероватно је штампарска грешка.

²³ Недостаје податак у шематизму.

²⁴ Недостаје податак у шематизму.

²⁵ Побрђе као парохија се у шематизму за 1851. (подаци за 1850. годину) не помиње мада је постојала и пре и после. Вероватно штампарски пропуст.

²⁶ Недостаје податак у шематизму.

²⁷ Бечићи се 1852. године више не помињу пошто је основана нова истоимена парохија али је наведен збир насеља 8, што је вероватно последица штампарске грешке.

²⁸ У оригиналу су дати погрешни зборови за 1850, 1851. и 1853. годину. Треба узети у обзир да за поједине парохије и године недостају подаци у шематизмима те су погрешни зборови можда тако и настали. Податак за 1850. годину исказује веома велику грешку која је вероватно последица пропуста словослагача који је уместо 1 уметнуо број 7. Оригинални зборови: 1850: 87.535; 1851: 79.209; 1852: 78.705; 1853: 77.935.

²⁹ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 3; *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien* 1857, 1–6.

Табела 2. Број верника и јурисдикција парохија Епархије далматинске 1854–1860.³⁰

Бр.	Надзира- тељство 1854–60.	Протопре- звигерат 1856–60.	Парохија (К: капелан.)	Промене у јурисдикцији у односу на 1853. ³¹	Бр. на- сеља 1860.	Број верника							
						1854.	1855.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	
1	Задарско	Задарски	Задар	1858–59: Биоград варош	-	290	294	305	326	393	407	425	
2			Смоковић	–	6	978	944	1.033	1.046	1.080	1.025	1.172	
3			Ислам	Од 1857. без Трлуге (у Биљане)	6	683	672	796	835	790	815	810	
4	Бенковачко		Мирање	–	8	898	872	914	932	914	941	951	
5			Церање	–	4	1.001	576	622	635	622	654	647	
6			Кула Атлагих	–	4	471	391	572	596	608	698	620	
7			Биљане	Од 1857. без Корлатъ (очигледно цео у Кулу Ајлаић); 1855–56. без Терлуге (у Ислам; опет од 1857, из Ислам)	5	810	994	817	837	895	846	799	
8			Бенковац	Од 1855. без Булић, са Сопот	5	648	639	672	676	710	673	688	
9			Коларине	1855. Укинута (у Бргуд)	-	212							
10	Задарско		Бргуд	Од 1855: Коларине (из Коларине)	4	740	832	840	858	859	887	907	
11			Обровац	Од 1855. без Мушковци (цео у Би- лишане?)	4	594	600	614	789	643	655	761	
12			Билишане	–	2	1.097	945	981	1.016	1.243	1.305	1.320	
13	Задарско, од 1855. Ман. Крупа		Задарски	Жегар	–	1	1.229	1.227	1.079	1.097	1.300	1.348	1.366
14	Ман. Крупа			Крупа	–	2	852	838	870	886	908	998	905
15	Задарско			Карин	–	2	985	996	1.022	1.049	1.037	1.089	1.050
16	Ман. Крка, од 1858. Братишковско	Братишковско	Бјелина	Од 1855. опет Бјлина, Парчић, Медвиђе	3	1.008	1.005	1.050	1.113	1.111	1.112	1.107	
17	Братишковско		Добропољци	Од 1859: Лишане	9	819	695	825	838	853	925	939	
18			Ђеверске	–	3	1.103	1.001	1.159	1.282	1.305	1.388	1.339	
19			Брибир	–	3	537	502	534	550	600	760	766	
20			Братишковци	–	14	1.640	1.630	1.695	1.747	1.771	1.786	1.816	
21			Скрадин	–	1	403	400	413	407	410	414	410	

³⁰ Извори података: Изворници наведени у напомени број 2.

22	Ман. Кра, од 1858. Братишкoвскo	Скрадински	Кистање	Од 1855. без Оклај, Сукновцы (у <i>Бободол</i>), Ивошевцы, Руделе (у <i>Ивошеви</i>)	3	2.511	1.444	1.492	1.503	1.499	1.489	1.493
23			Ивошеви (од 1855)	Ивошевцы, Руделе (из <i>Кистање</i>)	2		1.063	1.105	1.101	1.113	1.150	1.182
24			Петрова црква	—	4	1.267	1.279	1.410	1.437	1.452	1.499	1.515
25			Ервеник	—	1	1.644	1.605	1.654	1.700	1.826	1.569	1.605
26	Ман. Кра, од 1859. Врбнишко		Мокро Поље	—	1	892	869	879	877	918	1.074	1.081
27			Радучић	—	1	542	530	541	528	538	540	553
28			Пађене	—	2	1.386	1.399	1.425	1.441	1.464	1.498	1.501
29			Отон	—	3	1.087	1.086	1.121	1.147	1.058	1.084	1.105
30	Голубићко, од 1859. Врбнишко		Плавно	—	2	1.991	2.247	2.069	2.177	2.126	2.188	2.209
31			Стрмица	—	2	1.252	1.241	1.268	1.306	1.308	1.320	1.335
32			Голубић	—	1	1.541	1.535	1.570	1.606	1.640	1.672	1.702
33			Жарговић	—	2	1.175	951	973	993	1.013	1.021	1.066
34	Косовско, 1856. Звериначко, од 1857. Врбнишко	Кнински	Книн	Од 1854: Врполџ као Топола?	3	1.041	1.135	1.074	1.112	1.147	1.167	1.187
35			Полача	—	3	1.108	1.021	1.056	1.099	1.117	1.147	1.167
36			Бискупија	—	2	888	872	882	919	932	961	962
37			Врбник	Од 1855. без Бободало, Лукаџ (Лукарь) (у <i>Бободол</i>)	2	1.557	1.288	1.337	1.367	1.399	1.424	1.438
38			Бободол К (од 1855)	Бободал, Лукарь (из <i>Врбник</i>); Сук- новац, Оклаи (из <i>Кистање</i>)	3		292	269	275	274	301	304
39			Косово	Укинут 1855. (у <i>Марковац</i> и <i>Зве- ринац</i>)	-	2.681						
40			Марковац (од 1855)	Марковац, Орлић, Шаровац (из <i>Косово</i>)	3		1.148	1.107	1.106	1.110	1.155	1.172
41			Зверинац (од 1855)	Рађане, Рађе, Уздолие, Рамљане, Звѣринац (из <i>Косово</i>)	5		1.755	1.839	1.875	1.958	2.118	2.144
42	Шибенско	Шибенски	Тепљух	Од 1855. без Миочић (вероватно цео у <i>Кањане</i>), Биочић, Штиково (у <i>Биочић</i>)	2	1.751	484	491	506	509	523	526
43			Биочић (од 1855)	Биочић, Штиково (из <i>Тепљух</i>)	2		1.000	1.011	1.046	1.075	1.082	1.094
44			Кањане	Од 1855. вероватно цео Миочић (из <i>Тепљух</i>)	3	732	998	936	990	1.012	1.022	1.037
45			Балџе	—	4	645	646	672	715	732	732	719
46			Кричке	—	4	372	383	388	393	399	410	418
47			Дрниш	—	3	1.124	1.137	1.156	1.197	1.216	1.233	1.247
48			Шибеник	Од 1857: Водица	11	718	697	712	723	731	740	788
49			Врлика	Од 1855. без Читлук, Цетина (у <i>Читлук К</i>)	11	2.052	1.319	1.439	1.417	1.384	1.419	1.594
50	Имотско		Читлук К (од 1855)	Читлук, Цетина (из Врлика)	2		645	666	652	677	689	706
51			Отишић	—	1	1.033	1.038	1.054	1.071	1.093	1.122	1.142

52	Ман. Дра- говић	Дубровачки, од 1858. Имотски	Драговић	Од 1855. без Бителић (у <i>Бише- лић</i>); од 1859: Рибарић	6	1.975	1.578	1.602	1.637	1.662	1.701	1.745
53			Бителић К (од 1855)	Бителић (из <i>Драговић</i>)	1		401	418	425	434	444	448
54	Имотско		Загорје	Укинут 1855. (у <i>Дицмо, Броћанац</i>)	–	1.044						
55			Дицмо (од 1855)	Дицмо, Сичане, Радуна, Осое, Суац (из <i>Зајорје</i>), Тиорице (из <i>Имојски</i>), Лучан, Бонзгон, Шушак	7		425	436	465	453	475	471
56			Броћанац (од 1855)	Сплѣт град, Дугополѣ, Зелово, Мућ, Броћанац, Вучевица, Бри- стеново (Бретеново), Радошић (Радонић), Убле (из <i>Зајорје</i>)	8		662	683	673	672	714	639
57			Имотски	Од 1855. без Тиорице (у <i>Дицмо</i>)	7	995	916	911	936	966	981	992
58	Дубровач- ко, од 1859. Имотско		Неретва	–	6	275	237	201	241	242	245	270
59	Дубро- вачко		Дубровник	Дубровникъ	1	305	327	313	326	337	337	333
60	Кастелновско, 1857. Топланско, 1858–59. Бјелско, 1860. Топланско		Мојдеж	Од 1855: Ратишевина, Подплани- на, Терторъ (из <i>Ратишевина</i>),	6	388	567	571	581	588	584	592
61			Ратишевина	Укинут 1855. (у <i>Мојдеж</i>)	–	180						
62			Требесинь	Требесинь, Сушћепанъ (Св Сте- фан); од 1855: Камено, Забрђе, Пи- пери, Мукла (из <i>Камено</i>); Укинуто 1857. (све у <i>Камено</i>)	–	264	605	648				
63			Мокрине	–	3	718	717	723	688	702	719	727
64			Камено (уки- нуто 1855–56; опет од 1857)	Камено, Забрђе, Пипери, Мукла; од 1857: Требесинь, Сушћепанъ (Св Стефан) (из <i>Камено</i>)	6	446			728	733	736	719
65			Поди	Поди, Брајковина, Мелина	3	434	433	429	440	440	446	449
66			Топла	Од 1855. цео Кастел-Новый; 1854. и од 1857: Србина (Србине) (из <i>Савина</i>)	3	503	491	504	600	613	610	633
67			Савина	Од 1855. без дела Кастел-Новый; од 1857. без Србина (у <i>Тојла</i>),	1	146	134	141	145	122	126	125
68			Сасовић	Од 1855: Ластва, Жлѣбы, Пресѣка (из <i>Ласѣва и Жлѣби</i>)	5	256	565	579	593	603	590	591
69			Ластва и Жлѣби	Укинут 1855. (у <i>Сасовић</i>)	–	243						
70			Кути	–	3	437	458	376	469	396	433	507
71	Бјелско, 1860. Топланско		Кумбор	Укинут 1855. (у <i>Баошић</i>)	–	287						
72			Ђеновићи	Укинут 1855. (у <i>Баошић</i>)	–	193						
73			Баошић	Од 1855: Кумборъ (из <i>Кумбор</i>), Ђеновићи (из <i>Ђеновићи</i>)	3	450	933	952	960	986	1055	796
74			Бјела	–	3	810	820	834	848	871	876	871
75			Јошица	Јошица, Турићи, Лепетане, Тиватъ, од 1855: Крушевица, Колиможъ, Репе (из <i>Крушевица</i>); само 1855– 56: Костаница (из <i>Крушевица</i>)	7	274	592	642	636	633	637	638
76			Крушевица	Укинут 1855. (у <i>Јошица</i>)	–	316						

77	Рисанско, 1858–59. Бјелско, 1860. Топланско	Кастиловски	Морињ	Од 1855. без Лепетани (цео у <i>Јошцицу?</i>); од 1856. без Пераст (у <i>Рисан?</i>)	7	990	981	959	996	987	994	996
78			Убли	–	1	602	603	613	611	620	626	629
79			Кривошије	–	3	1.196	1.206	1.236	1.253	1.399	1.347	1.392
80			Леденице горње (од 1855. Леденице)	Од 1855. без Пераст, Столиво (у <i>Рисан</i>); од 1855. Леденице долње (из <i>Леденице дољне</i>); од 1858. без Ластве (Ластвица)	2	139	258	259	260	277	284	287
81			Леденице доње	Укинут 1855. (у <i>Леденице</i>)		348						
82			Рисан	Само 1855–57: Пераст, Столиво (из <i>Леденице горње</i>) (у <i>Пераси</i>); од 1858. без Липце,	1	1.124	1.368	1.384	1.412	1.152	1.153	1.153
83			Пераст (од 1858)	Пераст, Столиво (из <i>Рисан</i>)	1					265	267	269
84			Ораовац	Люта, Растовдол, Брђг, Дражинверт; од 1853: Ораовац; од 1855. без Клавићи, Вилесово, Ежевићи, Степен, Убалац, Велиниће (у <i>Сџејен К</i>); без Пераст, Столиво (у <i>Рисан</i>)	4	960	422	413	451	456	453	460
85			Степен К (од 1855)	Клавићи, Вилесово, Ежевићи, Степен, Убалац, Велиниће (из <i>Ораовац</i>)	6		501	512	489	481	411	404
86			Котор	Од 1855: Мишулић; од 1855. без Ковачи, Богдашић, Мрчевац (у <i>Сушвара</i>)	5	1.547	1.334	1.336	1.332	1.337	1.339	1.306
87			Сутвара	Од 1855: Ковачи, Богдашић, Мрчевац (из <i>Котор</i>), Наљџићи (из <i>Наљџићи</i>)	7	283	659	652	654	559	650	661
88			Пелиново	Укинут 1855. (у <i>Шишић</i>)	–	154						
89			Наљџићи	Укинут 1855. (у <i>Сушвара</i>)	–	259						
90			Шишићи	Од 1855: Пелиново (из <i>Пелиново</i>),	2	351	500	558	497	542	560	562
91			Приерад (К од 1855)	–	1	162	165	154	155	159	161	169
92			Ластва	Од 1855: Горовић, Братишић (из <i>Горовић</i>), Свиниште (из <i>Пријевор</i>); само 1855–57: Прѣвор (из <i>Пријевор</i>)	6	173	564	578	625	565	593	617
93			Горовић	Укинут 1855. (у <i>Ластва</i>)	–	274						
94			Пријевор	Укинут 1855. (у <i>Ластва</i>)	–	140						
95			Крмовице	Укинут 1855. (у <i>Загорје</i>)	–	188						
96			Загорје	Од 1855: Крмовице (из <i>Крмовице</i>)	2	207	425	419	420	407	428	420
97			Вишњево	Од 1855: Ковачи, Главати (из <i>Ковачи и Главати</i>)	3	125	650	542	555	558	576	581
98			Ковачи	Укинут 1855. (у <i>Вишњево</i>)	–	185						
99			Главати	Укинут 1855. (у <i>Вишњево</i>)	–	199						
100			Кубаси	Укинут 1855. (у <i>Главатици</i>)	–	306						
101			Главатици	Од 1855: Кубаси (из <i>Кубаси</i>), Трешња, Укропи (из <i>Трешња и Укропи</i>)	5	350	638	563	679	679	693	687

102	Которско	Которски	Трешња и Укропци	Укинут 1855. (у Главаџиџи)	–	306						
103			Укропци (од 1851 спојено са Трешњом	Укинут 1851. (у Треџињу)	–							
104			Побрђе	Укинут 1855. (у Врановић)	–	254						
105			Врановић	Од 1855: Побрђе (из Побрђе),	3	424	653	665	688	707	715	721
106			Ђурашевићи	–	2	281	293	296	283	281	212	282
107			Никовићи	Укинут 1855. (у Радовићи)	–	100						
108			Радовићи	Од 1855: Никовићи, Миловићи (из Никовићи), Гошићи (из Гошићи)	4	290	750	756	811	762	772	773
109			Гошићи	Укинут 1855. (у Радовићи)	–	464						
110			Забрђе (К од 1855)	Забрђе	1	192	207	195	196	207	210	217
111			Росе (Порто-Росе)	Укинут 1855. (у Клинци)	–	337						
112			Клинци	Од 1855: Росе, Бабунци (из Росе)	3	327	454	354	371	374	377	324
113			Радовановићи	–	3	362	606	577	407	588	552	573
114	Будванско	Будвански	Будва	Будва	1	485	481	484	452	401	587	463
115			Маини (од 1852. Маини Крајни)	Укинут 1855. (у Подгострој)	1	239						
116			Подострог	Од 1855: Маине Краине, Маине средње, Дорете (Борете), Станичић, Ивановић, Машић, Лазе (Лозе), Вервица, Лавчић (Лаошић), Церцани (из Маине Краине и Маине средње)	10	264	810	822	825	790	812	760
117			Маини (од 1852. Маини Средњи)	Укинут 1855. (у Подгострој)	–	113						
118			Побори	–	4	388	356	357	363	372	370	377
119			Брајићи	–	4	534	542	539	578	579	578	586
120			Ђуљево	–	2	135	127	137	141	139	143	142
121			Подличак	Укинут 1855. (у Прасквица)	–	234						
122			Прасквица	Од 1855: Подличак, Пержно (Перцно), Рустово, Маровиће, Дуљанбргг, Буране, (Ђуране), Подбабац, Луканг-брдо (из Подличак)	5	329	563	585	602	637	653	659
123			Бечићи од 1852. (К од 1855)	Бечић, Битов Дол	6	145	241	241	240	235	255	245
124			Тудоровићи	–	3	452	428	440	423	440	442	429
125			Режевић	–	8	802	814	819	813	825	824	823
126	Ман. Прасквица	Будвански	Кастел Ластва	Од 1854. без Голубовићи (у Градишће)	1	317	245	257	270	300	287	298
127			Калуђерац	Укинут 1855. (у Градишће)	–	175						
128			Градиште	Од 1855: Калудерац, Ђуровићи (из Калуђерац), Голубовићи (из Кастел Ластва)	4	165	400	400	315	373	409	404
129			Перој	–	1	220	216	223	216	208	304	201
–	–	–	–	Укупно ³²	–	77.523	76.481	77.697	79.568	80.886	82.821	83.206

Графикон 1. Развој православног становништва Далмације 1850–1860. године.³³

Осцилирајућа динамика демографског развоја била је, како у временској тако и у просторној перспективи. Православно становништво је било концентрисано у две области (кластера), на самом северу (Книнска Крајина и Буковица) и на југу (Бока све до Будве). Средишња Далмација је такође била насељена православним становништвом, али у много мањој мери и без стварања компактних заједница. У периоду 1850–1855. године прираштај је био негативан скоро свугде, осим у слабо насељеним котарима Сињ и Неретва, али и у Книнском котару који је био најмногољуднији. Изузетно негативан прираштај забележен је на ширем подручју Задра са бенковачким залеђем као и на самом југу од Херцег Новог све до Будве. У периоду 1855–1860. године позитиван прираштај на подручју Книнског котара је био умерен, на самом југу слаб, али је зато у околини Задра и Обровца био веома висок.

³¹ У табели су наведене само познате промене у односу на стање из 1853. године какво је представљено у Табели 1 (назначена су новоприпојена као и отцепљена насеља; уколико се у променама не наводи насеље које је било део парохије 1853. онда то значи да је оно остало њен део све до 1860. године). У случају да није било никаквих промена од 1853. све до 1860. године то је означено цртом (-).

³² У оригиналу су дати погрешни зборови. Оригинални зборови: 1854: 77.623; 1855: 76.328; 1856: 77.706; 1857: 79.567; 1858: 80.884; 1859: 82.717; 1860: 83.432.

³³ Извори података: Табела 1; Табела 2; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 3; *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien* 1857, 1–6.

Табела 3. Број верника Епархије далматинске према котарима 1850–1860. године (према систему котара 1852–53).³⁴

Котар	Година										
	1850.	1851.	1852.	1853.	1854.	1855.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.
Задарски	2.268	2.295	2.334	2.037	1.951	1.910	2.134	2.207	2.263	2.247	2.407
Бенковачки	5.042	5.193	5.215	4.924	4.780	4.304	4.437	4.534	4.608	4.699	4.612
Обровачки	5.992	5.870	5.910	5.423	5.765	5.611	5.616	5.950	6.242	6.507	6.509
Скрадински	7.055	7.166	7.234	7.178	7.013	6.735	7.223	7.428	7.551	7.912	7.945
Кнински	20.146	20.041	19.977	20.258	20.052	20.253	20.474	20.965	21.280	21.738	22.046
Дрнишки	4.683	4.511	4.552	4.657	4.624	4.648	4.654	4.847	4.943	5.002	5.041
Шибенски	815	820	813	760	718	697	712	723	731	740	788
Врлички	4.955	5.001	5.103	5.026	5.060	4.981	5.179	5.202	5.250	5.375	5.635
Сињски	1.080	1.112	1.072	1.029	1.044	1.087	1.119	1.138	1.125	1.189	1.110
Имотски	1.040	987	989	1.000	995	916	911	936	966	981	992
Неретвански	215	240	243	228	275	237	201	241	242	245	270
Дубровачки	330	310	317	318	305	327	313	326	337	337	333
Кастелновски	7.154	6.683	6.603	6.449	6.345	6.315	6.399	6.688	6.687	6.812	6.648
Которски	15.073	13.303	13.014	13.347	13.599	13.237	13.021	13.145	13.362	13.373	13.483
Будвански	5.704	5.509	5.101	5.064	4.777	5.007	5.081	5.022	5.091	5.360	5.186
Истарски	220	220	228	232	220	216	223	216	208	304	201
Укупно	81.772	79.261	78.705	77.930	77.523	76.481	77.697	79.568	80.886	82.821	83.206

Табела 4. Просечан годишњи геометријски прираштај православног становништва Епархије далматинске (у %) у периоду 1850–1860.³⁵

Котар (по систему 1852–53)	Период		
	1850–55.	1855–60.	1850–60.
Задарски	-33,78	47,34	5,97
Бенковачки	-31,16	13,92	-8,87
Обровачки	-13,05	30,14	8,31
Скрадински	-9,24	33,60	11,95
Кнински	1,06	17,11	9,05
Дрнишки	-1,50	16,37	7,39
Шибенски	-30,80	24,85	-3,36
Врлички	1,05	24,98	12,94
Сињски	1,29	4,20	2,74
Имотски	-25,07	16,07	-4,71
Неретвански	19,68	26,42	23,04
Дубровачки	-1,82	3,64	0,91
Кастелновски	-24,64	10,33	-7,31
Которски	-25,64	3,69	-11,09
Будвански	-25,73	7,05	-9,48
Истарски	-3,66	-14,29	-8,99
Укупно	-13,29	17,00	1,74

³⁴ Извор података: Табела 1–2.

³⁵ Извори података: Табела 3.

Описани демографски развој проузроковао је одређена померања у просторном распореду становништва. Православна заједница на северу Далмације се увећала бројно и по уделу у укупном православном становништву. Заједница на југу је забележила управо супротан процес смањивши се како у апсолутним бројкама тако и по уделу. Овакав развој сигурно је имао последица и на опште потенцијале обе компактне заједнице да се наметну као центри културе, просвете и политике далматинских Срба.

Табела 5. Распоред православног становништва Епархије далматинске изражен у % удела по котарима (по систему 1852–53. године) 1850–1860. године.³⁶

Котар	Задарски	Бенковачки	Обровачки	Скрадински	Кнински	Дрински	Шибенски	Врлички	Сињски	Имотски	Неретвански	Дубровачки	Кастелновски	Которски	Будвански	Истарски	Укупно
Година																	
1850.	2,77	6,17	7,33	8,63	24,64	5,73	1,00	6,06	1,32	1,27	0,26	0,40	8,75	18,43	6,98	0,27	100
1855.	2,50	5,63	7,34	8,81	26,48	6,08	0,91	6,51	1,42	1,20	0,31	0,43	8,26	17,31	6,55	0,28	100
1860.	2,89	5,54	7,82	9,55	26,50	6,06	0,95	6,77	1,33	1,19	0,32	0,40	7,99	16,20	6,23	0,24	100

Разлог за негативан демографски развој у првој половини 50-их година XIX века треба тражити у комбинацији различитих узрочника. Далмација је углавном била поштеђена ратног вихора током Револуције 1848/49. године. С друге стране, ова аустријска круновина је готово стално била на удару природних непогода, болести и оскудица. У периоду 1846–1850. године резултати пољопривредне производње били су веома слаби што је имало за последицу оскудице у храни и приморало државу да пружи помоћ. Од зиме 1853/54. све до 1856. године, оскудице животних и других намирница су достигле невиђене размере. Током зиме 1854/55. године посебно су били погођени Котар Обровац и област Боке которске. У Задарском окружју су се тада појављивале и болести повезане са неухрањеношћу, а висока смртност је примећена у Буковици као и другим регијама.³⁷ Шематизми, нажалост, не садрже податке о броју рођених и умрлих све до издања за 1854. годину, тако да није могуће реконструисати природни прираштај за читав период. Доступни подаци указују да је до 1855. године српска православна популација исказивала негативан природни прираштај, односно да је знатно више лица умирало него што се рађало. Индикативно је да је томе допринела пре свега висока стопа смртности а не смањена родност. Подаци о кретању броја верника по котарима показују да су посебно били погођени северни крајеви од Задра до Обровца и јужни од Херцег Новог до Будве, односно исти они за које се наводе посебно тешки услови живота и оскудице у храни. Од 1856. године се тренд прираштаја у потпуности преокренуо исказујући снажан раст. То се, такође, подудара са стабилизацијом прехранбене ситуације у

³⁶ Извори података: Табела 3.

³⁷ Šime Perić, „Osudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 13/1 (1980), 9–11, 25–26.

Далмацији. Уколико се узме у обзир да је разлика у броју верника између 1855. и 1860. године према шематизмима износила 6.725 лица, а да је у периоду 1856–1860. године рођено 6.432 православних житеља више него што је умрло, може се са великом сигурношћу констатовати да је природни прираштај скоро у целости био одговоран за раст популације. Досељавања православних становника у Далмацију у овом периоду очигледно није било, или су била спорадична. Висок природни прираштај био је својеврсна компензација за демографске губитке у претходном периоду.

Табела 6. Природни прираштај православног становништва Епархије далматинске 1853–1860.³⁸

Године	1853.	1854.	1855.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.
Рођено	2.811	1.893	2.368	3.103	2.622	2.806	3.243	2.396
Умрло	2.664	2.437	2.769	1.405	1.331	1.713	1.668	1.580
Разлика	147	-544	-401	1.698	1.291	1.093	1.575	816

Анализе демографских података за период 1850–1860. године су јасно показале да је православно становништво Далмације до 1855. године бележило врло негативан раст. Расположиви подаци указују на негативан природни прираштај уз високу смртност као главне узрочнике. Разлог високој смртности треба тражити у лошим условима живота, оскудици у храни и појави болести који су били типични за Далмацију у то време. Број верника из 1850. Епархија је поново достигла тек 1859. године. Распоред православног становништва је услед великих осцилација претрпео промене. Српска православна заједница на северу Далмације је до 1860. године расла знатно бржим темпом од оне на југу у области Боке которске и сходно томе значајно увећала свој удео у популацији. Управна структура Епархије је такође претрпела значајне промене. У периоду 1855–1858. године укинута је већи број парохија, пре свега на југу Далмације. У Кастелновском, Которском и Будванском котару до тада је постојао већи број парохија са малим бројем верника које су реформом укинуте. Црквене власти су, очигледно, настојале да парохије буду што уједначеније и да се уведе већи ред у функционисање Епархије. Велике разлике у броју верника између парохија су, међутим, опстале. Протопрезвитерати су уведени 1856. године чиме је црквена организација добила нове структурне обриси.

³⁸ Извори података: Изворници наведени у напомени број 2.

NINO DELIĆ, PhD, Research Associate
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: nino.delic@iib.ac.rs; n.delic@aol.com

THE ORTHODOX POPULATION OF DALMATIA DUE TO SERBIAN ORTHODOX CHURCH CENSUSES 1850–1860

SUMMARY: Population data collected from old Schematismus of the Orthodox Dalmatian Eparchy were used to study demographics of the Serbian Orthodox population in the 1850–1860 period. The episcopal network was reconstructed taking into account multiple changes in parish jurisdiction and state administration. For comparative analysis, the administrative division in force during 1852–1853 was used as a basis. Results show sharp population decline in 1850–1855. Natural population increase was negative due to bad harvests, insufficient nutrition and illnesses which happened to be severe in both main Orthodox population clusters of Dalmatia (area of Zadar and Bukovica in the north and Boka Kotorska in the south of Dalmatia) and caused excess deaths (high mortality rates). In the 1855–1860 period the population recovered and finally surpassed the 1850 count sometime in 1858. Natural population increase was high due to decreased mortality and high birth rates. Population increase was not evenly distributed. The northern regions of Dalmatia gained population more quickly which caused notable shift in share in the overall Orthodox population in favor of the norther cluster.

KEYWORDS: Dalmatia, Serbs, Orthodox population, Demography, 19th Century, 1850–1860, Statistics, Schematismus

Др УРОШ ТАТИЋ, научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
Е-адреса: urostatic@yahoo.com

ФРАНЦУСКИ ПРЕДЛОЗИ АУСТРИЈИ О ТЕРИТОРИЈАЛНИМ ДОБИТИМА НА БАЛКАНУ. Пут Јована Мариновића у Париз 1863. године

САЖЕТАК: После избијања пољског устанка 1863. године, француски цар Наполеон III понудио је аустријском владару Францу Јозефу савез против Русије под условом да пристане на обнову Пољске и уступање Венеције Италији. На име накнаде Аустрија би добила Шлезију и Србију. У то време европска штампа је најчешће помињала да би Хабзбуршка монархија као компензацију за уступање Венеције могла добити Босну и Херцеговину или Румунију. Предлози Наполеона III изазвали су забринутост у Београду. Потврђено је мишљење да је влада у Паризу због захлађења у односима са званичним Петроградом променила политику према Србији. Правитељство је средином јуна послало у француску престоницу председника Савета Јована Мариновића како би сазнао праве намере сила.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Наполеон III, Франц Јозеф, Јован Мариновић, Друен де Лис, територијалне накнаде, Француска, Аустрија, Србија, Босна и Херцеговина

Тема преговора Наполеона III (Napoléon III) и Франца Јозефа (Franz Joseph) о територијалним накнадама на Балкану после избијања устанка у Пољској 1863. садржана је у невеликом броју историографских јединица.¹

¹ Антонен Дебидур, *Дипломајска историја Европe. Од ошвања Бечкој конгреса до закључења Берлинској (1814–1878)*, књ I–II, Београд 1933–1934; Васиљ Поповић, *Полијтика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд–Земун 1925; Љиљана Алексић, *Сав Француске према Србији за време друје владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Својна полијтика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; *Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу, I (књига прва од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године); II (књига друга од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874)*, средно Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књига XXII, Београд 1931; Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, Нови Сад 2021.

За ово питање везани су и посета српског изасланика Јована Мариновића Паризу и његови разговори с француским министром спољних послова Едуаром Друен де Лисом (Edouard Drouyn de Lhuys).² Циљ овог рада је да расветли улогу Француске у овим преговорима и предочи резултате Мариновићеве мисије.

Ослобођена притиска Француске и Русије да уступи Србији Мали Зворник, Порта је почев од лета 1863. године стално оптуживала Правитељство да организује бунтовне покрете и припрема рат.³ Њени страхови били су поткрепљени обавештењима о активностима српске националне пропаганде, војним припремама и преговорима Кнежевине с балканским хришћанима. Подацима о „мрачним намерама” кнеза Михаила Обреновића располагала је и влада у Лондону. Међутим, гласине су биле сасвим неосноване. Међу балканским народима није било слоге а о изолованој акцији Србије у тренутку када је Русија била заокупљена гушењем пољског устанка није могло бити ни речи.⁴

Оптужбе Порте на рачун Србије имале су заправо дубљи основ. Од почетка пољског устанка западне силе су повремено предлагале сазивање конгреса на коме би поред пољског била расправљана и питања других народности. Турска је одувек зазирала од оваквих скупова јер је на њима била лишавана својих суверених права.⁵ Оптужујући Кнежевину да је непријатељ мира, Порта је желела да одузме легитимитет њеним оправданим захтевима.

Међутим, Правитељство је прилично мирно гледало на турске војне припреме и оптужбе. Један од разлога је било задовољство радом Тополивнице у Крагујевцу. Почетком јуна Кнез је посетио ову варош где су мало пре тога стигле машине за изолучивање пушчаних цеви. Тополивница је поседовала четири парне машине од укупно 43 KS, пећ за ливење пројектила за топове с изолученим цевима, чекић за ковање на водену пару, кружне тестере, двадесетак ковачких пећи које раде захваљујући машини за дување коју такође покреће пара, двадесетак машина за изолучивање пушчаних цеви и две машине за изолучивање топовских цеви. Производња арсенала Тополив-

² Едуар Друен де Лис (Париз, 1805 – Париз, 1881) вршио је дужност министра спољних послова Француске у четири наврата: од 19. децембра 1848. до 2. јуна 1849; од 9. до 24. јануара 1851; од 28. јула 1852. до 8. маја 1855. и од 15. октобра 1862. до 31. августа 1866. године. Од стране појединих савременика сматран је „јединим министром спољних послова Другог царства” имајући у виду да је једини имао стварну визију о политици коју би Француска требало да води као једна од европских сила и да је једини заиста знао да управља француском дипломатијом. Био је конзервативан државник и дипломата, близак Светој столици и круговима високог свештенства Католичке цркве у Француској. Желео је да буду одржани на снази уговори из 1815. године и да се влада у Тиљеријама приближи Аустрији и Великој Британији. Заједничко иступање три силе у спољној политици користило би Француској и помогло очувању равнотеже снага у Европи. Именовањем Друен де Лиса на место министра спољних послова 1862. године, промењен је тон у званичној кореспонденцији с руском владом. У односима Париза према Петрограду није било дотадашње присности (АМАЕ, Fond Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle; микрофилмована серија: Personnel, 393QO Dossiers nominatifs 1ère série, 1850–1900, No 1365, Drouyn de Lhuys, Edouard; *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères 1589–2004* (sous la direction de Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse), Paris 2005, 334–340).

³ Термине Османско царство, Турска или Порта употребљавали смо као синониме за исту државу. Правитељство је синоним за српску владу.

⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 187.

⁵ Исто, 187.

нице је знатно повећана: дневни капацитет је био 20.000 пушчаних зрна и 40.000 каписли. Тополивница је имала 350 до 370 радника који су месечно могли да направе шест топова и две хаубице са лафетима за једну артиљеријску батерију и 500 нових пушака, да прераде 5.000 кременача у пушке каписларе и да изолуче четири топовске цеви за два дана.⁶ Председник српске владе и министар иностраних послова Гарашанин је сматрао да Porta користи пољски устанак и заузетост Русије да припрети Кнежевини, а да ће стварна опасност наступити само у случају избијања рата у Европи. Турска ће тада сасвим сигурно бити увучена у сукоб, а Велика Британија ће је ради учвршћења унутрашње ситуације у Царству и сопствених интереса наговорити да одмах нападне Србију и Румунију.⁷

КОМПЕНЗАЦИОНИ ПЛАНОВИ НАПОЛЕОНА III

Већ дуже време, у европској штампи ширене су вести да би Аустрија као накнаду за уступање Венеције Италији могла добити неку од турских провинција. У почетку је сматрано да је реч само о новинарским нагађањима. Као предмет компензација најчешће су помињане Босна и Херцеговина а понекад и Румунија.⁸ Међутим, после избијања пољског устанка и интензивних преговора француских и аустријских званичника о уједињењу Пољске, Наполеон III је упutio конкретан предлог Францу Јозефу. Почетком марта 1863. године, он је преко амбасадора Рихарда Метерниха (Richard von Metternich) понудио аустријском цару савез под условом да пристане на обнову Пољске и уступање Венеције Италији. Савез би био уперен против Русије.⁹ На челу обновљене Пољске био би један надвојвода из дома Хабзбурга, а на име накнаде за Венецију Дунавска монархија би добила Шлезију и Србију. Француској

⁶ Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris-Courneuve (AMAE), Correspondance politique des consuls (cote CPC) 1826–1896 (микрофилмована серија), Turquie-Belgrade, MF (микрофилм) 15 (63CPC/15), No 24, Ботмилио Друен де Лису, Београд, 5. јуна 1863.

⁷ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, 99.

⁸ Још 1853. године Наполеон III је нудио Аустрији да заузме Босну и Херцеговину. Од тада ове две турске провинције имају стално место у француским компензационим плановима по којима би Хабзбуршка монархија била обештећена добијањем ових области а заузврат уступила крајеве око реке По. После рата у Италији 1859. у коме су војске Француске и Пијемонта победиле аустријску армију ова понуда је готово сваке године упућивана Бечу. Овога пута Аустрија је заузврат требало да уступи област Венеције. „У марту 1861. је нуђена поново Босна, која ће све до рата 1866. остати стални улог у овој игри”. Међутим, и након Аустријско-пруског рата 1866. године, француски цар је наставио да нуди Дунавској монархији Босну и Херцеговину. Након поремећаја равнотеже снага у Европи због јачања Пруске, Наполеон III је покушао да овим уступком приволи владу у Бечу да са њим склопи савез у рату против Берлина (М. Екмечић, н. д., 95–97, 101–106, 113–118, 120–127, 492–497).

⁹ Emile Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, I–III, Paris 1910–1913; III, 639. Због подршке Наполеона III устанку Пољака 1863. био је прекинут француско-руски споразум из Штутгарта 1857. године. Овај усмени споразум два цара и њихових министара спољних послова подразумевао је заједнички договор у погледу решавања крупних питања у Европи, заједничко иступање дипломатских представника две силе у Турској и забрану Аустрији да се меша у унутрашња питања у Турској. Прекид споразума довео је до очигледне промене у политици Француске према Србији. Званични Париз је престао да пружа подршку Кнежевини за чијег је владара сматрао да уважава превасходно савете владе у Петрограду.

би припала Рајнска област. Пруска би била обештећена добијањем Саксоније и Хановера а Турска би била подељена између балканских држава.¹⁰ Обнова Пољске заправо је требало да послужи Наполеону III да сруши систем успостављен 1815. године на Бечком конгресу и да путем територијалних измена врати Француској тада отргнуте области. Због озбиљности предлога, Франц Јозеф је позвао Метерниха да одмах дође у Беч како би му усмено саопштио своје мишљење о могућим последицама оваквог развоја догађаја.¹¹ Аустријски цар није одмах категорички одбацио Наполеонов предлог. Он је тражио времена да размисли. Међутим, главни камен спотицања у разговору два кабинета била је Венеција коју Франц Јозеф није пристајао да уступи.¹² Поред тога влада у Бечу није била спремна на рат који би по њеном мишљењу био неминован у случају да од Русије и Пруске буде захтевано да ради обнављања Пољске жртвују делове територије старе краљевине које су оне поседовале.¹³ Обавештена о Наполеоновом плану Велика Британија је енергично одвраћала Аустрију од његовог прихватања. Влада у Лондону је стрепела да би војна интервенција западних сила у Пољској допринела учвршћењу француске превласти у Европи, чему је она увек пружала отпор. Сам Франц Јозеф је сматрао да је план неизводљив без сагласности Велике Британије и није закључио савез с Наполеоном III.¹⁴ Ипак, изгледа да је аустријски цар оставио ову могућност отвореном све до средине августа 1863. године када је на састанку свих немачких владара у Франкфурту пропао његов покушај да спроведе план о потпуној реорганизацији Немачке. Он је имао за циљ да обезбеђењем апсолутне превласти у оквиру Немачке конфедерације омогући Аустрији, без потпуне сагласности осталих чланица, доношење одлука које би могле да изазову рат споља и учешће свих војски чланица у заштити немачких територија Конфедерације. Без сумње, захваљујући неким индискрецијама Аустрије или Велике Британије, руски цар Александар II (Александр II Николаевич) је сазнао за предлоге о склапању савеза као и о територијалним исправкама које је Наполеон III недавно упутио Францу Јозефу. Руски цар то никада није опростио француском владару.¹⁵

За предлог Наполеона III о предаји Србије Аустрији на име накнаде за уступање Венеције, Правитељство је сазнало крајем јула од италијанског

¹⁰ У преписци француског амбасадора у Бечу и министра спољних послова нигде нису поменуте наведене територијалне измене, што је и разумљиво с обзиром на Наполеонову тајну дипломатију. Међутим, интересно је да у литератури постоје различити подаци о ономе што је било у плану француског цара. Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, *Britain in Europe (1789–1914): A survey of foreign policy*, Cambridge 1945, 433) је навео да би Турска била подељена између балканских држава док би Аустрија за уступање Венеције као накнаду добила Шлезију и Србију. С друге стране, Дебидур је написао да би Дунавска монархија била обештећена једним делом турских покрајина дуж Јадранског мора, не наводећи тачно којим, док би Турској заузврат била уступљена Черкезија која би била одузета Русији. Он је навео и да је Наполеон III своју идеју прво поверио свом тајном агенту Дебразу Салдапену (Debrauz de Saldapenne) који је отпутовао у Беч 8. марта (А. Дебидур, н. д., II, 390–391).

¹¹ АМАЕ, *Correspondance politique* (cote CP; микрофилмована серија) Autriche (11CP), MF (микрофилм) 483 (11CP/483), No 21, Грамон Друен де Лису, Беч, 9. марта 1863.

¹² Исто, No 26, Грамон Друен де Лису, Беч, 26. марта 1863.

¹³ Исто, No 25, Грамон Друен де Лису, Беч, 26. марта 1863.

¹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 172.

¹⁵ А. Дебидур, н. д., 393, 397–398.

народног посланика Вегеци Рускала (Giovenale Vegezzi-Ruscalla). Ово је за Кнежевину било опасније од старог компензационог плана да Дунавска монархија буде обештећена припајањем Босне и Херцеговине. На тај начин је само потврђено мишљење владе у Београду да је због затегнутих односа с Русијом Француска променила политику на Истоку а самим тим и расположење према Србији. Удаљивши се од Петрограда, званични Париз је био принуђен да води рачуна о интересима Велике Британије и Аустрије на Балкану. Пре тога, влада у Тиљеријама је упутила опомене Кнежевини због оптужби Беча да српски агенти припремају побуну у Бугарској. Сада је постало још јасније зашто француски амбасадор у Цариграду не пружа потребну подршку српским захтевима. У Београду су потпуно изгубили поверење у Француску.¹⁶ Споменути план о уступању Србије Аустрији пропао је након састанка немачких владара у Франкфурту. Вегеци Рускала је споменуо да је по Наполеоновом предлогу Хабзбуршкој монархији требало да буде предата и Румунија.¹⁷

Међутим, о сличним плановима је и даље било речи у штампи. О уступању турских провинција Аустрији почеле су да пишу и цариградске новине, што је узнемирило и самог турског министра спољних послова Али-пашу. Председник српске владе Илија Гарашанин је ово питање врло детаљно размотрио у једном мемоару из 1864. године. Проницљиви државник је предвидео да би Француска поново могла да се врати на ту идеју, нарочито ако би нашла начин да, поред својих, задовољи и интересе других сила од чије би одлуке зависило њено спровођење. Чак и да сама не буде жртвована, положај Србије би проширењем Аустрије постао изузетно тежак, ако не и неодржив. То би посебно дошло до изражаја у случају да Дунавска монархија припоји Босну и Херцеговину. Гарашанин је сматрао да Porta одмах мора да реагује против оваквих претензија јер би откидање било које од њених провинција уједно био и почетак пропасти Турског царства.¹⁸

МАРИНОВИЋЕВА МИСИЈА У ПАРИЗУ

Подстакнута оптужбама Велике Британије и Турске и гласинама да Француска нуди Аустрији територијалне добити на Балкану, српска влада је средином јуна 1863. године послала у Париз председника Савета Јована Мариновића са задатком да сазна праве намере сила.¹⁹ Мариновић је важна питања којима је било заокупљено Правитељство изнео писаним путем Друену де Лису, подносећи му у исто време извод из Гарашаниновог писма француском министру. Двојица српских државника сматрали су да ће обраћање на незваничан начин имати већи ефекат, имајући у виду лично познанство Друен де Лиса и Гарашанина и наклоност француског министра према пред-

¹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 173.

¹⁷ Архив Србије (АС), фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1459, Вегеци Рускала Убисинију, Торино, 4. октобра 1863.

¹⁸ Исто, ИГ 1476, мемоар Илије Гарашанина о давању накнаде Аустрији за Венецију и то једне од турских провинција, 1864.

¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 189.

седнику српске владе. Мариновић је одмах пружио уверавања да Кнежевина нема ни најмању жељу да ствара потешкоће Порти и да ће јој мир омогућити да се посвети решавању питања уређења и унутрашњег развика земље. С обзиром да је Француска тренутно била заокупљена устанком у Пољској и да је стално упућивала Србији савете о посвећености одржању мира и напретку благостања, оваква форма у обраћању била је неопходна. Требало је привући пажњу и обезбедити подршку владе у Паризу за решавање спорних питања између Кнежевине и Турске која су у том тренутку за Француску била од споредног значаја. Правитељство је нагласило да не може ћутке прихватити Портино категорично одбијање српских захтева који почивају на званично признатом праву и неправедне оптужбе британског амбасадора у Цариграду Хенрија Булвера (Henry Bulwer).

У приватном писму Гарашанин је Друен де Лису указао на појединости у вези с недавном конвенцијом Србије и Румуније коју је британска влада означила као тајни савез против Турске. Није било ништа природније у томе да се две кнежевине међусобно обавезу да неће давати азил и допустити да остану некажњени злочинци из суседне земље као и да ће предузети одговарајуће мере против војних дезертера. Булвер је у тој конвенцији видео задирање у права Порте, а Велика Британија је, направивши од тога политичко питање, покушала да за своје становиште придобије друге европске владе. Сасвим супротно од онога што тврде британски државници, Србија није гавила никакве агресивне намере према Турској. Гарашанин је скренуо пажњу француском министру на настојања владе у Лондону да револуционарним путем прошири свој утицај на Кнежевину као што је то учинила у Грчкој.²⁰ Обавештење да Велика Британија ради на свргавању кнеза Михаила Правитељство је добило из Петрограда још крајем маја. Међутим, председник владе је био много забринут због чињенице да је положај хришћана у Турској, захваљујући британској дипломатији, постао још тежи. Он је такође указао да је Porta прекршила одредбе Протокола Конференције у Канлици тиме што кнезу није поднела на увид резултате рада Међународне војне комисије (Commission militaire mixte).²¹ Вероватно верујући да се тренутне околности могу променити, Гарашанин је на дискретан начин предочио Друен де Лису да је уочио промену француске политике према Србији. Председник српске владе је позвао француског амбасадора у Цариграду маркиза Лионела Мутјеа (Marie François René Lionel, marquis de Moustier) да настави

²⁰ Обећање британске владе да ће предати Грчкој Јонска острва ако јој личност новог краља буде по вољи допринело је да за владара огромном већином буде изабран принц Алфред, други син краљице Викторије. После краљичине изјаве да она у име својих синова одбија престо, на власт је октобра 1863. године ступио дански принц, под именом Ђорђе I. Без обзира на овакав исход, британски утицај у Атини остао је још неко време пресудан.

²¹ На основу одредби Протокола Конференције у Канлици од 8. септембра 1862. године требало је да три комисије спроведу закључке ове конференције. Прва је била састављена од страних војних стручњака, са задатком да одреди опсег Београдске тврђаве док су друге две биле српско-турске цивилне комисије а стављено им је у дужност да утврде накнаду штете од бомбардовања Београда у јуну 1862. и спроведу одлуку о исељењу Турака из Србије. Војна комисија је 9. априла 1863. године поднела извештај Порти о границама новог рејона. Урош Татић, „Француска и тешкоће око извршења Протокола Конференције у Канлици”, *Војно-историјски гласник* 2 (2018), 25–49.

с пружањем подршке Кнежевини и да пред самовољом Турске не постане равнодушан.²² Захтев Србије да јој буде предат Мали Зворник још увек није био испуњен. Правитељство је апеловало на француског министра да помогне јер би у супротном Кнежевина и даље била лишена пута поред Дрине који једини може да повеже северну Србију са Савом и Дунавом, а што је представљало једно од кључних питања за индустријски и трговачки развитак земље. Кнежевина је од Велике Британије и Турске тражила само да је тенденциозно не оптужују, а од Француске помоћ у остварењу својих права.²³ Средином јула Гарашанин је о овим питањима разговарао у Београду и са француским конзулом Адолфом Франсоа Ботмилијом (Adolphe François Botmiliau).²⁴ Он је у рукама имао доказе да званични Лондон потајно ради на кнежевом обарању и изазивању нереда у земљи. Ипак, Ботмилио је стекао утисак да је председник владе помало острашћен држањем Велике Британије и њених представника у Србији. У то време су односи између британског конзула Џона Лонгворта (John Longworth) и Правитељства били нарочито лоши, нарочито након што су у тзв. „плавој књизи” објављене Лонгвортове

²² Маркиз Лионел Мутје, рођен у Паризу 1817, био је 1849. године посланик департамента Ду (Doubs) у Народној скупштини а затим је пристао уз режим Другог царства. Унук и син дипломате, његове квалитете уочио је министар спољних послова Друен де Лис и именовао га 1853. за опуномоћеног министра у Берлину где се показао као изузетно способан, нарочито за време трајања Кримског рата (1853–1856). Непосредно након завршетка рата у Италији 1859. године постављен је за амбасадора у Бечу у изузетно затегнутој међународној ситуацији која је пратила процес италијанског уједињења. Мисија у Аустрији потврдила је његов углед вештог дипломате што га је у августу 1861. године препоручило за веома осетљиво место амбасадора у Цариграду. На овом положају страствено се заузео за спровођење реформи у Османском царству а Србију је посебно задужио у кризи изазваној бомбардовањем Београда 1862. и иступањем у корист српских интереса на Конференцији у Канлици исте године. Цариград је напустио у септембру 1866. године када је именован за министра спољних послова. На тој дужности наставио је да улаже напоре у циљу спровођења реформи у Турској. Основао је француску гимназију у Галати да би обезбедио настајање прозападне политичке елите у Османском царству. Умногome захваљујући њему, овога пута зарад француских интереса у одржању мира у Османском царству, Србија кнеза Михаила је 1867. године коначно издејствовала да турски гарнизони напусте тврђаве у Кнежевини. Умро је у Паризу 1869. године (АМАЕ, Fond Personnel, Papiers d'Agents Archives privées, papiers Moustier; *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères 1589–2004*, 352–354).

²³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15, Мариновић Друен де Лису, Париз, 13. јула 1863.

²⁴ Виконт Адолф Франсоа Ботмилио, рођен у Генгану (Guingamp) 1817, ступио је у дипломатску службу 1840. године. Започео је каријеру као конзуларни приправник у Лими у Перуу а затим службовао у Арики (Arica; 1847) и Валдивии (Valdivia; 1848–1849) у Чилеу и у Јашију у Молдавији од 1850. до 1852. године. Одликован је 1849. Орденом витеза Легије части. Од 1852. до 1853. био је конзул прве класе у Јерусалиму, затим од 1853. до 1856. у Хелсингору (Helsingør) у Данској и 1856. године у Вера Крузу (Vera Cruz) у Мексику. Године 1857. постао је генерални конзул и отправник послова у Гватемали (Guatemala). Након молбе упућене Министарству спољних послова средином 1862. године да буде премештен на положај у Европи или близу Европе, постао је 1863. француски генерални конзул у Београду. Исте године добио је Орден официра Легије части. У Србији је службовао до 1867. када га је заменио Едуар Филип Анжелар (Edouard Philippe Engelhardt). Наредне године именован је за командора Легије части. Каријеру је завршио 1873. у својству генералног конзула и отправника послова у Тунису. Умро је у Гудлену (Goudelin) 1892. године (АМАЕ, Fond Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816–XIXe siècle; микрофилмована серија: Personnel, 393QO Dossiers nominatifs 1ère série, 1850–1900), No 536, Botmiliau, Adolphe François, vicomte de).

депеше у којима су садржана неистинита сведочења у вези с бомбардовањем Београда 1862. године. Позван од стране британског амбасадора, конзул је тада отишао у Цариград ради разговора о пословима од посебног интереса.²⁵

Мариновићев пут у Париз није донео велике користи Србији. Интересантно да у разговорима с Друен де Лисом српски државник ниједном није начео питање о територијалним добитима на Балкану које је Наполеон III нудио Аустрији. Важно је споменути да Мариновић вероватно није знао да је у цареве планове била укључена и Кнежевина јер је Правитељство за то дознало тек крајем јула, у време када је председник Савета већ увелико боравио у Паризу. Не само француски, већ и званичници других сила, саветовали су Правитељству умереност у држању према Порти. Било је потребно да захтеви буду сачињени у форми која не садржи ниједну реч о намери српске владе да умањи или нанесе повреду правима Порте. Због тренутних околности требало је да Кнежевина заузме благ став у односима са сваком од сила. Руски амбасадор у Паризу Андреј Фјодорович Будберг (Андрей Фёдорович Будберг) саветовао је Србији да сачува оно што је добила, што ће јој омогућити да у будућности додатно поправи свој положај и да сву своју делатност подреди главном циљу, припреми устанка за ослобођење. Једна од тема разговора била је и српска народна војска, чији је број припадника ради умирења Турске требало формално ограничити. Међутим, постојао је начин да се тај број често увећава тако да је Србија за кратко време могла да рачуна на способно и увежбано људство. Што се тиче опште ситуације, било је врло мало изгледа да због пољског устанка избије рат у Европи, а односи Русије и Порте били су много бољи него што је то приказивано Правитељству.²⁶ Мариновић се сусрео и са бугарским публицистима браћом Вулковићима са којима је разговарао о оснивању једног јужнословенског листа у Паризу. Ова идеја била је актуелна одраније јер су са њом већ били упознати и Илија Гарашанин и начелник Министарства иностраних дела Милоје Лешјанин.²⁷ По свему судећи она никада није спроведена у дело. Мариновић је у француској престоници имао прилике да разговара и са грофом Жозефом д'Андлоом (Joseph-Hardouin-Gaston d'Andlau), секретаром Међународне војне комисије којој је било стављено у задатак да одреди величину рејона београдске тврђаве. За своје заслуге током мисије у Београду д'Андло је заслужио похвале цара и царице. Француски официр, који је за разлику од других комесара још крајем маја добио наређење да напусти Србију, сазнао је од Друен де Лиса да је сада и сама Porta тражила да Комисија буде распуштена.²⁸

Мариновић се са Друен де Лисом сусрео неколико пута а њихови разговори су имали незваничан карактер. Због обавеза француског министра председник Савета је чекао и по неколико дана на пријем. Најчешће би разменили по коју реч за време дипломатских соареа или балова на којима је било присутно много људи и где се озбиљни разговори нису могли ни водити.

²⁵ Исто, No 30, Ботмилио Друен де Лису, Београд, 17. јула 1863.

²⁶ АС, ИГ 1437, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, Париз, 6/18. јуна 1863.

²⁷ Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, Париз, 17/29. јуна 1863.

²⁸ Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, Париз, 11. јуна 1863.

Француски министар је са Мариновићем био изузетно љубазан али „осим праздни комплимената” од њега није чуо ништа друго. Већ после првог састанка српски изасланик извео је закључак који се намеће током читања свих писама из Париза упућених Гарашанину: да је Друен де Лис био мало заинтересован за српске послове и да није био сувише вољан да се пред Портом заузме у корист Кнежевине. Закупљен пољским питањем, министар је на другом састанку само рекао да ће учинити шта буде могао да помогне Србији. Преко Министарства спољних послова Француске, Мариновић је сазнао да је Мутјеу дато упутство да настоји да у Цариграду питање Малог Зворника буде решено по жељи Правитељства и да покуша да за такво решење придобије и остале амбасадоре великих сила. Поред тога, Кнежевини је саветовано стрпљење јер због устанка у Пољској није био повољан тренутак за покретање српског питања. У постојећим околностима, подршка српским захтевима је зависила искључиво од добрих односа Правитељства и француског представника у Београду. На конзулу Ботмилију било је да узме иницијативу у решавању српских питања и да пошаље у Париз предлоге који ће након датог одобрења у Министарству спољних послова бити само поднети на потпис Друен де Лису. „Он сигурно неће потпис отказати; но тражити да он чега ради узме иницијативу у нашим стварима, томе сад никако није време”.²⁹ Укратко, потпора Француске српским захтевима зависила је само од извештаја београдског конзула.

Што се тиче пољске кризе, Мариновић је стекао утисак да је њен исход крајње неизвестан и да осим Наполеона III нико у то није упућен.³⁰ Изгледа да се ситуација по овом питању веома често мењала јер ни сам Друен де Лис није могао да предвиди да ли ће доћи до општег оружаног сукоба. Било је извесно да рат неће избити у току 1863, а хоће ли он бити започет у пролеће наредне године зависило је искључиво од одлуке француског цара. С друге стране, Русија није желела сукоб али се спремала за ту могућност.³¹ Српски изасланик је поред осталог сазнао и да је конзул Ботмилио веома наклоњен Кнежевини, о чему сведоче извештаји које шаље из Београда. Мариновић је скренуо пажњу Гарашанину на ову благонаклоност француског представника и замолио председника владе да му на томе ода признање.³²

ПОРТИНЕ ОПТУЖБЕ НА РАЧУН КНЕЖЕВИНЕ

За време боравка председника Савета у Паризу, Србија се сусрела са новим искушењима. Почетком јула Али-паша је одлучио да упутити гарантним силама и писмену оптужбу против Кнежевине. Интересантно је да је турска нота предата кратко време после заједничког позива (20. јуна) Велике Британије, Француске и Аустрије Русији да обустави гушење устанка у Пољској и прихвати сазивање конференције осам сила потписница бечких уговора из 1815. године. На рачун Кнежевине биле су упућене веома компро-

²⁹ Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, Париз, 11/23. јуна 1863.

³⁰ Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, у Паризу на Видовдан 1863.

³¹ Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, Париз, 3/15. јула 1863.

³² Исто, Јован Мариновић – Илији Гарашанину, у Паризу на Видовдан 1863.

митујуће оптужбе: да су власти поселе турске џамије, да су претвориле турска гробља у паркове и да одбијају да врате муслиманима остављено покућство, да се у земљи ужурбано врше ратне припреме, подижу утврђења дуж граница и врши насилна регрутација становништва. Поред тога, на Правитељство је сваљена одговорност за оштре новинарске нападе на Порту како у листовима који излазе у Кнежевини тако и у српским листовима у иностранству. Приказујући поступак Турске као злонамеран, влада у Београду је одлучно одбацила све оптужбе.³³

Након што је од турског амбасадора у Паризу Џемил-паше примио Портину ноту, Друен де Лис је покушао да помири завађене стране. Он је најпре желео да сазна од Ботмилија да ли постоји основ за оптужбе против српске управе, али је у исто време препоручио влади у Београду да усвоји жалбе Турске за које утврди да су оправдане и да јој у том погледу пружи задовољење. С друге стране, француски министар је, сматрајући да су ова питања од секундарног значаја, желео да се што мање у њих уплиће. Он је написао београдском конзулу да се Гарашанин с пуним правом супротставио Портини намери да обнови шабачку тврђаву и одреди њен рејон. Међутим, министар је на то категорично одбијање српског државника гледао само као на услугу учињену Француској у тренутку када је била заокупљена пољским устанком. За владу у Тиљеријама представљало је олакшање што није морала да се бави тим питањем све док Порте не понови свој захтев, или док сама не буде одлучила да га званично узме у разматрање. Одговарајући на жеље Правитељства, Друен де Лис је скренуо пажњу амбасадору Мутјеу на прекомерно наоружавање београдске тврђаве и потребу да буде срушен њен јужни истурени део према вароши у замену за рушење одређеног броја српских кућа.³⁴

У времену када је због пољског питања дошло до разилажења између Петрограда и Париза, Турска је на сваки начин покушавала да у блок сила непријатељски расположених према Србији увуче и Француску. Приказујући Кнежевину као виновника сукоба који прети европском миру, Порте је преко амбасаде у Цариграду непрекидно скретала пажњу влади у Тиљеријама на незахвалност Србије према свим напорима француске дипломатије уложеним у њену корист. Француска је и даље имала највећи престиж међу силама. Обезбеђујући подршку званичног Париза, уз сталну потпору Велике Британије и Аустрије, Порте би сасвим сигурно издејствовала да спорови са Србијом буду решени у њену корист. Због тога је она наставила са озбиљним оптужбама на рачун Кнежевине и у другој половини 1863. године. Али-паша је учестало упућивао жалбе против кнеза Михаила. Почетком октобра турски министар је објавио да Кнез има намеру да претвори Богословију у касарну, што није назначено у Протоколу Конференције у Канлици. У случају да тај план буде спроведен, с обзиром да се зграда Богословије налазила такође испод тврђавских зидина, Порте ће морати да протестује против једног чина којим је веома угрожена безбедност београдске тврђаве. Нешто касније,

³³ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 190.

³⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 15 (63CPC/15), No 5, Друен де Лис Ботмилију, Париз, 8. јула 1863.

на основу писма које је добио из Париза, Али-паша је саопштио првом секретару француске амбасаде Бонијеру (Robert Ernest de Bonnières de Wierre) да је кнез Михаило у преговорима с једним белгијским произвођачем оружја о испоруци сто топова. Поред тога, румунски кнез Куза, који располаже са 36 топова са изолученим цевима, има план да успостави војни логор у Ђурђеву (Giurgiu) на Дунаву. Али-паша је сасвим сигуран да кнез Михаило и кнез Куза спремају напад на Турску. Међутим, министар далеко више страхује од српског кнеза, јер се он налази на челу народа много ратоборнијег него што су Румуни и има бројне истомишљенике у европској Турској.³⁵

Нову Али-пашину ноту, у којој је свака од седам оптужби на рачун Правитељства на подробен начин образложена, Џемил-паша је предао Друен де Лису 10. новембра 1863. године. У њој су заправо негирани одговори и противтужбе српске владе.³⁶ Ова нота је предата гарантним силама након што је Наполеон III 4. новембра упутио европским владарима позив на конгрес који је требало не само да реши питање Пољске већ и да замени погажене уговоре из 1815. године одредбама којима ће бити осигуран општи мир. Отварајући 5. новембра седницу Законодавног тела француски цар је тврдио да је виша сила учинила ништавним бечке уговоре: они се више не поштују у Грчкој, Белгији, Француској, Италији и на Дунаву; Немачка иде ка томе да их промени, Велика Британија их је преиначила великодушним уступањем Јонских острва Грчкој, док их Русија гази у Варшави. Међутим, за хришћане на Истоку је било најважније што је Наполеон III у складу са својим одавно прокламованим начелом самоопредељења, поново позвао француску и европску јавност да, не придајући важност превратничком духу екстремних снага, подрже законите тежње народа. Већ сама идеја о конгресу изазивала је неугодност код турских државника а после примљеног саопштења из Париза да је и султану упућен позив они су били крајње затечени. У разговору са Мутјеом турски министри нису могли да сакрију неодлучност и оклевање. Примајући позив из руку француског амбасадора, и сам султан је одговорио да је његова жеља да упозна Наполеона III, али да не зна да ли ће то моћи да учини овом приликом. Порта се прибојавала да ће хришћански народи Балкана искористити прилику да затраже стављање својих захтева на дневни ред конгреса. Српски представник у Цариграду Јован Ристић је британском отправнику послова Ерскину (Erskine) саопштио да Србија у најмању руку очекује да се ослободи топова с београдске тврђаве уперених ка вароши. Било је сасвим сигурно да би Кнежевина пред скуп европских владара изнела питање о уступању градова. Када је у француском посланству у Цариграду српски посланик испитивао да ли би конгрес пристао да расправља о томе да турске тврђаве на територији Србије буду предате кнезу Михаилу, речено му је да би то било могуће у случају да нека од сила да такав предлог. И други народи на Балкану очекивали су доста од сусрета крунисаних глава. Прихватајући позив, грчки краљ Ђорђе предложио је

³⁵ Исто, *Correspondance politique Turquie 360* (микрофилмована серија 133CP/360), No 202, Бонијер Друен де Лису, Терапија, 14. октобра 1863.

³⁶ Исто, нота Али-паше коју је турски амбасадор у Паризу уручио Друен де Лису 10. новембра 1863.

Наполеону III да се конгрес позабави правима и интересима хришћана на Истоку. Овај одговор је, заједно са онима који су упутили други владаоци, одмах предат јавности. Међутим, Наполеонов предлог наишао је на отпор код већине сила па су тако угашене и наде код обесправљених народа у Турској.³⁷ Ово је уједно био и последњи покушај француског цара да учини нешто у корист Пољака. Питање Пољске престало је да угрожава европски мир а Русија је могла несметано да доврши гушење устанка.³⁸

ФРАНЦУСКА УСКРАЋУЈЕ ПОДРШКУ КНЕЖЕВИНИ

После раскида споразума с Петроградом због пољског питања, Француска више никада неће подржавати Србију кнеза Михаила у оној мери у којој је то чинила до почетка 1863. године. Могло би се слободно рећи да је ова подршка сасвим изостала. Изузетак представљају само догађаји крајем 1866. и почетком 1867. године када је Правитељство затражило од Турске да њени гарнизони напусте градове у Србији.

Због захлађења у односима с Русијом, који за владе Наполеона III упркос обостраним покушајима више никада неће бити срдачни, Француска је била принуђена да на Балкану води рачуна о интересима Аустрије и Велике Британије. То је било у складу и с политичким назорима министра спољних послова Друен де Лиса који је желео зближење и споразум с овим двама силама. Због тога је, од времена избијања устанка у Пољској, Француска све више доживљавала Србију као експонента руске политике и оруђе за остварење руских интереса на Балкану. Влада у Тиљеријама је то чинила без обзира на порицања и доказе које јој је пружао њен осведочени пријатељ Илија Гарашанин, у чију искреност ни тренутка није требало да сумња. У другој половини 1863. године, конзули западних сила су озбиљно замерили кнезу Михаилу што је своје чиновнике, Јована Мариновића и Миливоја Петровића Блазнавца, послао да укажу поштовање руском великом кнезу Константину (Константин Николаевич) док је пловио Дунавом близу српских граница. Овај „акт учтивости какав би се учинио према сваком принцу ма које гарантне силе” оцењен је као неприкладан у тренутку „кад је цела Европа уморна противу Русије због Пољске и додаје се томе још да је Кнез послао Мариновића да тај церемонијал изврши, који је већи Рус него и сам цар Александар”.³⁹ Негодујући због оваквог поступка конзула, Гарашанин је, као и много пута након тога, тврдио да су Срби окренути само својим интересима и да нису туђе оруђе којим ће свако моћи да располаже по својој вољи. Као потврда да би на сличан начин била указана част и неком француском или аустријском члану владарске куће на најбољи начин може послужити догађај из 1868. године, одмах након Михаилове смрти. Тада су српски министар просвете и директор Артиљеријске школе отпутовали у Базијаш да поздраве принца Наполеона (Prince Napoléon-Jérôme Bonaparte) на његовом путу за Будимпешту.

³⁷ Јован Ристић, *Свољазички одношаји Србије новијег времена*, I–III, Београд 1887–1901; II, 244–248.

³⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 192.

³⁹ АС, ИГ 1410, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, Београд, новембра 1863.

За развитак односа Француске и Србије после избијања устанка у Пољској важна је мисија Ернеста де Бонијера. Након именовања за првог секретара амбасаде у Цариграду крајем априла 1863. године, овај Француз је допутовао у Београд по специјалном налогу Друен де Лиса. Ова мисија је умногоме допринела уверењу француског министра и јавности у Паризу да је кнез Михаило проруски орјентисан. Бонијер је имао задатак да испита да ли би се Србија, уз Турску, придружила коалицији коју је Наполеон III намеравао да створи против Русије након заоштравања у француско-руским односима због ситуације у Пољској. Том приликом кнез Михаило је одговорио француском изасланику да Срби сматрају Турке својим највећим непријатељима и да због тога с њима никада не могу ратовати на истој страни. Након овог кнежевог одговора, Бонијер је изјавио да би у тадашњим критичним околностима влада у Паризу желела да Србија задржи мир и „да уклони све узроке с пута који би давали повода страху Порте и Аустрије”. За овакву поруку постојали су сасвим јасни разлози. Наполеон III је већ тада добио обећање од Турске да ће стати на његову страну у евентуалном рату с Русијом, а с Бечом су били у току преговори у вези са решавањем питања Пољске и Венеције и склапањем савеза против Петрограда. Гарашанин је у разговору с Бонијером детаљно образложио држање кнеза и владе у вези са пољским питањем. Кнежевина нема много додирних тачака са Пољском, али гаји према Пољацима наклоност јер су угњетен народ који ради на томе да се ослободи туђинске власти. Због удаљености територија двеју земаља, Србија не може да учини ништа за Пољаке, али се нада њиховом избављењу. Те жеље произлазе из очекивања да ће у будућности бити ослобођени и хришћани у Турској. У остварењу тог циља они полажу највеће наде у Француску која на искрен и великодушан начин пружа подршку свим народима који се боре за своју независност. У случају да Porta уђе у рат са Русијом, Србија ће задржати мир као што је то учинила и за време Кримског рата. Кнежевина ће остати неутрална све док не буду угрожена њена безбедност или њена права а ако се то догоди она ће се бранити на начин који јој се буде учинио као најсврхисходнији. С друге стране, охрабрена што је стала на страну Пољака, а подстакнута од Аустрије и Велике Британије, Porta ће покушати да искористи тај рат да умањи права хришћана и да појача над њима репресију. Гарашанин је рекао да Србија не би могла дозволити такав исход и да се нада да ће јој француска влада у томе пружити подршку.⁴⁰ До рата између Француске и Русије није дошло, а мирољубиве изјаве Гарашанина нису допринеле да Србија настави да ужива наклоност владе у Паризу. Чак ни сазнање да би Кнежевина у евентуалном рату двеју сила задржала неутралан став није ништа променило у том погледу. Можда би било другачије да се Србија обавезала да уз свог сизерена уђе у оружани сукоб на страни Наполеона III. Завађена с Русијом, Француска више није имала интереса да пружа подршку Србији чијег је кнеза сматрала штићеником Петрограда. Бонијерова мисија утицала је на промену политике званичног Париза према Кнежевини која је била приметна већ од средине 1863. године. После боравка у Београду, овај

⁴⁰ Исто, О држању Србије према пољском устанку детаљније у књизи: Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила*, Београд 2015, 121–132.

француски изасланик је у истом циљу отпутовао и у Букурешт код кнеза Кузе.⁴¹

Гарашанин је крајем године писао црногорском кнезу Николи Петровићу да за Србију и Црну Гору није добро што је прекинуто пријатељство између Француске и Русије јер су обе показивале наклоност према кнежевинама. Због захлађења у међусобним односима, две силе ће заборавити на српске кнежевине и сетиће их се тек када им буду потребне за остварење њихових интереса. За Србију и Црну Гору била би још већа опасност ако би Француска или Русија закључиле савез са Турском. У том случају, Порта ће, као услов да приђе једној од сила, свакако тражити да њена власт над хришћанима у Османском царству буде осигурана. У случају рата између Француске и Русије, интереси Србије неће долазити у питање. У случају избијања европског рата, Србија и Црна Гора треба да буду спремне и да се договоре о заједничкој акцији. Без претходног договора кнежевине не би требало да прихватају предлог ниједне од великих сила. Оне ће само на тај начин бити у стању да отклоне опасност која им прети. У Европи се велика важност придаје мишљењу Наполеона III. Гарашанин је скренуо пажњу кнезу Николи да се на основу тренутног развоја догађаја може закључити да се Француска удаљава од Аустрије. То је повољна вест за Србе јер је Дунавска монархија заједнички непријатељ Србије, Црне Горе и свих Јужних Словена. Правитељство једнако поштује и Русију и Француску: прву због православља, а другу због слободе. Оно ће такав став задржати и у будућности, али ће увек деловати у складу с интересима Србије.⁴²

Нажалост, констатација српског државника да се Француска удаљава од Аустрије осликавала је само привремено стање. У 1863. години налазе се клице крупних промена у француској спољној политици и у односима Париза и Беча, које ће уследити након битке аустријске и пруске војске код Садове 3. јула 1866. Наполеон III се 1863. године још увек позивао на начело народности, али је то начело требало да буде примењено само у неким питањима. Цар је заиста желео обнову Пољске али је таквим ставом намеравао да обезбеди користи и на унутрашњополитичком плану. Бранећи интересе католичанства у Пољској, Наполеон III је желео да одобровољи католичке кругове у Француској, незадовољне због његових недавних покушаја да приволи папу на уступање Рима Италији. Католичка партија је била главни ослонац цареве власти, а министар Друен де Лис је био веома близак папи и католичким круговима. Смена Едуара Тувнела (Edouard Thouvenel) са места министра спољних послова уследила је после дворских свађа и трвења, управо због питања Рима и Венеције. Довођење Друен де Лиса је представљало заокрет француске спољне политике у конзервативном правцу, а цар је требало да нађе компромис између својих жеља и тог новог правца. За разлику

⁴¹ Ј. Ристић, н. д., II, 355. О овој Бонијеровој мисији не само да нема извештаја у редовној дипломатској преписци већ ни у личном досијеу овог француског представника у Министарству спољних послова (AMAE, Administration générale et personnel; Personnel, dossiers individuels de carrière, première série 1816-XIXe siècle, микрофилмована серија: Personnel, 393QQ Dossiers nominatifs 1ère série, 1850–1900, No 512, Bonnières de Wierre, Robert Ernest de).

⁴² Исто, ИГ 1416, Илија Гарашанин – кнезу Николи, Београд, 9. новембра 1863. и ИГ 1419, Илија Гарашанин – кнезу Николи, 1863.

од њега, Друен де Лис је био за одржање уговора из 1815. године. Поред тога, министар је желео и зближавање са Аустријом.

ЗАКЉУЧАК

Након прекида савезништва с Русијом, Наполеон се бојао да ће Француска пасти у изолацију. Због тога је он одмах понудио савез Дунавској монархији али под условом да Италији уступи Венецију. На тај начин би у исто време успео да оконча италијанско уједињење и да стекне новог савезника. Међутим, да би придобио Аустрију, Наполеон III био је спреман да жртвује хришћанске народе који су живели у Османском царству и да погази начело народности. Он је 1863. године понудио влади у Бечу да анектира неку од турских провинција: Србију, Босну и Херцеговину или Румунију. Босна и Херцеговина су, као и Румунија, још од раније улазиле у цареве компензационе планове. Ова политика, којој ће се Наполеон III вратити после битке код Садове, била је до крајности неповољна по Србију. Сама Кнежевина више није била предмет трговине, али су Бечу често нуђене Босна и Херцеговина, насељене углавном српским живљем. После неуспелих покушаја да поново постигне споразум с Русијом, Наполеон III се окренуо Аустрији. Покушавајући да придобије Дунавску монархију за савез против Пруске, он је, ако изузмемо предају градова 1867. године, до самог краја владавине кнеза Михаила радио на уштрб интереса Србије.

TRAVAIL SCIENTIFIQUE ORIGINAL

Reçu: 2024/2/1

Accepté: 2024/3/25

Dr UROŠ TATIĆ, chercheur
Institut d'histoire de Belgrade
36 rue Kneza Mihaila, Belgrade, Serbie
Adresse électronique: urostatic@yahoo.com

LES PROPOSITIONS DE LA FRANCE À L'AUTRICHE SUR LES AVANTAGES TERRITORIAUX DANS LES BALKANS.

Le voyage du président du conseil Jovan Marinović
à Paris en 1863

RÉSUMÉ: En 1863, après le déclenchement de l'insurrection en Pologne, Napoléon III proposa à François-Joseph une alliance contre la Russie à condition d'accepter la restauration de la Pologne et la cession de la Vénétie à l'Italie. En échange, l'Autriche recevrait la Silésie et la Serbie. A cette époque, la presse européenne évoquait le plus souvent que la Monarchie des Habsbourg pourrait obtenir la Bosnie et Herzégovine ou la Roumanie en compensation pour la Vénétie. Cependant, François-Joseph n'a pas accepté l'ouverture de Napoléon III. Il n'était pas prêt à céder la Vénétie et il croyait que le projet était irréalisable sans le consentement de la Grande-Bretagne. Les propositions de Napoléon III inquiétèrent Belgrade. L'opinion a été confirmée par le fait que le gouvernement des Tuileries avait changé de politique envers la Serbie en raison du refroidissement des relations avec Saint-Petersbourg. A la mi-juin 1863,

le gouvernement serbe envoya à Paris Jovan Marinović, président du Conseil, pour connaître les véritables intentions des puissances. Pourtant, dans ses conversations avec Drouyn de Lhuys, ministre des Affaires étrangères, Marinović n'a jamais soulevé la question des compensations territoriales que Napoléon III avait offert à François-Joseph. Les représentants du gouvernement impérial, peu intéressés par la question serbe, conseillèrent à la Principauté de faire preuve de modération à l'égard de la Porte. La France considérait de plus en plus la Serbie comme le représentant de la politique russe dans les Balkans. Le voyage de Marinović à Paris n'a pas apporté un avantage particulier à la Principauté.

MOTS CLÉS: Napoléon III, François-Joseph, Jovan Marinović, Drouyn de Lhuys, les concessions territoriales, France, Autriche, Serbie, Bosnie et Herzégovine

Проф. др СЛОБОДАН О. ЈОВАНОВИЋ
Висока школа за пословну економију и предузетништво
Митрополита Петра 8, Београд, Србија
Е-адреса: slobodan.jovanovic224@gmail.com

ОРТАЧКИ УГОВОРИ КАО НАЧИН ПРИВРЕДНОГ УДРУЖИВАЊА У СРБИЈИ XIX ВЕКА

САЖЕТАК: Циљ рада је да се истраже ортачки уговори којима су се оснивала привредна удружења у Србији XIX века. Укратко су објашњене друштвене и привредне околности у Србији која се борила за независност од османске власти паралелно са развојем правног оквира привредног удруживања. Предмет пажње биле су одабране карактеристике правног посла ортаклука као облика за обављање привредне делатности. Истражено је који су послови обављани у облику ортаклука на основу српског Грађанског законика из 1844. године и неких касније донетих прописа којим су регулисане одређене делатности. Анализиран је садржај норми којима је дефинисан ортаклук, делатност ортаклука и одговорност према трећим лицима, као и форма и садржина уговора о оснивању грађанско-правног удружења по српском Грађанском законика из 1844. Анализирани су и уговори о оснивању ортачког друштва по српском Трговачком законика из 1860. године. Шири значај правног регулисања ортаклука омогућен је укидањем феудализма, усељавањем страних занатлија и издвајањем чланова породичних задруга у самостална домаћинства. То је допринело постепеном ширењу приватне својине и капиталистичких односа у Србији XIX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српски Грађански законик 1844, српски Трговачки законик 1860, ортаклук, форма, уговор

УВОД

На почетку XIX века, за друштвене и привредне односе Кнежевине Србије, која је тежила обнови своје државе и коначном ослобађању од Османског царства, било је важно да што пре изгради институције капиталистичке привреде, чему је доприносио богат законодавни рад после стицања аутономије Кнежевине Србије и независности њене државне управе, са правом самосталног усвајања закона, на основу Хатишерифа из 1830. (Други хатишериф).

Укидањем феудализма Хатишерифом из 1833. (Трећи хатишериф) створени су услови да се отпочне са изградњом капиталистичких односа у којима су приватна својина, самосталност привредних субјеката и тржишна привреда основа економског уређења државе. Иако Сретењски устав (1835) није изричито спомињао слободу трговине, она се подразумевала, али је било неопходно донети посебне законе који би регулисали облике у којима је могла да се обавља привредна делатност. У Србији су до тог доба била на снази правила Османског царства која су важила само за Турке, а за српски народ неписани правни обичаји и црквено право. Успех српског народа у ослобађању од османске власти и чињеница да је Србија била прва од свих словенских држава која је имала устав, били су узор свим словенским народима.¹

Опште је познато да српски Грађански законик из 1844. године (даље у тексту: СГЗ) представља скраћену, недоследну и непотпуну верзију Аустријског грађанског законика (даље у тексту: АГЗ)², као и разлози због којих су Павле Шероглић и Вук Караџић, први критичари СГЗ, били против неких његових решења или употребљеног језика.³ Такође, нећемо се детаљније бавити ни претечама ортаклука из римског права, јер су оне добро познате и адекватно објашњене у нашој правној теорији.⁴ Поред наведених питања, предмет пажње нису ни разлози, ни околности доношења појединих закона, већ појам, форма и садржина уговора о ортаклуку по СГЗ, као и форма „друштвеног“ уговора, односно уговора о оснивању ортакчког друштва по српском Трговачком закону из 1860. године, делатност и одговорност ортака према трећим лицима.

ПОЈАМ ОРТАКЛУКА

Ортаклук као један од најстаријих облика обављања трговачких, финансијских, пољопривредних и других послова још од друге половине Римске републике⁵, по први пут је у Србији законски уређен у СГЗ из 1844. године са тридесет шест чланова (723–758). Услед високих камата и зеленашења у средњем веку канонска теорија Католичке цркве једно време била је против позајмљивања капитала и подстицала је удруживања у ортаклуке.⁶ То је допринело

¹ Љубомирка Кркљуш, „Словенске новине о Србима 1848. године: Allgemeine Slawische Zeitung“, *Зборник Мајинце српске за историју* 102 (2020), 35.

² Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Patent vom 1. Juni 1811, *Justizgesetzsammlung*, Nr. 946 (Општи грађански законик за немачке наследне земље Аустријске монархије, патент од 1. јуна 1811. године, *Збирка закона*, бр. 946).

³ Павле Шероглић, *Рејлика на одговор Господина Милоша Свејића у Ујугу III. Језикословноме*, Штампарија Јована Каулиција, Нови Сад 1847.

⁴ Драгомир Стојчевић, *Римско приватно право*, Савремена администрација, Београд 1985; Милена Полојац, „Ортаклук као заједница имовине у српском Грађанском закону – Историјски осврт на § 727“, у: *Српски грађански законик – 170 година*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014. и други.

⁵ Д. Стојчевић, н. д., 272.

⁶ William Robert Scott, *The constitution and finance of English, Scottish and Irish joint-stock companies to 1720, The general development of the joint-stock system to 1720*, Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1912, 1.

даљем развоју ове врсте привредног удруживања у свим земљама. У Србији која је била под отоманском влашћу, услед феудалних односа, живота и рада у породичним задругама и затворене привреде, правни посао ортаклука није ни могао да постоји. Тек је са српским Грађанским закоником из 1844. године институционално регулисан ортаклук као облик привредног удруживања.

Према српском Грађанском закоником из 1844. године, уговор о ортаклуку је настајао када се два или више лица споразумеју да свој труд или ствари уложе у корист из које ће поделити добит. Ова дефиниција разликује се од одредбе члана 1811 АГЗ по којем такав уговор служи за оснивање друштва ради заједничког стицања.⁷ Само по себи, бављење неком делатношћу или предузимањем пословног подухвата путем ортаклука никада у историји није ни било без намере стицања заједничке користи. Зато сматрамо да је формулација „заједничка корист” само констатација једне од главних карактеристика ортаклука коју је створила држава у Римској републици (убирање пореза, извођење великих државних радова и набавке за опрему војске, као и задовољење одређених приватних интереса робовласника⁸). Стицање добити као циљ удруживања ортака свакако је могло да се оствари стицањем користи у виду имовинских и облигационих права као основне претпоставке за обрачун пословне успешности ортаклука. Извесно је било да ортаци улагањем своје имовине и/или рада нису могли са сигурношћу да предвиде да ће њихов рад и пословање ортаклука створити добит. Да ли ће ортакло удруживање стећи добит, као и у данашњем пословању привредних друштава, и тада је зависило од обавеза, губитака и пословних трошкова који су могли да буду већи од остварене користи. О томе сведоче и одредбе СГЗ које регулишу начин деобе користи (ползе)⁹, забрану закључења рачуна ради поделе добити, пре него што се посао не сврши или не протекне уговорени рок¹⁰ и право да се захтева добит код дугогодишњих уговора који доносе годишњу корист, али само под условом да „посао не страда”.¹¹

Ступањем на снагу српског Трговачког законика 1860. године дефиниција јавног ортаклука је битно промењена. У чл. 23 изразом „... намеравајући да тргују под заједничком фирмом” истиче се да је ортаклук привредна организација, односно „друштво трговачко”, према изразу употребљеном у наслову Главе 3 СТЗ – „О друштвима трговачким и о правилима за њи”. И поред тога што је СТЗ представљао мање-више скраћени превод прве књиге француског Трговачког законика са укупно 170 параграфа¹² (О трговини

⁷ АГЗ, Члан 1811 (подвучено најважније – *и́рим. ауи́*): “Durch einen Vertrag, vermöge dessen zwey oder mehrere Personen einwilligen, ihre Mühe allein, oder auch ihre Sachen zum gemeinschaftlichen Nutzen zu vereinigen, wird eine Gesellschaft zu einem gemeinschaftlichen Erwerbe errichtet” („Уговором којим се двоје или више лица сагласе да удруже свој труд или и своје ствари за заједничку корист, оснива се друштво ради заједничког стицања”); СГЗ, Члан 723: „Уговоръ ортаккій бѣва онда, кадъ се два или выше нѣи’ лица’ сложѣ, да свой трудъ, или и ствари своѣ уложѣ на то да ползу, коя се одтуда добыѣ, међ собом дѣле”.

⁸ Д. Стојчевић, н. д., 272–273.

⁹ СГЗ, члан 739.

¹⁰ СГЗ, члан 744.

¹¹ СГЗ, члан 745.

¹² Мирко Васиљевић, „Француски трговачки законик (1807) као модел – узор српског трговачког законика (1860)”, *Право и привреда: часопис за привредноправну теорију и праксу*, XLIV, 9–12 (2007), 31.

уопште: трговци и професионалне обавезе, трговачка друштва, берзе, агенти за промет хартија од вредности, залога, трговачки регистри, застарелост, посредници, комисионари и превозници, куповина и продаја, трасирана и сопствена меница) и што је француска правна теорија стајала на становишту да ортаклук представља трговачко друштво са својством правног лица¹³, Стојан Вељковић¹⁴ је у свом коментару изричито одбијао да прихвати да би такво тумачење могло да произлази из одредби СТЗ.¹⁵ У складу са историјским објашњењем настанка и развоја акционарског друштва из ортаклука у Енглеској¹⁶, он је сматрао ортаклуке удружењима лица која имају права корпорације, али не и статус „правословног” лица у облику трговачког друштва.¹⁷

ФОРМА И САДРЖИНА УГОВОРА О ОРТАКЛУКУ И ОРТАЧКОГ ДРУШТВЕНОГ УГОВОРА

Форма уговора о ортаклуку зависила је од тога да ли се ради о грађанско-правном удружењу, односно грађанском тековинском друштву¹⁸ или једном типу од ортакчких друштва предвиђених СТЗ [у чл. 22 законодавац је прописао три типа трговачког друштва као три вида трговачког ортаклука: јавни ортаклук (ортаклук под заједничким именом), мешовити ортаклук (командитни) и безимени ортаклук (акционарски)]. У недостатку посебних правила о форми као услову пуноважности уговора о ортаклуку, примењивала су се општа правила уговорног права СТЗ по којем је сваки уговор имао једнаку пуноважност било да је закључен усмено или писмено; пред судом или ван њега; са или без сведока. Ипак, у тадашњем упоредном праву обавеза закључења било којег уговора у писаној форми зависила је од законом прописаног новчаног износа. Тако је у аустријском праву била предвиђена обавезна писана форма када су уговори премашивали вредност од педесет

¹³ Француски Грађански законик из 1804. године, Књига II – Ствари и различите модификације имовине, Део I – О разликовању ствари, Глава II – Покретности, члан 529 (подвучено најважније – *прим. ауш.*): “Sont meubles par la détermination de la loi, les obligations et actions qui ont pour objet des sommes exigibles ou des effets mobiliers, les actions ou intérêts dans les compagnies de finance, de commerce ou d’industrie, encore que des immeubles dépendans de ces entreprises appartiennent aux compagnies. Ces actions ou intérêts sont réputés meubles à l’égard de chaque associé seulement, tant que dure la société” („По закону покретним стварима сматрају се обавезе и радње које за предмет имају плативе износе или покретне ствари, акције или уделе у финансијским, привредним или индустријским предузећима, као и зграде које припадају овим предузећима. Ове акције или удели сматрају се покретним стварима само у односу на сваког ортака, све док траје друштво”).

¹⁴ Доктор права, професор римског и кривичног права на Лицеју и Великој школи у Београду; члан Друштва српске словесности од 1857, председник Касационог суда, министар правде Кнежевине Србије и члан Српске краљевске академије од 1892. Вид.: САНУ, „Стојан Вељковић, правник и политичар”. Доступно на: <https://www.sanu.ac.rs/clan/veljko-vojic-stojan/>.

¹⁵ Стојан Вељковић, *Коментар Трговачког законика за Књажевско Србију*, Државна штампарија, Београд 1866, 129–131.

¹⁶ W. R. Scott, н. д., 1–14.

¹⁷ С. Вељковић, н. д., 131.

¹⁸ Драгољуб Аранђеловић, *Аустријски грађански законик*, 2. издање, Просвета, Београд 1921, 153.

талира.¹⁹ У француском праву постојала је обавеза да су сви правни послови у којима ствар или сума прелази износ од сто педесет франака морали да буду закључени пред јавним бележником. Ово правило примењивало се само ако прописима о трговини није били прописано нешто друго.²⁰ Српски Грађански законик није предвиђао никакво ограничење, па су грађани Кнежевине Србије могли слободно закључивати уговоре, без обраћања на форму у којој ће ступати у жељене правне односе и без страха или неизвесности у вези с тим да то може утицати на пуноважност уговора. Трговци и занатлије су уговором о ортаклуку оснивали грађанско-правна удружења комерцијалног карактера када год су то сматрала корисним. Зато није потребно посебно наглашавати да је СТЗ тиме омогућио слободу предузетништва и привредног удруживања грађана без обзира на њихов правни положај: трговци и занатлије, с једне стране, и остала лица без тог својства, с друге.

Српски Грађански законик из 1844. године није регулисао битне састојке уговора о ортаклуку, већ је диспозитивним нормама уредио поједина питања односа ортака у погледу улога, имовине, управљања, поделе добити, одговорности за штету ортаклуку, наслеђивања удела, трајања и престанка ортаклука. Доношењем СТЗ 1860. године извршено је раздвајање правног оквира којим је уређен настанак и рад професионалних трговачких друштава од правила за обављања привредне делатности грађана садржаних у СТЗ. Овај дуализам, наслеђен из француског правног система, настављен је све до данас.²¹

Српски Трговачки законик из 1860. године предвидео је другачије решење за форму уговора о ортаклуку. По њему уговори јавног и мешовитог ортаклука морали су да се закључе у писаном облику.²² Ни СТЗ, као ни СТЗ, није прописивао минималну садржину уговора путем битних састојака за његову пуноважност. СТЗ једино истиче да у уговору о ортаклуку треба назначити све што се уговара, јер се са сведоцима не може доказивати садржина уговора.²³ Међутим, СТЗ је на један посредан начин указао који подаци би се могли сматрати битним састојцима уговора. То је учињено путем обавезе ортака да, пре почетка рада, објаве на прописани начин делове уговора о ортаклуку. У тој објави они су били дужни да наведу: име и презиме, занимање и функцију (стање) ортака, изузимајући акционаре и командиторе; пребивалиште; трговачку фирму ортаклука, имена ортака којима је поверено да пословима управљају и у име друштва потписују; колико је датог или обећаног командитног капитала, време кад ће друштво почети са радом и рок кад ће престати.²⁴ СТЗ је предвиђао ништавост ортакког друштвеног уговора (за јавни и мешовити – командитни ортаклук – *йрим. ауи.*), као и његових измена и допуна, ако правила о објављивању наведених података не буду испуњена. Уговор се сматрао неважећим у односима ортака, али не

¹⁹ Димитрије Матић, *Објасненѣ Грађанскогъ законика за Княжество сръбско*. Част 2, оддѣленіе 2. Княжества Сръбскогъ Книгопечатни, Београд 1851, 733.

²⁰ Француски Грађански законик из 1804. године, члан 1341.

²¹ М. Васиљевић, н. д., 30.

²² СТЗ, члан 40.

²³ СТЗ, члан 42.

²⁴ СТЗ, члан 43.

и према трећим лицима.²⁵ Код јавног и мешовитог ортаклука уговарачи нису имали обавезу да оснивачки уговор суд потврди, али су у том случају морали бити састављени у онолико примерака колико је било уговарача. Уговори безименог (акционарског – *йрим. ауиї.*) друштва морали су бити судски потврђени, а суд их није смео потврдити ако оснивачи – акционари нису претходно прибавили и приложили одобрење Министарства финансија за оснивање друштва.²⁶

У једном случају чак ни писана форма уговора о јавном ортаклуку није стварала правну извесност у вези са његовим оснивањем и континуитетом. Према Вељковићу, уговор о оснивању јавног трговачког ортаклука био је апсолутно ништав ако би се испоставило да је била погрешна претпоставка да је ортак који је примљен у ортаклук поседовао искуство и знање. То се могло десити ако је ортак био неспособан да управља пословима ортаклука, а остали ортаци су разумно веровали у тренутку закључења уговора у постојање његових пословних способности.²⁷ У наведеном смислу друштвени уговор за оснивање јавног ортакког друштва био је правне природе *intuitu personae*.

Имајући у виду да грађанско-правни ортаклуци нису имали својство правног лица, на њега су се примењивала правна правила СГЗ. За ортакча друштва важила су правила СТЗ (изричита и она изведена тумачењем и у духу трговачког права) и трговачки обичаји, па тек онда правила СГЗ.²⁸

ДЕЛАТНОСТ ОРТАКЛУКА И ОДГОВОРНОСТ ПРЕМА ТРЕЋИМ ЛИЦИМА

Димитрије Давидовић у својој *Историји српског народа* помиње да су Срби били или земљорадници или војници или свештеници или трговци. Када се ради о трговцима, Давидовић их описује као несклоне штедни и преданом раду и да зато нису били богати, мада је било и таквих.²⁹ Занатство се тешко развијало у еснафском систему који је бављење најуноснијим занатима дозвољавао само турском становништву, а у осталим занатима привилеговао турске занатлије на штету српских.³⁰ Поред тога, занатство и сеоска радиност одвијали су се у оквиру породичних задруга које, по својој природи, нису биле тржишно оријентисане већ окренуте задовољавању свакодневних животних потреба. С обзиром на заосталу феудалну организацију заната коју су карактерисали њој прилагођени специфични занати и начин производње, кнез Милош Обреновић је у првој половини XIX века наређивао да се у Србију позивају страни мајстори – занатлије да дођу у

²⁵ СТЗ, члан 43.

²⁶ СТЗ, члан 41 у вези са чланом 38.

²⁷ С. Вељковић, н. д., 121–122.

²⁸ С. Вељковић, н. д., 7–8.

²⁹ Димитрије Давидовић, *Историја народа српског*, књ. 1, друго изд. Княжества Србскогъ Књигопечатњи, Београд 1846, 18.

³⁰ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Научна књига, Београд 1955, 192.

Крагујевац и насељавају се како би се модернизовало и унапредило занатство Србије.³¹ Зато је и Уредба о еснафима из 1847. године у осам чланова (128. до 135) регулисала правни положај страних лица која су у Србију долазила да раде. Осим тога, после Првог српског устанка 1804. године, Срби су, „...почели руде копати, топове лити и баруџу правити...”³², што је на свој начин допринело привредном развоју Србије.

Када говоримо о пословима или делатности због којих су физичка лица од друге половине XIX века у Србији ступала у ортаклуке, у литератури се помиње неколико примера. Ортаци су улагали ствари и труд у заједницу добара ради обављања неког посла краћег трајања који је престајао када се сврши посао (на пример, када се прода товар на лађи или прође „панађур”³³) или трајног бављења трговачком или производном делатношћу (ортаклуци са странцима ради трговине или бављења новим занатима и бољег коришћења занатског искуства³⁴; више лица су се могла уортачити да нешто купују или узму под аренду какво непокретно добро или за какав други посао³⁵). У енглеској историји, наводи се један пример ортаклука који јасно описује природу ортаклука. У поморској трговини средином XVI века у Енглеској је било уобичајено да се власник брода удружи са неким морнаром у ортаклук у којем је морнар имао право на добит која би се постигла конкретним поморским путовањем.³⁶

Ступањем на снагу СТЗ 1860. године ортаклук се могао сматрати субјектом привредног права само ако се бавио трговином као занимањем. Устројенијем Трговачког суда од 12. децембра 1859, основан је Трговачки суд у Београду који је судио у свим парницама које су се односиле на уговоре и поравнања због трговине између трговаца, занатлија и банкара, у парницама свих лица које су се односиле на трговачки посао и у свим случајевима предвиђеним Трговачким закоником или посебним законима.³⁷ Члан 17 Устројенија Трговачког суда сматрао је трговачким послом: „Сваку куповину ране, еспапа и у опште покретних ствари у цели препродаје било онако као што је узето, било после пошто се преради или у други вид обрне.” То је значило да се посао сматрао трговачким само када је правни посао куповине или набавке покретних ствари био уз накнаду и ради даље препродаје.³⁸ Набавка и препродаја непокретности није се сматрала трговачким послом.

Заједничко добро или колективна својина на главници ортаклука била је основ одговорности за обавезе према трећим лицима. Међутим, обим одговорности зависио је од тога да ли се ради о ортаклуку као грађанском удружењу или ортаклуку који представља привредно друштво (трговачко друштво).

³¹ Бориша Радовановић, *Сѣтари Крагујевац*, Круг, Крагујевац 1996, 157, 159, 163.

³² Д. Давидовић, н. д., 123.

³³ Д. Матић, н. д., 971, 975.

³⁴ Н. Вучо, н. д., 197.

³⁵ Д. Матић, н. д., 947.

³⁶ W. R. Scott, н. д., 11.

³⁷ Мирослав Поповић, *Судсѣйво у Кнежевини Србији (1838–1869)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2014, 167.

³⁸ С. Вељковић, н. д., 13, 17.

У првом случају важила су следећа правила: главница ортаклука се устављавала закључивањем ортакког уговора којим су, поред осталог, били дефинисани улози ортака. Улози ортака могли су да се односе на све врсте ствари (новац, покретне и непокретне ствари и плодови), с тим да је одговорност према трећим лицима била ограничена имовином која је уложена у ортакку заједницу добара. Треба имати у виду да су одредбе СГЗ биле диспозитивне природе, али ради јасноће СГЗ је препоручивао да се изврши попис ствари да би се знало шта је уложено.³⁹ При томе, ортаци су могли да уложе целокупно своје имање и покретне ствари или само један део сопствене имовине у ортаклук и то је правило формулисано у другој реченици чл. 727 на следећи начин: „...Што би кои ортакъ изванъ тога (главнице ортаклука – *йрим. ауи*.) иоштъ имао, оно не принадлежи овамо, него његово собствено оддѣлено добро.” Тиме је законодавац допустио слободу ортацима да уговором опредељују обим своје имовине којом ће покривати обавезе према лицима са којима је ортаклук ступао у правне односе. Према професору Матићу⁴⁰, када се улог ортака односио на одређену индивидуалну ствар или право или више конкретних одређених стари или права, али не целу имовину ортака, радило се о „почастномъ ортаклуку”, а у обрнутом случају када су била обухваћена сва имовинска добра и права ортака, садашња и будућа, о „обштемъ ортаклуку”.⁴¹ У општеприхваћеној правној терминологији, у првом случају се радило о партикуларном ортаклуку, а у другом о генералном ортаклуку.⁴²

Ако ортаци нису пописали своју имовину коју су улагали у ортаклук, супсидијарно су се примењивала правила СГЗ о породичној задрузи. Ипак, треба истаћи да та правила нису била у свему прикладна на уговор о ортаклуку јер се радило пре свега о задрузи као институцији породичног и наследног права.⁴³ Као заједница заснована на крвном сродству, заједничком раду, животу и имовини она је битно одударала од институције ортаклука који је настајао са неком трговачком сврхом која је, у неким случајевима, могла временски краће да траје или да траје одређено време, а не доживотно. Када се радило о имовини, примена правила по којем је имовина задруге била неопредељена улозима (СГЗ, члан 508: Што је год имања и добара у задрузи, није једнога но свију...) могла је на односе ортака лако да се превaziђе накнадним споразумом ортака о вредности њихових удела у главници ортаклука. Једино ако ортаци нису могли да се споразумеју, о томе је одлучивао суд. Друго, у погледу наслеђивања у ортаклуку важило је правило, као и за наследнике у породичној задрузи, да на наследнике не прелазе права и

³⁹ СГЗ, члан 726.

⁴⁰ Министар просвете и црквених послова, министар правде, заступник министра иностраних дела, председник Друштва српске словесности, члан Државног савета, члан Касационог суда и професор Лицеја из грађанског и државног права од 1848. до 1851. године. Вид.: Љубомирка Кркљуш, „Димитрије Матић у Српском народном покрету 1848–1849. године – У спомен једном знаменитом српском научнику”, *Зборник Матиће српске за историју* 105 (2022), 9–34.

⁴¹ Д. Матић, н. д., 950.

⁴² Борислав Т. Благојевић (гл. редактор), *Правна енциклопедија*, књига 2, Савремена администрација, Београд 1989, 1049.

⁴³ М. Полојац, н. д., 266.

обавезе *ipso iure*⁴⁴, али су наследници имали право да траже стање права и обавеза до смрти ортака којег наслеђују.⁴⁵ Ако се радило о ортаку са личним својствима која су била важна за ортаклук (претпоставка закључења уговора о ортаклуку по принципу *intuitu personae*), његовом смрћу се ортаклук раскидао. У том случају наследници су имали право на исплату улога и удела у добити преминулог ортака или дужност покривања његовог удела у губитку, већ према резултату вођења ортаклука.⁴⁶

У другом случају, обим одговорности ортака за обавезе ортакчког друштва зависио је од тога да ли су њихова имена објављена (јавни ортаклук по СТЗ) или се радило о јавности анонимним члановима ортакчког друштва.⁴⁷ Ако се радило о јавном (општем) ортаклуку, ортаци су одговарали за обавезе према трећим лицима целом својом имовином. Једино су ортаци чија имена нису била позната трећим лицима одговарали за обавезе само имовином коју су уложили у ортаклук.⁴⁸ Скрећемо пажњу да СТЗ познаје три врсте ортаклука наведене на почетку треће главе овог рада и да се тиме надовезао на различит правни положај чланова ортаклука које је предвиђао СГЗ.

У другој половини XIX века доносе се специјални закони којима се детаљније уређују услови за обављање појединих делатности. На пример, Рударски законик за Књажевство Србију од 15. априла 1866. године⁴⁹ прописивао је да право на вађење руда и обављање других рударских радова могу добити предузимачи самостално или више њих у једној од горе наведених форми трговачких друштава (или „ортачина” како је наведено у релевантној одредби тог законика).⁵⁰

У првој половини XIX века страна акционарска друштва за осигурање са седиштима у Италији, Аустрији и Енглеској продавала су услуге осигурања преко локалних трговаца који су заступали њихове интересе.⁵¹ Таквим начином осигуравања локално становништво није имало никакво обезбеђење да ће осигураваач исплатити осигурану штету, јер су имовина и капитал осигураваача били у страним земљама. Слична ситуација је постојала и после доношења СТЗ, јер су страна акционарска друштва за осигурање оснивала филијале у Србији, при чему није вршена никаква државна контрола и надзор над њиховим оснивањем, условима осигурања и укупним начином пословања.⁵² То су били само неки од разлога за доношење Закона о осигу-

⁴⁴ СГЗ, члан 492: „Наследницима стајаће на вољи, или поделити се, или у заједини неподељени заостати”.

⁴⁵ СГЗ, члан 752.

⁴⁶ Д. Матић, н. д., 972–973.

⁴⁷ СГЗ, члан 750.

⁴⁸ Д. Матић, н. д., 970.

⁴⁹ Рударски законик за Књажевство Србију, Београд, у Правительственной печатни, издань 15. априла 1866. године.

⁵⁰ Исто, члан 58. У Енглеској и Немачкој су у XV и почетком XVI века били широко примењивани рударски ортаклуци са преносивим власничким уделима. Вид.: W. R. Scott. н. д., 1, 13, 39.

⁵¹ Здравко Петровић, Владимир Чоловић, Душко Кнежевић, *Историја осигурања у Србији, Црној Гори и Југославији до 1941. године*, Београдска банкарска академија, Досије студио, Институт за упоредно право, Београд 2013, 69 и даље.

⁵² Антоније Тасић. *Основи осигурања*, Заједница осигурања имовине и лица „Војводина”, Нови Сад 1975, 87.

равајућим друштвима 1892. године и поверавања контролно-надзорних овлашћења Министарству народне привреде. Тим законом било је прописано да су сва друштва за осигурање дужна да своју фирму и главног агента који ће их представљати региструју („протоколишу”) код надлежног суда и да воде књиге које прописује Трговачки законик⁵³, као и да Министарству народне привреде поднесу по два екземплара својих правила, као и измена, на српском језику.⁵⁴ Осим тога, у циљу заштите осигураника била је прописана обавеза друштва за осигурање да почетком сваке године уплате у државну касу јемство у висини једне петине уплаћене премије осигурања у Србији, наведене у извештају друштва. Поред јемства, свако друштво је морало имати у Београду, незадужено непокретно имање у вредности од 150.000 до 200.000 динара.⁵⁵

Претходно наведено указује на то како је ортаклук еволуирао упоредо са развојем појединих делатности и потребама заштите интереса народне привреде. Од првобитног грађанско-правног удружења ради предузимања неког пословног подухвата до оснивања трговачких друштава у Србији није прошло превише времена, с обзиром на прилично касно укидање феудализма у Србији у првој трећини XIX века. Иако су ортачки уговори били регулисани СТЗ, на односе ортака у великој мери је утицао начин на који су они споразумом уређивали своје међусобне односе. А када је СТЗ ступио на снагу, ортачки уговори су допуњени и ортачким друштвеним уговорима којима су се оснивали различити облици привредних удружења лица, према проф. Вељковићу, односно трговачких друштава према француском Грађанском законик у. Обе врсте уговора имале су велики значај за настанак привредних удружења и организација ради обављања трговачке или производне делатности. Имајући у виду политичке и миграционе околности, шири значај правног регулисања ортаклука омогућен је укидањем феудализма, усељавањем страних занатлија и издвајањем чланова породичних задруга у самостална домаћинства. Обављањем занатске делатности и трговине у оквиру самосталног домаћинства стварају се производи и пружају занатске услуге које више нису намењене потребама породичне задруге, већ опстанку домаћинства продајом робе и услуга на тржишту. То је допринело постепеном ширењу приватне својине и капиталистичких односа у Србији XIX века.

⁵³ Закон о осигуравајућим друштвима, 1892, члан 1.

⁵⁴ *Истѿо*, члан 2.

⁵⁵ *Истѿо*, члан 7.

Prof. SLOBODAN O. JOVANOVIĆ, PhD
The Faculty of Business Economics and Entrepreneurship
Mitropolita Petra 8, Belgrade, Serbia
E-mail: slobodan.jovanovic224@gmail.com

PARTNERSHIP AGREEMENTS AS ECONOMIC ASSOCIATIONS IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY

SUMMARY: The aim of the work is to investigate the legal framework of partnership agreements that were used to establish business associations in Serbia in the 19th century. The social and economic circumstances in Serbia, which fought for independence from Ottoman rule in parallel with the development of economic association legal framework, are briefly explained. The subject of attention were the selected characteristics of the partnership as a form of the legal business and economic activity. The partners invested things and effort in the community of goods for the purpose of performing some work of a shorter duration that ended when the work was completed, or for permanently engaging in trade or manufacturing. Partnership, as one of the oldest forms of commercial, financial, agricultural and other activities since the second half of the Roman Republic, was legally regulated in Serbia for the first time in the Serbian Civil Code 1844 with 36 articles. It was investigated which jobs were performed in the form of partnerships on the basis of the Serbian Civil Code 1844 and some later legislation regulating certain activities. There is the analysis of the content of the norms defining partnership, partnership activity and responsibility towards third parties and the form and content of the contract on the establishment of a civil-legal association according to the Serbian Civil Code 1844 and as a contract on the partnership incorporation according to the Serbian Commercial Code 1860. Both types of contracts influenced the association of several persons in business associations in the form of partnerships for the purpose of trading or manufacturing. In addition to reasons of a political and migration nature, craft activities and trade within an independent household meant manufacturing products and providing services intended for the survival of the household craft on the market and no longer for the needs of the family cooperative. This contributed to the gradual expansion of private property and capitalist relations in Serbia in the 19th century.

KEYWORDS: Serbian Civil Code 1844, Serbian Commercial Code 1860, partnership, form, contract

Др ДУШАН ФУНДИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: dusan.fundic@bi.sanu.ac.rs

СПОЉНА ПОЛИТИКА АУСТРОУГАРСКЕ И КНЕЖЕВИНА АЛБАНИЈА (1914–1915)¹

САЖЕТАК: У раду је истражен однос између спољне политике Аустроугарске и унутрашњих прилика у Албанији (1914–1915). Изложена је анализа догађаја између бекства кнеза Вилхелма од Вида из Драча, почетком септембра 1914. и уласка Краљевине Италије у рат у мају 1915. године. После кратког прегледа стања у Албанији насталог после пада кнеза Вилхелма и успеха побуне албанских муслимана из централних области земље истражене су основе аустроугарске политике после неуспеха у намери да одрже краткотрајну власт албанског суверена. Посебан нагласак стављен је на рад аустроугарских представника у Албанији и њихове напоре да задрже утицај своје земље у условима Првог светског рата и неуспех преговора са Краљевином Италијом о уступцима званичном савезнику како би се власти у Риму одлучиле да се у сукоб укључе на страни Централних сила.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустроугарска, спољна политика, Албанија, Први светски рат

ПАД ВИЛХЕЛМА ОД ВИДА (1914)

Након искрцавања у Драчу, почетком марта 1914, Вилхелм од Вида ступио је на тло земље чију је круну прихватио недељу дана раније у дворцу Нојвид на источној обали Рајне. Идеја о Виду као албанском владару потиче из предлога румунског посланика у Бечу још у јануару 1913. Вид се као нећак румунске краљице Елизабете чинио као пожељан кандидат и министру спољних послова Аустроугарске, грофу Леополду фон Берхтолду,

¹ Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. јануара 2023.

који је прижељкивао и будуће албанско-румунско приближавање. Током 1913. уз заједничке аустро-италијанске напоре протестантски немачки принц истицан је као погодан кандидат за Албанију која је обухватала муслиманске, римокатоличке и православне вернике.

Кнежевина Албанија која је проглашена независном државом 28. новембра 1912. у Валони, добила је међународно признање на Конференцији великих сила у Лондону.² Тада је одређена као аутономна и неутрална, под гаранцијом великих сила док је њен ограничени суверенитет оличен у настанку Међународне контролне комисије (даље: МКК) која је имала одлике протекторатског тела у којем су своје представнике имали представници свих великих сила уз једног албанског члана.³ Када је Турхан-паша Пермети 17. марта 1914. образовао нову владу у име првог албанског суверена она је требало да успостави неспорну власт у читавој држави имајући у својим редовима и Пренка Биб Доду, наследног господара Мирдита, као и Есад-пашу Топтанија најутицајнијег међу земљопоседницима средње Албаније. Претходних месеци МКК се потрудила да приволи или примора више локалних моћника да прихвате новог владара, или их је удаљила из земље.⁴

Нова балканска земља била је важан део спољнополитичких замисли доносиоца одлука у Бечу са више различитих тачака. Било је неопходно ограничити и сузбити утицај Краљевине Италије и њено могуће овладавање Отрантским вратима као једином слободном везом Аустроугарске са светском трговином док је стабилна албанска држава била важан темељ спречавања могућих намера Црне Горе, Србије и Грчке да остваре значајну премоћ у области коју је Двојна монархија посматрала као искључиву сферу свог интереса.⁵

Током маја 1914. у средњој Албанији почела је побуна муслиманског становништва коју је предводила мешовита група угледника, од некадашњих османских официра преко локалних земљопоседника и муфтија. Њихов циљ био је очување дотадашњег поретка чије је одржање требало да буде засновано на довођењу једног од османских принчева као новог владара Албаније.⁶ Та ставка биће непрелазна препрека у односима аустроугарских представника са побуњеницима јер је министар Берхтолд посматрао идеју муслиманског

² Holger Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*, Wien 2002, 754; Hanns C. Löhr, *Die Gründung Albaniens: Wilhelm zu Wied und die Balkan-Diplomatie der Großmächte 1912–1914*, Frankfurt am Main – Wien 2010, 116.

³ Душан Фундић, *Аустроугарска и настајанак Албаније 1896–1914*, Београд 2021, 261–262.

⁴ Чинило се да је последња препрека била „младотурска завера” о османском генералу албанског порекла Џет-паши као албанском владару, која је сузбијена почетком 1914. Видети: Michael Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939): Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat*, München 1987, 36; Ndrçim Mehmeti, *Shqipëria dhe Vidi*, Tiranë 2018, 67.

⁵ О аустро-италијанском супарништву у Албанији видети: Hanns D. Schanderl, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877–1908*, Wiesbaden 1971; О намери да Албанија буде област искључивог аустроугарског утицаја видети: Holger Afflerbach, *н. г.*, 496; Андреј Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 2011², 171–175.

⁶ Представник Аустроугарске у МКК, Аугуст фон Крал сматрао је да се идеје о муслиманском владару шире из више различитих центара и да имају италијанску, српску, грчку и османску подршку. Видети: Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (даље: HHStA), Politisches Archiv, (даље: PA) XIV Kt. 62, телеграм, Крал – Берхтолд, Валона, 2. април 1914.

владара у Европи као анахронизам који би довео до распада тек основане државе због предвиђаног отпора римокатоличког севера и православног југа.⁷

Док је Албанија била захваћена унутрашњим сукобима велике силе су се нашле у међусобном спору који ће после Сарајевског атентата и Јулске кризе довести до избијања Првог светског рата, док ће Албанија, иако званично неутрална, током наредних месеци бити практично увучена у рат.⁸ Албанија је почетак рата дочекала после непуне прве две године постојања током којих није дошло до уређивања прилика најпре јер је земља била стални предмет „уплитања и територијалних претензија” Италије, Аустроугарске, Србије, Грчке, Османског царства и Црне Горе.⁹

Између маја и краја августа присталице Вилхелма од Вида покушавале су да задрже његов престо и положај владе у Драчу у борби против побуњеника. У току првих недеља побуне протеран је Есад-паша Топтани, најугицајнији члан владе. Како није успео да умири побуну Вид је прихватио погледе аустроугарских представника да је Топтани заједно са Италијом део покрета те је паша ухапшен после чега је напустио Албанију и прогнан у Италију.¹⁰ Почетком августа дошло је до распада МКК услед избијања Првог светског рата чиме је нестало средство контроле и претње за све учеснике сукоба у Албанији који су страховали од могуће интервенције великих сила. Видов режим опстао је још нешто више од месец дана након тога, да би одлучност владара опала након пада Валоне у руке побуњеника, 1. септембра 1914. Вид је два дана касније одлучио да формално препусти власт крњој МКК и напусти Драч на аустроугарском ратном броду.¹¹

НОВЕ ВЛАСТИ У ДРАЧУ И ПОВРАТАК ЕСАД-ПАШЕ ТОПТАНИЈА

Убрзо по кнежевом одласку вође побуњеника из средње Албаније заузеле су Драч и владу је образовао један од њихових вођа, Мустафа Ндроћи. Наклоност нових власти постала је јасна када су у Валони истакли османску

⁷ HHStA PA XIV Kt. 66, Nr. 688, телеграм, Берхтолд – Мереј, Беч, 24. јун 1914; Видети и: Д. Фундић, *Аусџроугарска*, 291. Побуна је имала подршку више страна Младотурског комитета из Цариграда, Италије, Грчке и Србије. Видети: Душан Т. Батаковић, *Србија и Балкан: Албанија, Буџарска, Грчка 1914–1918*, Нови Сад – Београд 2016, 167.

⁸ Андреј Митровић, „Албанци у политици Аустро-Угарске према Србији 1914–1918”, *Срби и Албанци у XX веку: циклус предавања 7–10. мај 1990*, ур. Андреј Митровић, Београд 1991, 79.

⁹ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско мишљење 1914–1915. године*, Београд 1973, 163.

¹⁰ N. Mehmeti, *н. г.*, 24.

¹¹ Д. Фундић, *Аусџроугарска*, 301. Према мишљењу аустроугарског посланика у Албанији Хајнриха фон Левентала Видов пад био је последица недовољне подршке и многобројних противника. Вилхелм од Вида који је, према Левенталовом мишљењу, на крају могао да рачуна само на Аустроугарску и недовољно заинтересовану Немачку, видети: HHStA PA XIV Kt. 53, Nr. 82/P, A–D, Левентал – Берхтолд, Драч, 2. септембар 1914. Напору за одржавање Вида на власти, с друге стране, свакако није помогло ни то што су аустроугарски конзули током позног лета и јесени 1914. покушавали да организују албанске вође из некадашњег Косовског вилаета за акцију против Србије док су се они борили у јединицама албанског кнеза. Опширније о овом покушају као и намери аустро-албанске сарадње против Србије: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004², 184–190.

царску заставу.¹² Док је нова управа држала под својом контролом средишњи и добар део југа земље; север Албаније са Скадром, Љешом и Шенђином (Сан Ђовани ди Медуа) налазио се под утицајем више малисорских вођа између којих су се истицали мирдитски поглавар Пренк Биб Дода и кељмендски главар Дед Чоку.¹³ У Драчу је око две хиљаде побуњеника умарширало у град предвођени представницима локалних власти, муфтијом и православним епископом док су све пратиле османске заставе, молитве и клицање у славу султана. У посебном писму преосталим члановима МКК изразили су захвалност за све што су учинили током првих година албанске државе али су нагласили намеру да саставе владу независну од овог међународног тела.¹⁴

После разговора са новим властодршцима Аугуст фон Крал је истакао како је међу њима изузетно изражено непријатељство према беговима-земљопоседницима укључујући некадашњег председника владе Турхан-пашу чији је повратак одбачен као могућност. Без обзира на преокрет у Албанији и победу побуњених албанских муслимана представници Аустроугарске и даље су остали на становишту да је постављање њима истоверног владара немогуће. Карл фон Макио, аустроугарски амбасадор у Риму, остао је на Берхтолдовим позицијама када је одговарајући свом османском колеги истакао да би избор муслиманског владара Албаније значао „почетак краја уједињене Албаније” и да би такав потез био у нескладу са „лондонским одлукама” јер хришћани северне и јужне Албаније на тако нешто не би пристали.¹⁵ Већ првих дана по доласку нових власти почеле су да се шире гласине о повратку Есад-паше Топтанија који се сматрао опасним али је опште расположење у Драчу било да се такав чин тешко може спречити. Разлог за такво расположење било је и рано разочарање у младотурске официре и османску државу па су аустроугарским представницима појашњавали да заставу Османског царства користе само као верски а не политички симбол док су у Валони албански националисти истакнуту заставу спустили и подерали убрзо пошто је истакнута.¹⁶

Непријатељство које су нове власти у Драчу показале према страним представницима било је предмет разговора на састанку договореном преко посредника који је Крал као један од учесника описао као неугодан за обе стране. Крал и аустроугарски посланик Хајнрих фон Левентал састали су се

¹² HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 254, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 3. септембар 1914.

¹³ M. Schmidt-Neke, *Entstehung*, 40.

¹⁴ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 400, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 5. септембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 402, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 5. септембар 1914. Наредног дана снаге Исе Бољетинија и Бајрама Џурија, албанских првака из некадашњег Косовског вилајета напустили су град уз одреде румунских добровољаца и јужних Албанаца који су се борили на страни Вилхелма од Вида. Видети: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1008, телеграм, Левентал – Берхтолд, Драч, 6. септембар 1914.

¹⁵ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 849, телеграм, Макио – Берхтолд, Рим, 7. септембар 1914. Потпуно усамљен глас у хијерархији аустроугарске дипломатије био је Јохан фон Палавинчини, амбасадор у Цариграду са угледом „туркофила” који је истицао да верује како би муслиман држао албански престо лакше него хришћанин указујући да решење тог проблема тренутно није могуће без Италије, в. HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 849, телеграм, Макио – Берхтолд, Цариград, 8. септембар 1914.

¹⁶ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 404, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 9. септембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 404, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 9. септембар 1914.

са Ндрођијем и Муса-ефендијем, муфтијом Тиране као представницима нових властодржаца. Сусрет о коме су доцније обавештени и италијански и немачки представници у МКК, прошао је у пријатељској атмосфери док су Ндрођи и Мустафа-ефендија истакли да су свесни блиских немачко-османских односа због чега су и пристали на састанак као и да је судбина Албаније, што се њих тиче, везана за Аустроугарску и Немачку. Истицали су и да без Краловог савета неће доносити важне одлуке што је искусном дипломати звучало неуверљиво. Њихова намера да ипак пронађу заједнички језик са крњом МКК била је протумачена позитивно од стране аустроугарског представника.¹⁷

Намере Ндрођијеве владе су ипак биле нешто другачије. Конзервативни албански муслимани намеравали су да се повежу са младотурским властима у Цариграду са идејом да се организују као струја наклоњена Османском царству која би покренула устанак у некадашњем Косовском вилајету. Такви планови нису одговарали албанским националистима склоним организацији Албаније као државе сличне осталим балканским заједницама уз противљење обнови било каквих веза са Цариградом. Како су носиоци политичке моћи међу албанским националистима пре свега били припадници крупних земљопоседника средње и јужне Албаније устаници су пљачкали њихова имања, хапсили или протеривали припаднике најугроженијих породица током пролећних и летњих месеци 1914. То је, међутим, изазвало анархично стање у земљи и све се више помињао повратак Есад-паше Топтанија као могућег помирителја две стране.

Намера власти у Драчу, сматрао је Крал, иако су пред њим ублажавали ставове била је јасна: да на албански престо доведу османског принца Бурханедина, највероватније Есад-пашу као председника владе, да наставе да користе османску заставу, да пишу албански језик арапским словима али и да ставе Скадар и северну Албанију под своју непосредну власт и у потпуности распусти локалну државну администрацију. Крал је потом покушао да у циљу јединства Албаније у разговору са Пренк Биб Додом укаже на потребу договора са новим властима у Драчу извештавајући да је једна делегација Малисора стигла у Тирану са истим циљем.¹⁸ Испоставиће се да су Малисори у Тирану стигли само како би одложили могући марш драчких снага ка Скадру.¹⁹

Средином септембра постало је јасно да је повратак Есад-паше изванредан. Драчки властодршци, упркос напору да организују представништво целе Албаније и привремена министарства, показали су се неспособним да успоставе учинковиту управу док се ширила агитација у Есадову корист као једином могућем спасиоцу. Постојеће информације су говориле да се некадашњи господар средње Албаније кроз неколико дана спрема да почне пут преко Солуна и Монастира (Битоља) у Албанију.²⁰

¹⁷ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 85/P, A–D, Крал – Берхтолд, Драч, 11. септембар 1914. За Кралово мишљење о новим властима вид. и: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 170/P, A–D, Крал – Берхтолд, Драч, 6. септембар 1914.

¹⁸ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 181/P, A–D, Крал – Берхтолд, Драч, 12. септембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1018, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 16. септембар 1914.

¹⁹ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1023, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 16. септембар 1914.

²⁰ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1020, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 16. септембар 1914. Вести о доласку Есад-паше у Албанију преко Дебра, уз српску подршку, потврдио је и аустро-

Пажња аустроугарских представника била је нарочито усмерена према Скадру који је претходних година као најмногољуднији албански град сматран у Бечу неопходним за настанак и опстанак Албаније. Аустроугарски конзул Карл Хала активно се укључио у састанке скадарских „нотабла“, муслиманских и римокатоличких, са малисорским главарима скадарског залеђа. Питања на која је требало договорити после Видовог бекства тицала су се употребе заставе, званичног језика, владара и управе над Скадром са залеђем. У месецима након септембра 1914. Скадар са залеђем, Љешом и Шенђином чинио је целину коју је било неопходно организовати како не би потпала под власт драчке владе којом су доминирали „туркофилски“ албански муслимани.

Међусобни састанци показали су значајне разлике међу учесницима. По питању заставе постигнут је договор о коришћењу нове, црно-црвене заставе без двоглавог орла, док се идеја о смени локалних званичника чинила погодним свим присутнима. Питање владара око којег су постојала неслагања остављено је будућем „општем албанском конгресу“ који би требало да се одржи у Драчу. Током расправе о владару било је јасно да су и муслимани северне Албаније наклоњени принцу Бурханедину док су римокатолички прваци били против такве идеје због чега се и питање званичног језика додатно заоштрило. Муслимани су били склони османском турском док су римокатолици били за одабир албанског језика али су немири почели већ код спора око новог владара. Састанак је био прекинут и сукоб је спречен само захваљујући посредовању аустроугарског и италијанског конзула. Сутрадан је ипак дошло до договора да ће бити дозвољено коришћење оба језика а изабран је и локални савет састављен од шест римокатолика, шест муслимана и једног православца.²¹

На самом крају септембра у Драчу је организована привремена влада коју је Крал описивао као „оријенталну у стилу“ што је јасно показивало да им аустроугарски представник није био наклоњен.²² Нова влада, међутим, није имала превише времена да успостави свој ауторитет. Есад-паша Топтани се у пратњи четири хиљаде људи појавио испред Драча и ушао у град без отпора. Топтани се затим прогласио за председника Албаније и врховног команданта војске док га је, под принудом, недавно основани Сенат признао а Мустафа Ндроћи је невољно постављен за потпредседника. Есада су дочекали италијански и француски представници у граду и признали његов нови положај.²³ Есад-паша је у Албанију стигао уз подршку Краљевине Србије на основу договора који је још почетком августа 1914. постигао са председником српске владе, Николом Пашићем. Есад-паша је пристао на услове персоналне и реалне уније, успостављање заједничке војске, царине и саобраћаја, док би унутрашња питања Албаније, попут оснивања Сената и доношења

угарски конзул у Солуну неколико дана касније, вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 201, телеграм, Квјатковски – Берхтолд, Солун, 19. септембар 1914.

²¹ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 442, телеграм, Хала – Берхтолд, Скадар, 24. септембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 443, телеграм, Хала – Берхтолд, Скадар, 25. септембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 180/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 26. септембар 1914.

²² HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 101/P, Крал – Берхтолд, Драч, 29. септембар 1914.

²³ Nicola C. Guy, *The Birth of Albania: Ethnic Nationalism, the Great Powers of World War I and the Emergence of Albanian Independence*, New York 2012, 130.

закона, били у домену овлашћења тамошње власти. Пре доласка у Албанију Топтани је боравио у Нишу где је потписан споразум са српским властима у којем је предвиђен мир и пријатељство између две земље, стратешка промена граница у корист Србије, пристанак на изградњу јадранске железнице до Драча као и заједнички органи одбране и саобраћаја.²⁴

Одговор аустроугарских представника у Албанији на Есадов повратак био је очекиван. С обзиром на то да је Монархија била у рату са Србијом њој близак политичар свакако јој није био по вољи. Есад-паша је по доласку у престоницу упутио писмо страним посланствима у којем истиче да је „милошћу Божјом” постао председник Албаније и врховни командант. Крал је извештавао да Топтани мора да се посматра као агент српске и италијанске политике и као непријатељ Аустроугарске.²⁵ Заокрет прилика у Албанији учинио је неопходном додатну анализу будућих корака на Балхаусплацу. Шеф албанског одсека, Алфред Рапапорт је средином октобра 1914. саставио мемоар о потреби да се обезбеди слобода пловидбе Јадранским морем за потребе ратне и трговачке морнарице као и да се што пре успостави земаљска веза „између Монархије и Албаније” као заштита интереса Аустроугарске пре свега у Бокоторском заливу. Наредни циљ било би заузимање Ловћена и спречавање Италије да користи Валону као поморску базу.²⁶

Есад-паша се убрзо суочио са првим проблемима по преузимању власти. Значајан део његових присталица био је противник ослонаца на Србију што му је отежавало позицију. Чести сукоби на српско-албанској граници су га приморавали да се у њих невољно умеша. Његови људи у Драчу били су незадовољни храном и недостатком новца док је Топтани упркос томе планирао поход на Скадар.²⁷ Додатно незадовољство ширило се јер је сваким даном постајало изгледније да ће Османско царство у рат ући на страни Централних сила док је Есад-паша био окренут сарадњи с Антантом. Током друге половине октобра у Драчу је, управо из наведеног разлога, уместо османске

²⁴ Sukri Rahimi, „Marrëveshjet e qeverise serbe me Esat pashe Toptanit gjate viteve 1914–1915”, *Gjurmime Albanologjike* 6 (1975), 125–127; Д. Т. Батаковић, *Србија*, 168–169; Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990², 376; Пашић се одлучио на договор у Нишу јер није добио подршку Врховне команде за војну операцију у Албанији, вид.: Д. Јанковић, *н. г.*, 165–166. Трупe са којима се Топтани појавио испред Драча прикупљене су уз српску подршку у дебарској области где је и раније имао бројне присталице. По доласку у Драч убрзо су нарасле на 10 хиљада људи. Вид.: Д. Т. Батаковић, *Србија*, 170; Опширније о односу Краљевине Србије и Есад-паше Топтанија вид.: Dušan T. Bataković, „Essad Pasha Toptani, Serbia and the Albanian Question (1915–1918)”, *Italy's Balkan strategies: 19th & 20th century*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2014, 159–179. Вид. и: Богумил Храбак, „Муслимани северне Албаније уочи избијања рата 1914. године”, *Зборник за историју Мајице српске* 22 (1980), 49–81.

²⁵ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 112/P, Крал – Берхтолд, Драч, 8. октобар 1914. За Есадово писмо вид.: Beilage zum Bericht dd. 8. Oktober 1914, Z 112/P; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1060, телеграм, Крал – Берхтолд, Драч, 11. октобар 1914.

²⁶ HHStA PA XIV Kt. 68, Рапапортв мемор, средина октобра 1914.

²⁷ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 114/P, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 16. октобар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1070, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 16. октобар 1914. Италијански представник у Скадру је истовремено извештавао да је од италијанског колеге сазнао да је Есад-паша одустао од похода на Скадар, вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 467, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 17. октобар 1914.

истакнута црвено-бело-црна застава коју је Топтани изабрао за нови симбол Албаније.²⁸

У складу са оријентацијом нових власти према Антанти наређено је хапшење и одузимање имовине око 40 припадника најугроженијих породица (Вљоре, Фијери, Топтани, Цакарани, Елбасани и Вриони) којима је заједничко било и припадништво струји махом аустрофилских албанских националиста у земљи током претходних година. Радило се о преклапању интереса Есад-паше и некадашњих побуњеника чије је деловање муслиманског конзервативизма имало и одлике једне „Agrarrevolution” посебно у областима Елбасана и Берата.²⁹ Наведене немире убрзо су искористиле још увек неутралне земље: Италија и Грчка. Одред италијанских маринаца окупирао је острво Сазан (Сасено) на улазу у Валонски залив док су дан касније грчке трупе прешле грчко-албанску границу и заузеле Тепелен, Пермет, Корчу и Ђирокастер.³⁰

СКАДАРСКЕ ПРИЛИКЕ И НОВА ПОБУНА У СРЕДЊОЈ АЛБАНИЈИ

У складу са скорашњим намерама Аустроугарске италијанско заузимање Сазана било је посебно тежак ударац нарочито јер је морало да буде прихваћено као окупација која наводно није кршила суверенитет Албаније нити одредбе Лондонског уговора (1913). Реч је била о намери да два зарађена блока привуку Италију на своју страну због чега се нико није противио искрцавању њених трупа на овако стратешки важну позицију. Северна Албанија такође је била у стању узнемирености због присуства бројних Малисора у Скадру који су заоштрили напетост међу градским становништвом. Упркос интервенисању конзула Хале у Скадру је дошло до међуверског сукоба.³¹ Немири у Скадру били су и последица ишчекиваног доласка трупа Есад-паше у намери да покори град. У Драчу су крајем октобра и почетком новембра боравила шеснаесторица Малисора-римокатолика који су договорили да обезбеде слободан пролаз Есadowој војсци. Заузврат им је обећано да њихове земље неће бити пљачкане а аустроугарски представници прибојавали су се нагодбе између Есад-паше и Пренк Биб Доде док су подаци о могућем војном походу били у нескладу о времену и начину његовог извођења.³²

У Скадру је владао немир јер се очекивао долазак Есад-паше који би додатно усложио ионако узаврело стање у северној Албанији. Конзул Хала

²⁸ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1070, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 19. октобар 1914.

²⁹ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 273, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 22. октобар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 58/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 23. октобар 1914.

³⁰ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1085, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 27. октобар 1914; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 284, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 30. октобар 1914.

³¹ У сукобу су погинула двојица Малисора уз двојицу рањених док је међу припадницима скадарских муслимана било четворица мртвих и осам рањених људи, вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 479, телеграм, Хала – Берхтолд, Скадар, 31. октобар 1914.

³² HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1089, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 1. новембар 1914.

видео је италијанску подршку Есадовој делатности што се чинило потврђеним када су становници области јужно од Скадра тражили интервенцију Италијана да се Есадов поход заустави али су они то једноставно одбили.³³ Сукоб на северу избегнут је уласком Османског царства у рат на страни Централних сила 3. новембра 1914. Тиме су се већ постојеће разлике међу присталицама Есада Топтанија додатно заоштриле и онемогућиле његов покушај да прошири свој ауторитет на северу земље.

Према Халиним извештајима током прве половине новембра стање на северу је кренуло путем смиривања и успостављања међусобног договора. Безбедност на путу између Скадра и Шенђина била је и даље упитна али су муслиманско-римокатолички преговори добро напредовали под председавањем Пренк Биб Доде. Есад-паша се сада нашао под додатним притиском када су се силе Антанте и његов савезник Србија нашли на супротној страни у рату против Османског царства. Господар средње Албаније морао је да објашњава како су албанске снаге недовољне за напад на Србију говорећи да би он такав подухват предузео само у случају напретка аустроугарских трупа барем до Новог Пазара.³⁴

Вође некадашњих побуњеника против Вилхелма од Вида окренули су се и против Есад-паше. Крајем новембра 1914. поново окупљени око Мусе Тазима, тиранског ефендије и Хаџи Ђамила Фејзе сада уз подршку појединих бегова попут Абдија Топтанија постепено су до краја децембра опсели Есада и његове присталице у Драчу. Такозвана „Унија Крује” била је састављена од некадашњих побуњеника, разочараних „есадиста”, присталица блиске сарадње са Османским царством.³⁵ Изабравши Тирану за своје седиште њихов првенствени циљ било је протеривање Есад-паше као узурпатора и довођење османског принца на чело Албаније. Основне замерке досадашњем вођи биле су исувише просрпски став и спречавање ближих веза са Османским царством.³⁶ Проблем у остваривању њихових захтева била је ограниченост могућности османске државе чији је представник у Риму аустроугарском колеги Макију истицао да су они без територијалних претензија у Албанији и да им је једини циљ на „морални утицај на Западном Балкану насупрот Грка и Словена” у земљи са муслиманском већином.³⁷ Средином новембра италијанска посада на Сазану је ојачана што је пробудило додатну забринутост аустроугарске стране.³⁸

Као позитивно доживљено је погоршање позиције Есад-паше. Постепено, крајем новембра, изгубио је контролу над Тираном чије су саобраћајне

³³ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 480, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 2. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 486, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 2. новембар 1914.

³⁴ Видети: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 190/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 4. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 191/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 4. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 483, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 4. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 467, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 5. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 194, Хала – Берхтолд, Скадар, 11. новембар 1914; О неповољном положају Есад-паше због сарадње са Србијом, вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1091, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 5. новембар 1914.

³⁵ Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York 1984, 12.

³⁶ N. Guu, *н. г.*, 130; Екмечић, *н. г.*, 377. Немири су почињали већ половином новембра. Вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 501, телеграм, Хала – Берхтолд, Драч, 15. новембар 1914.

³⁷ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1270, телеграм, Макио – Берхтолд, Рим, 21. новембар 1914.

³⁸ HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 67/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 18. новембар 1914.

и телеграфске везе са Драчом биле прекинуте. Покушај Есад-паше да преко свог повереника, Бекташа Цакаранија постигне договор са Пренк Биб Додом уз подршку Италије такође се завршио неуспехом. Према сазнањима конзула Хале Цакарани је покушавао да убеди скадарске вође да је најбоља могућност успостављање Есадове власти над читавом Албанијом као вицекраља док би Дода има изузетно утицајну позицију а под италијанским покровитељством Албанија би била организована као Египат. Договор ипак није био могућ јер је позиција Пренка Биб Доде претрпела штету међу водећим Скадранима и римокатоличким Малисорима због покушаја да нађе заједнички језик са Топтанијем коме није заборављена предаја Скадра снагама Балканског савеза 1913.³⁹

ПОСЛЕДИЦЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ОКУПАЦИЈЕ ВАЛОНЕ И УЛАСКА ИТАЛИЈЕ У РАТ

Током децембра 1914. стање у Албанији се поново изменило из корена. Једно са другим, важнија средишта средње и јужне Албаније падала су под власт побуњеника док је крајем месеца Италија окупирала Валону са залеђем. Што се тиче „северних прилика” средином децембра Пренк Биб Дода је заједничким договором изабран за председника савета локалне администрације који су на крају чинила седморица римокатолика, шесторица муслимана и двојица православних хришћана.⁴⁰ Поред унутрашњих промена у Албанији италијанска окупација Валоне била је најзначајнији заокрет. Искористивши као изговор упаде грчких чета на територију Албаније и опасност по стране држављане Италија је окупирала Валону тврдећи притом да и даље поштује суверенитет Албаније успостављен у Лондону 1913. Обе зараћене стране поново су прихватиле овакво „тумачење” у намери да Италију привуку на своју страну. Италија је заузећем ове јужноалбанске луке ставила под своју контролу Отрантска врата и с обзиром на то да је раздаљина између Валоне и Отранта око 60 километара успоставила стратешку контролу над Јадранским морем.⁴¹

³⁹ HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1091, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 21. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 207/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 24. новембар 1914.

⁴⁰ О току догађаја током децембра вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 71/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 30. новембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 126/P, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 2. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1110, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 3. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1112, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 7. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1116, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 14. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1120, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 18. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1122, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 21. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 1110, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Шенђин, 22. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 130/P, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 26. децембар 1914. О догађајима у Скадру и новом положају Пренка Биб Доде, вид.: HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 511, телеграм, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 4. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 211/P, Хала – Берхтолд, Валона, 4. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 214/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 7. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 517, телеграм, Хала – Берхтолд, Скадар, 8. децембар 1914; HHStA PA XIV Kt. 67, Nr. 216/P, Хала – Берхтолд, Скадар, 13. децембар 1914; Vanda Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, Oxford 2021, 122.

⁴¹ Manfred Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, Wien–Köln–Weimar 2014, 364.

У средњој и јужној Албанији било је све израженије италијанско присуство. Поред слања додатних трупа у Валону италијанска флота је 4. јануара 1915. гађала положаје побуњеника који су опседали Есад-пашу и његове присталице. Убрзо ће италијански и француски представници уз помоћ италијанске флоте напустити град јер су побуњеници тражили њихову предају.⁴² Аустроугарска позиција у Албанији, с друге стране, изнова је уздрмана новим неуспехом офанзиве у Србији. На седници Заједничког Министарског савета министар спољних послова Берхтолд, утицајни председник мађарске владе Иштван Тиса, министар финансија и управитељ Босне и Херцеговине, Иштван Буријан заједно са више важних дипломата попут Јохана Форгача и Кајетана Мереја закључили су 10. јануара да је питање времена када ће Румунија и Италија објавити рат Монархији. Очекивало се да ће две некадашње савезнице то учинити у марту 1915. док се Бугарска још увек колеба.⁴³

Од самог почетка сукоба питање уласка Италије у рат била је средишња тачка дипломатских напора Двојне монархије. У исто време, и Антанта и Централне силе покушавале су да власти у Риму приволе обећањима да у рат ступи на њиховој страни. Оклевање да се претера са уступцима било је последица постојања резерви према могућој улози коју би Италија одиграла. Сматрало се да њена војска и даље осећа последице рата против Османског царства (1911) док је у Бечу постојао, испоставиће се оправдан, страх да ће Рим тражити уступање Јужног Тирола (Трентина) и бар делове Албаније.⁴⁴

Место Албаније у аустро-италијанским преговорима током скоро читаве прве године сукоба било је значајно. Судбина Албаније, нарочито њене морске обале, била је предмет супарништва две земље током низа претходних деценија али се ни на нивоу састанака министара спољних послова две земље није могао ограничити прави сукоб између представника две земље „на терену”.⁴⁵ Ни последњи у низу сусрета министара пре избијања рата, априла 1914. у Абацији између Сан Ђулијана и Берхтолда није донео ништа више од начелног договора о пријатељству док за проблем Албаније није пронађено решење.⁴⁶

Неколико дана по аустроугарској објави рата Србији, 31. јула 1914. Заједнички министарски савет разматрао је питање односа према Италији и исказана је спремност да министар Берхтолд приступи могућим преговорима и да се у случају „трајне окупације српске територије” може преговарати о компензацијама. Италијанско припајање Валоне би било прихватљиво за Монархију јер би се тако барем осигурао превладавајући утицај у северној Албанији. Наредни месеци ипак су показали да је Беч склонији да под компензацијама подразумева територије које би биле одузете од Француске: Ницу, Корзику или Тунис док је убрзо постало јасно да италијанску страну

⁴² Rosario Milano, “The Albanian Question and Italian Neutrality (1914–1915)”, *Serbia and Italy in the Great War*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2018, 173.

⁴³ А. Митровић, *Прогор*, 318–319. Тако је поново пропуштена прилика да се успостави територијална веза са Албанијом како је планирано садржајем Рапапортовог мемоара, HHStA PA XIV Kt. 68, Рапапортов мемоар, средина октобра 1914.

⁴⁴ H. Afflerbach, *н. г.*, 834–835.

⁴⁵ О супарништву Аустроугарске и Италије пре 1908. године, вид.: H. D. Schanderl, *н. г.*

⁴⁶ H. Afflerbach, *н. г.*, 793–794.

не занимају таква обећања и да је пресудно питање Јужног Тирола а затим и источне обале Јадранског мора.⁴⁷ Средишња тачка спорења била је тумачење доцније измењене седме тачке уговора о савезништву из 1882. које су италијанске власти разумеле на начин да у случају аустроугарског територијалног проширења на Балканском полуострву и њихова земља има право на накнаду, али у истој области како би се одржала равнотежа снага.⁴⁸

Поред снажног отпора да се део територије Монархије уступи Италији важност балканског простора за њене интересе спречавала је договор између званичних савезника. Додатни проблем за Аустроугарску били су војни неуспеси у Србији због чега није било могуће остварити ни напредовање у Црној Гори што је довело до ограниченог опсега деловања у Албанији. Важност поменутих земаља на Балхаусплацу добро одсликавају ставови министра Берхтолда да су пораз Србије и успостављање превласти на Јадранском мору важнији него повратак контроле над територијама у Галицији које су се у том тренутку налазиле у руским рукама. Важност Албаније додатно је порасла због преговора са Италијом па је императив да одређене територије не падну у „погрешне руке” и да се не угрози поморска независност земље добила додатни значај.⁴⁹

На другој страни, раст италијанских захтева постао је јасан између лета и зиме 1914. Почетно стајалиште о извесној победи Централних сила уздрмана су аустроугарским поразим код Лавова 11. септембра и немачким поразом на Марни дан касније.⁵⁰ Италијански захтеви су расли током 1914, од августа када је Сан Ђулијано очекивао припајање Јужног Тирола и Трста остављајући могућност деобе Албаније са балканским државама до октобра када су поред наведених области обухватили још Истру, значајан део Далмације и Валону са пространим залеђем док би остатак Албаније поделиле Србија, Црна Гора и Грчка.⁵¹ Промена на месту министра спољних послова Италија изазвана смрћу Сан Ђулијана и долазак Сиднија Сонина значили су наставак италијанске еволуције у правцу приближавања Италије Антанти.⁵²

Берхтолдов неуспех да се питање италијанског уласка у рат реши по вољи Аустроугарске довело је до његове смене средином јануара 1915. под пресудним утицајем председника мађарске владе, Иштвана Тисе. Уместо Берхтолда дужност је преузео Иштван Буријан који је као првенствене спољнополитичке циљеве означио стање у Албанији и спречавање италијанске

⁴⁷ *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, zus. von Miklos Komjathy, Budapest 1966, dok. 3. “Protokoll des zu Wien, am 31. Juli 1914 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Vorsitze des Ministers des k. u. k. Hauses und des Äußern Grafen Berchtold”, 154–158; Жан-Пол Блед, *Аџонија јегне монархије: Аустроугарска 1914–1920*, Београд 2020, 139.

⁴⁸ Francesco Caccamo, “Italy, the Adriatic and the Balkans: From the Great War to the Eve of the Peace Conference”, *Italy in the Great War*, ed. by Vanda Wilcox, Leiden–Boston 2018, 123; Уговор о Тројном савезу Немачке, Аустроугарске и Италије, потписан у Бечу 20. маја 1882. и његове потоње измене вид.: у: *Balkanski ugovorni odnosi*, том I (1876–1918), прir. Momir Stojković, Beograd 1998, dok. 55, 180–182.

⁴⁹ Marvin B. Fried, *Austro-Hungarian war aims in the Balkans during World War I*, London 2014, 23–26.

⁵⁰ Luciano Monzali, “Sidney Sonnino and Serbia”, *Serbia and Italy in the Great War*, 93.

⁵¹ F. Caccamo, *н. г.*, 127–128.

⁵² L. Monzali, “Sidney Sonnino”, 96.

објаве рата Монархији.⁵³ Током фебруара 1915. под заједничким аустро-немачким притиском, преко Османског царства, вође Уније Крује биле су спремне да признају легитимитет одбеглог Вилхелма од Вида као албанског владара у замену за подршку Централних сила.⁵⁴ Друга тачка Буријановог програма, однос са Италијом није била предмет позитивног развоја. Сусрет са италијанским амбасадором у Бечу, војводом од Аварне 14. фебруара 1915. симболично је показао разлике две стране. Аварна је тврдио да је окупација Валоне, заштита „европских интереса”, док су две стране остале без договора која од њих има право на компензацију, односно, на кога се заправо односи помињана седма тачка уговора Италије са Централним силама.⁵⁵

Када се стање у Албанији сагледа из угла аустро-италијанских преговора јасно је да је од времена окупације Валоне пажња аустроугарске дипломатије била усмерена на јужни део земље.⁵⁶ Мустафа Ндроћи је пред аустроугарским представницима одбацивао могућност да је италијанска окупација извршена на позив локалних власти али је Аустроугарска могла само да посматра улазак италијанских трупа у град и уздизање италијанске и албанске заставе на згради градске управе у Валони.⁵⁷ Почетком јануара 1915. било је јасно да реч није само о војној окупацији Валоне већ да су Италијани успоставили и цивилну администрацију у граду што је било у нескладу са прогласима да ће се поштовати суверенитет Албаније.⁵⁸

Територија Албаније била је до почетка 1915, грубо речено, подељена на пет сфера утицаја. Северни део земље контролисала је мешовита комисија на челу са мирдитским господарем, Пренк Биб Додом; област Мати држао је у својим рукама њен наследни господар Ахмед-паша Зогу; у Драчу се налазио Есад-паша са својим присталицама одолевајући под опсадом Унији Крује чије су снаге контролисале средишње делове земље са Тираном и Елбасаном као главним средиштима док је Валону са залеђем под својом окупацијом држала Италија.

Овакво стање опстајало је између јануара и априла 1915. из два разлога. Две стране које су поред Аустроугарске биле најзаинтересованије за албанске прилике, италијанска и српска, водиле су пасивну политику. Разлог за такав приступ лежао је у отпору две Врховне команде војске којима су на челу били генерал Луиђи Кадорна и војвода Радомир Путник да се на том

⁵³ M. B. Fried, *н. г.*, 59–60.

⁵⁴ М. Екмечић, *н. г.*, 377. Без обзира на намере Вилхелма од Вида и потоњу аустроугарску окупацију највећег дела Албаније краткотрајна владавина албанског кнеза неће се обновити. Вид.: Živko Avramovski, „Pretenzije princa Vilhelma Vida za povratak na albanski presto (1914–1918)”, *Godišnjak Arhiva Kosova* 4–5 (1968–1969), 85–111.

⁵⁵ M. B. Fried, *н. г.*, 63.

⁵⁶ В. ННStA PA XIV Kt. 68, Nr. 79/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 26. децембар 1914; О начину италијанске окупације Валоне и наводном позиву локалних власти да се учини тај, вид.: ННStA PA XIV Kt. 67, Nr. 299, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 28. децембар 1914; ННStA PA XIV Kt. 67, Nr. 300, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 28. децембар 1914.

⁵⁷ ННStA PA XIV Kt. 68, Nr. 133/P, Јуристовски – Берхтолд, Драч, 29. децембар 1914; ННStA PA XIV Kt. 68, Nr. 303, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 29. децембар 1914.

⁵⁸ ННStA PA XIV Kt. 68, Nr. 307, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 1. јануар 1915; ННStA PA XIV Kt. 68, Nr. 3, телеграм, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 5. јануар 1915.

фронту ангажују иоле бројније војне снаге.⁵⁹ Насупрот жељама цивилних власти, оличених у Сонину и Пашићу стање у Албанији је мировало. Захваљујући томе, аустроугарска позиција у Албанији није додатно трпела због два војна неуспеха претрпљена у Србији током 1914. Отпор италијанског војног врха такође је зауставио намере министра Сонино да окупација Валоне крајем 1914. буде само први корак у остваривању новог плана у Албанији који је подразумевао и италијански протекторат над „муслиманском” средњом Албанијом и уступања северних делова земље Србији и Црној Гори.⁶⁰ Аустроугарски представници извештавали су током наредних месеци о утемељењу италијанске власти у Валони која се понашала као да је ту да остане што је прикривано чињеницом да су своје активне војне официре постављали на места у цивилној управи.⁶¹

Нове промене у Албанији покренуће потписивање Лондонског уговора између Италије и сила Антанте, 26. априла 1915. Пошто су током фебруара и марта пропали и последњи преговори са Аустроугарском Сонино се окренуо договору са супротном страном. Оваква одлука уследила је упркос чињеници да је првобитни Буријанов оштри став ублажен па је почетком марта 1915. Двојна монархија била спремна на уступање Јужног Тирола за „слободне руке” на Балканском полуострву. Коначна понуда обухватала је поред потпуног одустајања од политичких интереса у Албанији и уступања Јужног Тирола, измену границе на реци Сочи у корист Италије и оснивање италијанског универзитета у Трсту. Ова понуда, ипак је прећутно остављала Монархији пресудан утицај у Србији и Црној Гори али и задржавање доброг дела јадранске обале. Седницом Заједничког министарског савета на којем је понуда Италији осмишљена председавао је лично цар и краљ Франц Јозеф.⁶² Испоставиће се да је понуда Антанте која је обухватала алпинске територије,

⁵⁹ D. Fundić, “The Albanian Question in Serbian-Italian Relations”, *Serbia and Italy in the Great War, 191–192*. О српско-италијанским супротностима у Албанији пре Првог светског рата, вид.: Biljana Stojić, “The International Dimension of a Local Problem: Serbian Goals Versus Italian Aspirations in Albania (1912–1914)”, *War, Peace and Nation-Building (1853–1918)*, ed. in chief, Aleksandar Rastović, Andrea Carteny, ed. Biljana Vučetić, Belgrade 2020, 205–221.

⁶⁰ Francesco Caccamo, *н. г.*, 130.

⁶¹ За опсежну анализу италијанске управе у Валони која је раскинула сваку везу између њених локалних органа са централним властима у Драчу, вид.: HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 13/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 11. фебруар 1915. Додатне описе италијанских почета у Валони, од начина управе до отварање Аграрне банке и жандармеријске школе, вид. у: HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 21/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 8. март 1915; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 24/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 16. март 1915; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 27/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 26. март 1915; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 28/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 1. април 1915; HHStA PA XIV Kt. 68, Nr. 31/P, Мајрхозер – Берхтолд, Валона, 26. април 1915.

⁶² *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, dok. 10, Protokoll des zu Wien am 8. März 1915 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Sener Majestät des Kaisers und Königs, Protokolle 215–233. В. и: М. В. Fried, *н. г.*, 66. Ж.-П. Блед, *н. г.*, 148–153. Италијански захтеви представљени Бечу 10. априла 1915. обухватили су поред Трентина, исправку источних граница код Горице у корист Италије, Трст са околином као слободан град, више далматинских острва као и признање пуног италијанског суверенитета над Валомом са Сазаном и залеђем као и потпуно одустајање Двојне монархије од утицаја у Албанији заузврат нудећи неутрално држање до краја рата. Вид.: *Balkanski ugovorni odnosi*, dok. 178.

Истру, највећи део Далмације са архипелагом, Валону са залеђем и протекторат над средњом Албанијом били далеко примамљивија за Италију.⁶³

Иако нису биле познате владама Србије и Црне Горе вести о Лондонском уговору и улазак Италије у рат променили су приступ влада две поменуте земље. Пошто су до краја априла 1915. само одбијале повремене упаде албанских чета преко границе крајем маја 1915. јединице српске војске прешле су границу две земље.⁶⁴ Почетком јуна, заузет је Елбасан а после краће борбе, 11. јуна освојена је Тирана и у њима је успостављена власт српског савезника Есад-паше. По разбијању опсаде Драча у руке Есад-паше предати су вође побуне Муса-ефендија и Хаџи Тамил Фејза које је он убрзо погубио.⁶⁵ Српски војни поход у Албанији изазвао је и одговор Црне Горе која ће током јуна извршити напад на северну Албанију и до краја јуна држати Скадар у својим рукама упркос противљењу великих сила.⁶⁶ На тај начин Албанија је иако званично неутрална у пракси постала предмет војних операција зараћених страна док ће након пораза Србије и Црне Горе и њиховог пада пред офанзивом Централних сила⁶⁷, чији ће део чинити и Бугарска, уследити нова окупациона подела Албаније која ће се одржати све до краја Првог светског рата.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2023/11/29

Accepted: 2024/4/1

DUŠAN FUNDIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Balkan Studies, SASA
Kneza Mihaila 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: dusan.fundic@bi.sanu.ac.rs

FOREIGN POLICY OF AUSTRIA-HUNGARY AND THE PRINCIPALITY OF ALBANIA (1914–1915)

SUMMARY: In the period between the escape of Wilhelm of Wied and the entry of the Kingdom of Italy into the First World War, Albania represented an important point in the strategic plans of decision-makers in Austria-Hungary. During the first months of the war, its representatives tried to maintain their influence, which was undoubtedly the highest during the first years of Albania's existence. The importance of Albania was primarily reflected in the strategic significance of its Adriatic coast, crucial in understanding Austro-Italian rivalry. Austro-Hungarian representatives tried to organise the remaining supporters of the Dual Monarchy in Albania and oppose them equally to the leaders of the Central Albanian Muslims

⁶³ F. Caccamo, *н. г.*, 131.

⁶⁴ Bogumil Hrabak, „Elaborat srpskog Ministarstva inostranih dela o pripremama srpske okupacije severne Albanije 1915”, *Godišnjak Arhiva Kosova* 2–3 (1966–1967), 7–35.

⁶⁵ Д. Јанковић, *н. г.*, 169–174; М. Екмечић, *н. г.*, 394.

⁶⁶ О црногорским претензијама на Скадар и северну Албанију током балканских ратова, вид.: Михаило Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970. За црногорско-италијанско супарништво око Скадра 1915, вид.: Славица Ратковић, „Сукоб Италије и Црне Горе око Скадра 1915. године”, *Историјски записи* 1–2 (1974), 95–122.

⁶⁷ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968.

who overthrew Wilhelm of Wied, but also to Essad Toptani, a protégé of the Kingdom of Serbia and an advocate of cooperation between the Albanian state and the Entente Powers. The main obstacles in achieving Austria-Hungary's goals in 1914 and 1915 were the defeats in two offensives against the Kingdom of Serbia, which put its representatives in Albania in the unenviable position of only observing the occupation of Vlorë by an official ally in an unequal struggle to suppress Italian influence. Albania was also important during the negotiations between Austria-Hungary and Italy about the latter's entry into the war on the side of the Central Powers. During the negotiations, Vienna rejected the possibility of renouncing its influence in Albania until the last possible moment.

KEYWORDS: Austria-Hungary, foreign policy, Albania, First World War

Мср НИКОЛА СТАНКОВИЋ
Београд, Србија
Е-адреса: nikolastandza1994@gmail.com

ДИНАСТИЈА ХАБЗБУРГА ПОД НАДЗОРОМ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ (1918–1940)

САЖЕТАК: Предмет рада садржан је у намери да се представи феномен страха од рестаурације династије Хабзбурга на аустријски или мађарски престо, у годинама након Првог светског рата. Помно надгледање хабзбуршких присталица у поменутих земљама, као и саме владарске породице, преко званичних дипломатских органа у иностранству, којима је намењен задатак да прате и сузбијају пропаганду и претензије Хабзбурга, демонстрира решеност политичке елите Краљевине СХС / Краљевине Југославије да будно мотре на потезе свргнуте династије. Тежња да се демистификује улога Римокатоличке цркве и бочне гране развлашћене лозе у општим кретањима везаним за обнову утицаја у Средњој Европи током међуратног периода, јесте још једна од суштинских одлика овог чланка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хабзбурзи, Зита Хабзбуршка, Ото Хабзбург, Албрехт Хабзбуршки, Ватикан, Милан Стојадиновић

Управо због природе саме власти, значај династије Хабзбурга за просто-ре на којима се столећима протезала њихова власт био је немерљив. Наиме, владајући дом био је кључни интегративни фактор разнородних провинција, сабраних под његовим скиптром. Покрајине са снажним самобитностима, обједињавало је једино то што су биле наследни посед куће Хабзбурга. Стога је династију, као незамењиви кохезивни чинилац изразито хетерогених области, било незамисливо истиснути из прорачуна приликом домишљања о судбини државе познате под називом Аустроугарска монархија; којој је као универзалистичкој, феудалној државној творевини средњовековног типа, једина историјска константа био династички принцип. Унеколико поспешен током реке Дунава и доминантном римокатоличком вероисповешћу поданика.¹

¹ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918: Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 10–13; Čarls V. Ingrao, *Habzburška monarhija 1618–1815*, Beograd – Novi Sad 2014, 6–20; Херман Вендел, *Хабзбурзи и југословенско питање*, Нови Сад 2022, 13–14; Benjamin Curtis, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, Bloomsbury 2013, 1–5.

Избијањем Првог светског рата, драматично је актуелизовано национално питање унутар Монархије. Прокламовани ратни циљеви Краљевине Србије, односно њен југословенски програм, јасно сведоче томе у прилог. Но, и поред тога, њено растакање није се изричито предвиђало у врху сила Антанте. Напротив, очување Двојне монархије, преуређене на федералној основи, озбиљно је фигурирало у закулисним дипломатским кулоарима, плашећи поборнике уједињења Јужних Словена под окриљем Краљевине Србије.

Подршка концепту федерализације (који је имао дугу предисторију), давала је импулс деловању заговорника решења јужнословенског питања у оквиру Аустроугарске. Заступници дате идеје, били су најактивнији с краја 1917. и почетком 1918. године, настојећи да интернационално афирмишу самосвојност покрајина из којих су потицали. Чак ни председник Сједињених Америчких Држава, Вудро Вилсон настојећи да сепаратним миром одвоји Аустроугарску од Немачке, у свом чувеном програму од четрнаест тачака, објављеном 8. јануара 1918. године, не помиње независност за обесправљене народе у њеном саставу, већ искључиво аутономију у оквиру старих, регионалних граница, сматрајући да ће оне бити подесне за одржање мира у том делу Европе. Покушај младог цара/краља Карла Хабзбурга, да у договору са америчким председником створи неко ново, модерно федерално Свето римско царство, претрпео је неуспех. Било је немогуће прекинути хабзбуршко „вазалство” Немачкој или пак обуздати национализме потлачених народа. Уз то, државни апарат, убрзо је имплодирао под притиском центрифугалних сила, бивајући до максимума истрошен ратним напорима.²

Синергија пропасти хабзбуршке идеје компромиса на спољнополитичком плану и потреса интерних друштвених процеса, нанела је ауторитету Карла I (IV) ненадокнадиву штету. Дан пре него што је проглашена Република Немачка Аустрија (12. новембра 1918), он се одрекао свог удела у вођењу државних послова, иако се грчевито држао својих суверенских овлашћења.

² Катрин Орел, *Средња Европа: Од идеје до историје*, Београд 2012, 227–244; Јов. Н. Томић, *Југославија у емиграцији: Писма и белешке из 1917*, Београд 1921, 188–224; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 53–54, 104–106; О одржању реформисане Аустроугарске, један од савременика забележио је у свом дневнику 27. фебруара 1918. године следеће запажање: „Аустрија је пред дилемом: или да пропадне или да се препороди и постане силнија, него икад. Нови цар Карло мисли овом приликом да оствари давнашњи сан бившег престолонаследника Рудолфа и Франца Фердинанда, да од Аустрије створи велико федеративно словенско царство. А никад згодније прилике: Украјина, дело руку аустријских, већ је створена, вазална Пољска је расположена према Аустрији, југословенски пијемонт Србија са Црном Гором је покорена, Русија је леш, према томе сад је моменат да се створи федеративна држава из уже Аустрије, Југославије, Чехо-Словачке, Мађарске, Пољске и Украјине, огромна држава од неких 100 и више милиона, која би заменила Русију. То је утолико лакше, што су за то и наши савезници, Вилсон, Лојд Џорџ, а неки дан на међусавезничкој конференцији социјалиста у Лондону, међу осталим тачкама, тражи се самоопредељење аустријских народности, али није обавезно ван оквира Аустрије, напротив се истиче жеља да она постане федеративна држава. Зар је ико могао помислити да ће нам овај рат донети пропаст Русије, а препорођај и ојачање Аустрије!”. Милош Московљевић, *У Великој руској револуцији: Дневничке белешке*, прир. Момчило Исић, Београд 2007, 171; Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Београд 1994, 164–168; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић: Савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, 247–251, 269–273; Larry Wolff, *Woodrow Wilson and the reimagining of Eastern Europe*, Stanford, California 2020, 58–60, 74–78, 96–99; Adam Tuz, *Potop: Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka, 1916–1931*, Београд 2019, 18–22, 253–255; Жан-Пол Блед, *Атлантида једне монархије: Аустроугарска 1914–1920*, Београд 2020.

Околност да никада није био приморан да формално абдицира, може се у великој мери приписати прегнућу шефа војне мисије Велике Британије, Едварда Лајла Страта, под чијом су се заштитом нашли Хабзбурзи, да по сваку цену сачува њихове владарске прерогативе. Захваљујући њему изостала је званична детронизација и омогућено је породици да доспе до свог новог уточишта у неутралној Швајцарској, 26. марта 1919. године. Неизоставно је потребно нагласити да се Страт заузео за династију, превасходно у својству изасланика краља Џорџа V, по чијим упутствима је поступао. Наклоност британске политике према претензијама Хабзбурга, може се уочити и јуна 1920. године. Обилазећи Мађарску, делегација енглеских синдикалних и радничких удружења вршила је „анкету о политичком стању” у земљи, закључивши да је „бели терор” био резултат одбијања да се омогући повратак Хабзбурга на трон.³

Државе које су настале на развалинама Аустроугарске, перманентно је угрожавала претња рестаурације Хабзбурга. Још увек географски, саобраћајно и привредно, уствари функционално неконсолидоване, Југославија, Чехословачка и Румунија, подриване су и у онтолошко-когнитивном аспект. Њиховом уједињењу, без преседана у дотадашњој историји Европе, неминовно се претпостављало вишевековно трајање Дунавске монархије. Нагон за супротстављањем реваншистичким покушајима, нашао је одраз у формирању одбрамбеног војног савеза земаља-наследница, такозване Мале антанте. Два, уједно и последња покушаја повратка Карла Хабзбурга на мађарски престо, марта и октобра 1921. године, опширно су обрађена у историографији. Зато је неопходно изложити само основну фактографију и хронологију. Подстакнут пре свега од француских владајућих структура, Карло IV се запутио да преузме ефективну управу у свом краљевству, те се 26. марта 1921. појавио у Мађарској. Поред непомирљивог става чланица Мале антанте, за крах првог покушаја рестаурације заслужна је, осим малодушности самог краља, самовоља регента Миклоша Хортија, који није имао намеру да власт добровољно преда свом сизерену. Хорти је пренаглашено тумачио маневре војних снага Мале антанте, настојећи да монарха претњом војне интервенције суседа одврати од повратка на престо. Коначно, услед недостатка експлицитне спољнополитичке подршке, Карло Хабзбуршки је 5. априла, напустио Мађарску и преко Аустрије отпутовао у Швајцарску. Наредни покушај одиграо се 21. октобра 1921, када је краљ у пратњи своје супруге Зите авионом из Швајцарске тајно долетео у Мађарску. Као претходног пута, готово идентичне околности условиле су поновни неуспех. Владарски пар је бродовима енглеске дунавске флотиле евакуисан из Мађарске 1. новембра 1921. године на острво Мадеира (боравиште које им је одредила Велика антанта). На захтев Конференције амбасадора, 3. новембра 1921. мађарски парламент законски је поништио суверенска права Карла Хабзбуршког, који је недуго потом преминуо 1. априла 1922. године на изолованом острву.⁴

³ Hajnc-Diter Hajman, *Habzburzi: Dinastija i carstva*, Novi Sad 2020, 165–169; Gordon Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor: The Life and Times of Otto von Habsburg*, Hambledon–London 2003, 46–53; Архив Југославије (АЈ), Фонд Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (388), фасцикла 11, јединица описа 28, Пов. бр. 6196.

⁴ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975, 32–36; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971, 153–160, 174–184; Чедомир Попов,

Одласком последњег цара Аустроугарске са животне позорнице, нису се угасиле претензије династије. Владарска права престолонаследника, младог надвојводе Ота Хабзбурга, бескомпромисно је заступала његова мајка Зита. Штавише, ни у редовима легитимиста у самој Мађарској, али и изван ње, није јењавао набој за рестаурацију. Делегат министарства унутрашњих дела Краљевине Југославије при посланству у Будимпешти, обавестио је 12. априла 1922. године Београд о пробуђеној активности, чији је производ било сакупљање средстава за помоћ вишечланој породици покојног Карла. У мађарској Општој кредитној банци, била је депонована сума од 100.000 долара, прикупљена од мађарског исељеништва у Америци. У том моменту отпочело је и издавање добровољних прилога за нерођено дете краљице Зите, чији се порођај очекивао у мају. На челу пројекта налазио се уски круг мађарског аристократског друштва. Уплате су похрањене на име грофице Јулије Баћањи, а фонд је назван „Краљевићева опрема”. Инспектор је од претпостављених тражио 5.000 динара како би ангажовао два конфидента, за потребе примодре хабзбуршких присталица и иредентистичких друштава.⁵ Југословенски посланик у Бечу је 25. априла 1922. скренуо пажњу надређенима на изјаве председника мађарске владе грофа Иштвана Бетлена, које су се тицале финансијске потпоре царици Зити и деци. Бетлен је, при проласку кроз Беч, аустријским легитимистима саопштио да му је Луј Барту (најутицајнији француски министар) приликом консултација по питању апанаже обећао своју помоћ. Предлог је био да све државе-наследнице приложе истоветну суму новца, доцније парцијално увећану, за онолико колико је одређена држава профитирала од заплене приватне имовине владарске породице. Мађарски премијер, притом је постојано истицао да то питање искључиво припада домену хуманости, а не политичког рада.⁶ Три дана касније, заговорници рестаурације приредили су свечану службу у будимпештанској универзитетској цркви у част имендана краљице Зите. Присуствовало је бројно племство, а свештеник је клечећи завапио Господу: „Избави ју Твојом великом милошћу из моћи њених непријатеља и одведи ју тамо, где ју верна срца очекују”. Након службе, послата је телеграфска честитка на Мадеиру. Осим тога, гроф Јулије Андраши, одржао је 30. априла 1922. године предизборни говор, заснован на тези да народни интереси изискују припремање терена „за повратак Отона II”.⁷

Наспрам властелинских магната, као главни стуб подршке Хабзбурга, несумњиво се издавао клер Римокатоличке цркве. Високи црквени достојанственици такође су припадали слоју крупних земљопоседника, док је вишевековна корелација интереса папске курије и владајућег дома још више

Ог Версаја до Данцига, Београд 1995, 169–173; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд 2008, 180–185, 290; Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа: Сећања краљеве дипломате*, приредили Милена Павловић и Милан Шећеровић, Београд 1994, 195–206.

⁵ АЈ, фонд Посланство Краљевине Југославије у Мађарској – Будимпешти (396), фасцикла 14, јединица описа 29.

⁶ АЈ, фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Политичко одељење (334), фасцикла 7, јединица описа 23.

⁷ АЈ, 396 – 14 – 29.

учврстила повлашћени статус католичке цркве у Монархији.⁸ Стога је логично што се она никада није помирила са својом позицијом у новооснованој југословенској краљевини, за шта у изворима постоји неколико илустративних примера. Алојзије Поласчек, капелан у словеначком насељу Апаче, непосредно пре мисе одржане поводом рођендана краља Александра I Карађорђевића, 17. децембра 1922. године, проповедао је о спровођу бившег аустријског цара, Франца Јозефа. Недвосмислено одбијајући да учествује у узношењу молитви за краља и извођењу државне химне, изговарајући се да као аустријски држављанин нема обавезу да то чини. Поред мера суспензије са места вероучитеља у локалној школи, покрајински намесник затражио је посредовање министарства иностраних послова код Сековске бискупије у циљу опозива нелојалног Поласчека.⁹ Југословенски посланик је 29. септембра 1923. из Будимпеште известио министра иностраних послова о усмерењу тамошњег папског нунцијуса Мијопе, следећим речима: „Искрено ради за повратак Хабзбурга. Нарочито настојава, да на владалачке положаје доводи људе који су за Хабзбурге. Тако сада ради да за епископа у Калони дође један човек искључиво од поверења Ватикана. Сви легитимисти желе да им католички бискуп буде наклоњен. То је једна од најбогатијих епархија. Она може много учинити и у погледу материјалне потпоре за пропаганду у корист Хабзбурга. Мађарска влада са своје стране, и ако није против Хабзбурга, не жели да се Ватикан тако директно меша у њене унутрашње послове.”¹⁰ Посланик се узгред надовезао и на то да енглески посланик помаже протестантске властодршце (Хортија и грофа Бетлена) на унутрашњу папског нунција, најпре зарад конфесионалне солидарности.¹¹ Нунцијус није ублажио своју реторику, настављајући да преовладава као експонент васпостављања не само династије, већ и целовитости територија круне Св. Стефана (предратних граница, ревидираних Тријанонским мировним уговором сила Антанте са пораженом Мађарском). Петнаестом земаљском конгресу католика, одржаном 7. октобра 1923. председавао је надвојвода Албрехт Хабзбуршки, а апостолски нунције је у свом говору категорично заступао двојаку обнову. На скупу се узвикивало: „Живео Ото”.¹²

Службена притужба на понашање папског представника у Будимпешти, након овога није могла изостати. Југословенски посланик при Светој столици у Риму, ставио је до знања једном кардиналу (државном секретару у Ватикану) да нунције горљиво пропагира рестаурацију Хабзбурга, нарушавајући тако европски мир. Привидно изненађен, кардинал је констатовао да у том случају, будимпештански нунције не делује по инструкцијама из Ватикана

⁸ Jure Krišto, *Prešućena povijest: Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918*, Zagreb 1994, 45–47; Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1992, 16–24, 85–87.

⁹ АЈ, фонд Посланство Краљевине Југославије при Св. Столици у Риму (372), фасцикла 3.

¹⁰ Исто, Стр. лично. Пов. Бр. 45.

¹¹ Исто.

¹² Опширније о корекцији границе са Мађарском видети у: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920: Prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad 1975; АЈ, 372-3, ПОВ. бр. 1591. У документу се мисли на титуларног војводу од Тешина/Тешена, о коме ће још бити речи.

– који је према Хабзбурзима равнодушан. Такође, од посланика је затражио компромитујући доказни материјал, тј. говор спорне садржине. Посланик га није поседовао, а није се могао послужити подацима из поверљивих извора. Указавши на дискретни карактер обавештења, упирао се да увери кардинала да су оптужбе основане, мада тешко доказиве у пракси. Прелат је наново инсистирао да му се по могућству достави текст говора, не би ли реаговао. Дакле, интервенција је остала безуспешна.¹³

До тада, на другом крају континента, обезглављена породица Хабзбург нашла је трајније уточиште у Шпанији. Краљ Алфонсо XIII (и сам Хабзбург по мајци), узео је у заштиту цареву удовицу и децу. Он је, 17. маја 1922. обавестио Конференцију амбасадора да ће их ратним бродом пребацити на шпанско тло. Недељу дана касније, штићеници су се искрцали. Смештени су у раскошној ловачкој вили Ел Пардо у предграђу Мадрида, где се 31. маја, родило посмрче цара Карла, принцеза Елизабета. Тегобни порођај угрозио је живот бивше царице Зите, која се сада морала старати о пет синова и три кћери. Шпанска династија обезбедила је све услове за угодан живот. Уз честе посете краљевског пара, уследила је и једна неуобичајена. Зиту је посетио надвојвода Вилхелм Хабзбург, који је и сам био приморан да потражи прибежиште у Шпанији 1922. године. Као припадник споредне гране Хабзбуршке лозе, Вилхелм је био далеко од упражњеног престола, али је имао живописну прошлост, већ тада. Наиме, био је пројектован као кандидат за украјинског владара, учествовао у Великом рату као предводник неколико украјинских формација и са покојним императором Карлом увелико радио на оснивању украјинске федералне јединице у оквиру Аустроугарске. Чак је био на гласу и као следбеник социјалистичких идеја, што му је донело надимак „црвени принц”. Разишавши се претходно са оцем, претендентом на пољски престо, желео је да надокнади тај губитак, тиме што би се приближио главној грани династије, вероватно у тежњи да је придобије за остварење својих замисли о независној Украјини.

Нескривене симпатије краља Алфонса XIII према Зити, испољене у пречестим обиласцима, условиле су поред осталих разлога, измештање породице из близине престонице даље у унутрашњост. Шестог јуна 1923. породица се сместила у једној вили у пределу рибарског села Лекеитио у Баскији. Образовање деце надгледала је мајка, а највећи допринос у погледу учитеља за младог престолонаследника, дао је старешина бенедиктинске опатије Панонхалма.¹⁴ Већ крајем марта 1924. године, шпанске власти уверавале су југословенског представника (забринутог због посета аустријских и мађарских легитимиста), да неће дозволити Зити да установи „центар пропаганде” или покрене некакву „авантуру” у новој средини.¹⁵

Наредне године, настао је раздор између две гране Хабзбуршке лозе. Главне, оличене у (екс)царици Зити и младом надвојводи Оту и бочне, настањене у Мађарској, предвођене надвојводом Албрехтом, титуларним војводом од Тешина, сином Фридриха Хабзбурга, врховног заповедника аустроугар-

¹³ AJ, 388-15-36.

¹⁴ G. Brook-Shepherd, *nav. delo*, 73–75; Timothy Snyder, *The Red Prince: The Fall of a Dynasty and the Rise of Modern Europe*, London 2009, 83–90, 99–112, 149–150; Justin C. Vovk, *Imperial Requiem: Four Royal Women and the Fall of the Age of Empires*, Bloomington 2014, 439–440.

¹⁵ AJ, 334-19-50, Пов. бр. 93.

ских оружаних снага у току Првог светског рата. Ривалитет је проистацао из Албрехтове аспирације на мађарски престо. Сходно томе, приврженици династије поларизовали су се на легитимисте и монархисте (присталице слободног одабира краља). Избором надвојводе Албрехта за председника Савеза свих патриотских удружења, његова кандидатура добила је на тежини. Иако је он сам, 21. новембра 1925. демантовао да има амбиције да седне на трон, наводећи да није присуствовао на конференцији недавно одржаној у Баварској, на којој му се приписивало да се састао са баварским и немачким наследницима престола. У знак протеста на његово именовање, легитимисти су организовали банкет, на коме је осуђено преурађено постављање краљевског питања у јавности на неприхватљив начин. Но, својом одмереном реакцијом, монархисти су допринели смиривању тензија. Ђула Гембеш, политичар са крајње деснице и главни покровитељ надвојводе Албрехта, нехајно је коментарисао да је краљевско питање тренутно „неактуелно”.¹⁶ Инсинуацијом да је надвојвода Албрехт у ствари био незаконити син некадашњег ађутанта надвојводе Фридриха, тумачена је подршка коју је уживао у владајућој војној касти, чијем је најужем кругу припадао његов тобожњи биолошки отац. Спољнополитичка узданица монархистичког покрета налазила се у Риму, где се претендент сусрео са италијанским фашистичким диктатором Бенитом Мусолинијем. Гласине да је од Мусолинија добио сагласност за своје планове, стапале су се са онима да суседне државе Румунија и „Србија”, нису противне узурпацији. Српска наклоност схватана је као део маневра да се у Мађарску унесе пометња. У Берлину и Минхену пак, националистички и монархистички кругови доживљавали су Хабзбурге као сметњу будућем припајању Аустрије, из чега је произлазила идеја за наметањем неког немачког кнеза Мађарској, суштински изолованој и примораној да се повинује диктату из Берлина.¹⁷

Међутим, већи неспокој у породичну оазу на обалама Бискајског залива, уносиле су вести о уздржаности званичне Аустрије. Као параметар резервисаности препознато је регулисање трговинских односа са „Чешком” и „Србијом”, а запостављање истих веза са Мађарском. За разлику од аустријске, искорак према Хабзбурзима начинила је будимпештанска влада. Судећи по извештају, послатом југословенском министру иностраних дела из Беча, 12. децембра 1925. године, можемо закључити да су гроф Бетлен и регент Хорти, до тада Зити вратили посед Рацкеве (древну српску насеобину) од 40.000 ланаца земље, са виноградима око Токаја. Уз то, као охрабрење легитимистима послужило је поновно успостављање горњег дома у парламенту, где су хабзбуршке надвојводе седеле као наследни принчеви. Стална претња од могуће интервенције Мале антанте у случају новог покушаја рестаурације, одагната је надом положеном у противљење и надмоћ Италије. Додуше, то није умањило стрепњу од неповољног држања Берлина, нарочито присутну у калкулацијама (екс)краљице Зите. Племићки магнати (грофови Естерхази и Карољи) задужени су да буду веза између породице и мађарске владе. Парадоксално, проносили су се гласови да је очајање хабзбуршког матријарха

¹⁶ АЈ, 334-14-39, Пов. бр. 1020, 1021, 1023, 1024.

¹⁷ АЈ, 334-7-23, Пов. бр. 949.

узроковано управо магнатским несмотреним обећањима да ће повратак у земљу уследити још у току исте године.¹⁸

У склопу пројекта ресуверенизације и територијалне експанзије послератне Немачке, на рачун одредаба Версајског мировног уговора, пројавила су се стремљења збачених немачких династија. Предњачио је баварски престолонаследник Рупрехт, а за њим су се низали издаци Хоенцолерна и Хабзбурга. Југословенски министар спољних послова је 23. децембра 1925. из Беча, на концизан начин обавештен о груписању супротстављених династа: „Рупрехт озбиљно аспирисао на суседне аустријске покрајине и испољава се, на жалост, све више као Отонов супарник. Као Хохенцолерни и Рупрехт не мари царицу Зиту. Стога је и он за то да Албрехт постане мађарски краљ.”¹⁹ Истовремено, изјаве Албрехтових сарадника да Румунима и Србима неће тражити ревизију граница утврђених Тријанонским мировним споразумом, одударале су од надвојводиних говора надахнутих иредентизмом у духу обнове старе Мађарске. Слабљење легитимистичких позиција у земљи, појачало је вероватноћу да војводи од Тешина као најозбиљнији конкурент парира неки немачки или енглески принц.²⁰

Чак је и наставни план на основу кога су конципирана предавања надвојводе Ота, искоришћен као средство за компромитацију. Симпатизери надвојводе Албрехта поцртавали су то да желе краља са мађарским, а не „чисто аустријским васпитањем”.²¹ Престолонаследниково мирно одрастање и школовање прекинула је промена амбијента. Селидба у Белгију септембра 1929. године, означила је ново поглавље у плановима за рестаурацију. Усељење у омањи Хам, замак на ободу фламанског села Стенкерзел, јануара 1930. налагала је близина престонице и католичког универзитета у Лувену, где је Ото Хабзбург студирао. Пресељење обележава и прослава пунолетства надвојводе Ота, 20. новембра 1930. године, бивајући својеврсна прекретница. Моменат када он званично преузима старешинство над домом од мајке. Саобразно томе разматрала се и женидба једном италијанском принцемом 1931. године. Дворац Хам тада заправо постаје средиште хабзбуршке пропаганде и стечиште појединих незадовољника из југословенске државе. Пре свега, некадашњих аустроугарских официра хрватске националности. Организација „Гвозденог обруча – Отоније” окупљала је све легитимисте. У оквиру ње су штампани календари и други материјал, на основу кога се могао уочити порив ка отцепљивању Хрватске и других територија из састава Југославије. Припадници усташког покрета Иво Перчевић и Густав Перчец посетили су надвојводу у два наврата. Перчевић је чак био одушевљен његовом личношћу, нарочито чињеницом да је учио хрватски језик. О томе је обавестио и усташког вођу Анту Павелића.²²

Прва приближнија виђења о положају и ангажману Хабзбурга у Белгији из југословенске перспективе, црпио из извештаја посланика у Бриселу,

¹⁸ Исто, Пов. бр. 995.

¹⁹ Исто, Пов. бр. 1021.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, Пов. бр. 1023.

²² G. Brook-Shepherd, *nav. delo*, 75–77; Коста Ст. Павловић, *Дневник 1930–1932*, приредили Срђан Мићић, Наташа Милићевић, Београд 2020, 63, 226; Владета Н. Милићевић, *Ustaša: Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд 2018, 81–82.

П. Каровића испостављеног председнику владе Милану Стојадиновићу, 9. јула 1935. године. Поред саосећања које је према Хабзбурзима изражавао белгијски краљевски дом, ослонац обнови пружала је и католичка странка, сетна због нестанка Аустроугарске, бедема католичанства у Средњој Европи. Социјалистички и либерални кругови сматрали су да Хабзбурзи могу бити ефикасна препрека продору немачког националсоцијализма. Нарочито су занимљива опажања посланика о значају царева удовице.²³ На рачун престолонаследника Ота, изрицане су већином похвале. Докторирао је на универзитету у Лувену. Формиран под стриктним режимом мајке, професора и католичких свештеника, није био у прилици да упозна живот изван круга породице, што је произвело негативну промену става аустријске и белгијске аристократије према његовој појави.²⁴ Питање материјалног обештећења Хабзбурга од аустријске државе, добило је свој епилог посетом министра Кравинског и вође легитимиста Визнера Белгији. Мада је повод за сусрет са надвојводом Отом било решавање имовинских спорова, истински разлози су се огледали у постепеној припреми атмосфере за повратак у Аустрију. Проблематизовала се недоумица око могуће титуле. Владар тако мале земље није се могао прогласити царем, док обједињавање мађарске и аустријске круне није долазило у обзир, услед непристајања Мађара и посебности круне Св. Стефана. Очекиване припремне етапе обухватале су: повраћај дела имовине, укидање закона о забрани повратка и доделу аустријског пасоша. Током 1935. године у пуном јеку су биле и припреме надвојводе Вилхелма у Паризу, да се укључи у пројекат обнове. Но, финансијски скандал, тачније умешаност у проневеру приликом сакупљања новца, дискредитовали су га и трајно одађили од рођака настањених надомак Брисела.²⁵

Гроф Иштван Бетлен, након одступања са власти 1931. посвећује сву своју пажњу развијању концепта федерализације Средње Европе. Посебну емпатију гаји према хрватском сепаратизму. Зато не изненађује што је био предмет пажње Милана Стојадиновића, који је 25. јула 1935. упозорио посланика у Белгији о Бетленовој тактици да се под окриљем доласка на једну изложбу, по први сусретне са Отом Хабзбуршким у Стенокерзелу. Два дана

²³ „[...] са пуном кућом деце, без пара и имања упућена на милост заинтересованих пријатеља, жена са пуно амбиција и енергије, са јаком вољом и много страсти жене која је изгубила мужа, престо, земљу, имање, пријатеље... осуђена да живи у једном замку за који се не би отимао мало богатији Белгијанац. Она се данас сматра као центар акције за повратак Хабзбурга у Аустрију чак изгледа да је она својом енергијом често даје сувише брз темпо претендентском покрету. Баш тај став борца за своју породицу, децу, династију и т. д. изазива симпатије чак и код оних који дубље мисле или су позвани да оцењују евентуалне тешке последице повратка Хабзбурга на престо” (АЈ, фонд посланство Краљевине Југославије у Белгији – Брисел (392), фасцикла 1, јединица описа 2, 1–2).

²⁴ „Док је ранијих година он био пренс шарман из романа и оперете, леп као што су готово сви Хабзбурзи у раној младости данас се Отон угојио и окрупњао а изгледа за неколико година старији но што јесте а са изразом лица још озбиљнији за његове младе године. У једном аристократском кругу од људи пуних симпатија за Хабзбурге чуо сам како жале што његов млађи брат није наследник престола јер изгледа као краљевић, да има расе, са отменим изгледом а да Отон не личи на праве Хабзбурге већ на оне рђаве. Исто се тако страхује да га строго и научно образовање и васпитање не скрену у другу крајност и на нежељене путеве којима су одлазили приличан број чланова те династије” (АЈ, 392-1-2, 2).

²⁵ Исто, 3; T. Snyder, *nav. delo*, 162–181.

касније, по питању рестаурације Хабзбурга у Аустрији, Стојадиновић је одржао говор у Сенату. Апострофирао је да Југославија није усамљена на свом становишту да је повратак Хабзбурга недопустив. Осим чланица Мале антанте, напоменуо је да „и неке друге велике европске силе имају исто гледиште”. Истакавши на крају, да нема разлога да сумња у искреност аустријске владе, са којом Југославија има најбоље односе. Свакако да Стојадиновић није престао да прати кретања следбеника династије, али је већ тада увиђао да примарна претња Европи више није млади надвојвода, већ вођа Трећег рајха, Адолф Хитлер.²⁶ Желећи да спречи анексију Аустрије од нацистичке Немачке, француска дипломатија заговарала је оснивање подунавског блока држава, што је управљачка елита Краљевине дочекала са огорчењем.²⁷ Све то је несумњиво утицало да се југословенска страна убудуће ослони на истомишљенике у Берлину. Поуздани извори из Беча сугерисали су Стојадиновићу већ 18. јануара 1937. године, да аустријска влада рачуна на подршку Француске при скорој рестаурацији Хабзбурга.²⁸ Немачко присаједињење Аустрије, у освит 1938. изгледало је као неминовност. Милан Стојадиновић је у разговору са Адолфом Хитлером, постигао консензус по питању судбине Аустрије. Наиме, такозвани *аншлус* био је нешто повољније решење, него васкрсавање Црно-жуте монархије, која би дестабилизovala западне крајеве Југославије. Колико је немачко руководство озбиљно схватало могућност рестаурације, симболички показује и то да је под називом „операција Ото”, 12. марта 1938. године изведена акција припајања.²⁹

Надвојвода Ото Хабзбург, налазио се у Паризу за време немачке интервенције у Аустрији. Он је под патронатом ујака, Сикста од Бурбон – Парме и појединаца из миљеа француске високе политике, развијао проаустријске иницијативе. На пример, испословао је посебан статус за грађане Аустрије у Паризу. Категорија „бивши Аустријанци”, конституисана на његов предлог, онемогућавала је да надлежност над колонијом у Паризу преузме Трећи рајх након аншлуса. Малобројност колоније и њена фрагментираност искључивале су оснивање неке врсте владе у емиграцији или војног одреда који би функционисао у саставу француске оружане силе. Главни адут надвојводе Ота биле

²⁶ К. Орел, *нав. гело*, 252–253; АЈ, 392-1-2; Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963, 364.

²⁷ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit”)*, Beograd 1985, 184–185; Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd 1987, 70–71, 83–84, 169–170, 192, 227, 243, 280–283; Вести о француским плановима за реконфигурацију Европе у Београду су одзвањале са злослутним призивом. Фебруара 1936. године, коментарисане су са нескривеним једом: „Париз би пре пристао да види Хабзбурговце него Хитлеровце у Бечу, а ми бисмо пре волели последње него прве. Отуда су Французи поново почели да певају песму о некаквом дунавском аранжману. Они виде да је томе аранжману њихов спас, али неће да виде да је у томе наша пропаст. Код нас је опште уверење да би Хабзбурговци брзо отцепили од нас Хрвате! Једном речи, треба ваљда поново створити Аустрију!” (Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 35).

²⁸ АЈ, фонд Стојадиновић Милан (37), фасцикла 28, јединица описа 208.

²⁹ M. Stojadinović, *нав. дело*, 494–503; Elisabeth Barker, *Austria 1918–1972*. Palgrave Macmillan, London–Basingstoke 1973, 104–105, 112–114; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, 135–143; Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд 2010, 15–32, 82–111; William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A history of Nazi Germany*, New York 1960, 322–357.

су ипак прворазредне информације са окупираних територија, као и оне из језгра противничког табора. Деликатни подаци потицали су махом од католичких прелата и племићких слојева. Приступ информацијама поверљиве природе, начинио га је примамљивим саговорником за амбасадора САД – а у Паризу, Вилијама Булита, познатог као противника америчког изолационизма. О ситуацији унутар нацистичке Немачке понајвише је обавештавао баварски свештеник Рудолф Грабер, потоњи бискуп Регенсбурга. Иако се судећи по његовом помирљивом или чак афирмативном схватању природе те државе, агентурни рад неизглед може учинити као противречан. Садржину вести, Булит је дискретно достављао председнику Сједињених Држава, Френклину Д. Рузвелту, препоручивши му тиме надвојводу као обећавајућу политичку фигуру.

Приликом састанка 4. маја 1939. надвојвода је обавестио Булита о постојећем сукобу на релацији фашиста и монархије у Италији. Разлог је био краљево негодовање поводом минуле окупације Албаније. Мусолини се наводно оглушио о његово обећање Енглеској да је неће напасти. Италијански краљ је у знак протеста запретио абдикацијом у корист сина, принца од Пијемонта. Мусолини је одвратио да у том случају Велико фашистичко веће неће допустити да принц наследи престо, већ уместо њега одабрати војводу од Аосте, а војска је претила да се умеша у корист принца од Пијемонта. Коначно, позван је и сâм наследник, који је убедио оца да не абдицира. Ипак, савез војне клике и круне настојао је да се побрине да Мусолини не поживи још дуго. Предвиђано је да краљ након ликвидације абдицира, а принц од Пијемонта прокламује устав сличан тадашњем „српском уставу”. Маниризам америчке дипломатије да користи хабзбуршке надвојводе као доушнике учачамо још 1936. када амерички амбасадор у Будимпешти класификује надвојводу Албрехта Хабзбуршког, као веродостојног информатора. Близкост је резултирала чак и одласком на његово друго венчање у Панонхалм. Амбасадор Монтгомери је вероватно био необавештен о Албрехтовим контактима са Немцима. Пронацистичка оријентација овог претендента на мађарски престо, дошла је до изражаја по избијању Другог светског рата, пре свега сарадњом са Партијом стреластог крста и СС трупамa, али и учешћем у мађарским злочинима над српским живљем у Војводини.³⁰ Надвојвода Вилхелм такође се препустио нацистичком загрљају, озлојеђен и остракован, надао се да ће се окористити немачким освајањима зарад испуњења својих снова о самосталној Украјини.³¹

Колико су заиста вределе информације којима је Ото располагао, може одгонетнути позив председника Рузвелта надвојводи да га посети у Белој кући, марта 1940. године. Југословенско Министарство спољних послова

³⁰ G. Brook-Shepherd, *nav. delo*, 141–146; AJ, Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371), фасцикла 4, јединица описа 6, шифровано писмо послато из Београда у Вашингтон 21. фебруара 1939. године; Donald J. Dietrich, *Catholic Citizens in the Third Reich: Psycho-Social Principles and Moral Reasoning*, New Brunswick – Oxford 1988, 184–185; *For the President: Personal and Secret Correspondence Between Franklin D. Roosevelt and William C. Bullitt*, editor Orville H. Bullitt, Boston 1972, 349–350; *Discussing Hitler: Advisers of U. S. Diplomacy in Central Europe 1934–1941*, edited and introduced by Tibor Frank, Budapest – New York 2003, 29, 90, 347; Милан В. Терзић, *Борба за информације: Радио-везе и дејешце Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944*, Београд 2022, 216, 265.

³¹ T. Snyder, *nav. delo*, 189–190, 196–204, 210–212.

примило је извештај о посети од посланства у Вашингтону и известило за тим представништво у Стокхолму ради знања и управљања о учинку: „Сви су изгледи да је пут надвојводе Отона у Америку извршен у сагласности са француским политичким круговима, који у њему виде подесну личност за послератно регулисање проблема Централне Европе. У споразуму са тим круговима заузео се и амерички амбасадор у Паризу г. Булит да надвојвода Отон буде примљен од званичних личности у Вашингтону. Њујоршки пак надбискуп г. Спелман, који је у контакту са г. Булитом, помогао му је да дође у везу са истакнутим политичким личностима. Међутим надвојвода није ни код америчког народа ни код исељеничких маса наишао на одговарајућу идејну подлогу за своју акцију у погледу рестаурације Хабзбурговаца. Његова је посета побудила интересовање само код неких хроничара и политичара који се из аматерства баве европским питањима”. Југословенске исељеничке организације подсетиле су јавно мњење, да је хабзбуршка пропаганда у раскораку са начелима за које се Америка борила у Првом светском рату, док је од посланства мисија оцењена као неуспешна, поред осталог и услед избегавања страних посланика да се виде са надвојводом. Мађарски дипломата је из тог разлога чак напустио Вашингтон на неколико дана.³²

Путовање Ота Хабзбурга у САД, региструје и посланство Краљевине Југославије у Аргентини (Буенос Ајресу). Изузев успутне напомене да га је аргентинска штампа једва констатовала, посланик 2. маја 1940. шаље опширан извештај описујући поодмаклу фазу хабзбуршке агитације у Јужној Америци. Средиште пропаганде било је у аргентинској престоници, мада је било осетно присутно и у осталим јужноамеричким републикама, поготово Бразилији. Није образован никакав комитет, дејствовало се преко угледних појединаца и по препорукама комитета из Париза и Лондона. У погледу финансијске подршке рачунало се на богатије јеврејске емигранте, који су решење јеврејског питања у Средњој Европи видели у оквиру обновљене Хабзбуршке монархије. Агенда се заснивала на неодрживости Версајског мировног поретка и потенцирању несврсисходности постојања Чехословачке, Југославије и Пољске. Именовани су сви јавни радници склони Хабзбурзима, нарочито у Чешкој и Словачкој, где је према извештају, расположење за обнову било најприсутније. Што се тиче Југославије, присталице рестаурације концентрисале су се претежно на српско-хрватски сукоб.³³ Ново поглавље у животу изгнаних Хабзбурга отпочело је нападом Немачке на земље Бенелукса и Француску, 10. маја 1940. године. Непосредно након повратка Ота Хабзбурга из САД, хабзбуршко домаћинство се изнова морало селити. Привремени одлазак у Француску, а на крају и у Америку, обележиће увод у најинтензивнији период кампање за стварање једне нове мултинационалне, средњоевропске државе са Отом Хабзбуршким на челу.³⁴

³² G. Brook-Shepherd, *nav. delo*, 145–146; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Шведској – Стокхолм (382), фасцикла 1, јединица описа 5, Стр. Пов. бр. 946/III.

³³ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес (385), фасцикла 7, јединица описа 46, Пов. бр. 96.

³⁴ Детаљније о хабзбуршкој акцији у САД, видети у: Никола Станковић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије, претња рестаурације Хабзбурга и могућност оснивања Подунавске федерације”, *Војноисторијски гласник* 2 (2021), 121–146.

Континуирана борба Хабзбурга да након пораза у Првом светском рату поврате свој утицај у Средњој Европи, непрекидно је надзирана од југословенске дипломатије. Упокојењем цара/краља Карла I (IV), 1922. године, она поприма бенигни облик и трому динамику. Недорасли престолонаследник Ото, под егидом мајке царице/краљице Зите, постао је инкарнација прохујале славе Двојне монархије. Мађарска аристократија и Римокатоличка црква као организам, дуго чине два потпорна стуба рестаурације. Осим Мале антанте, Хабзбурге угрожава претензија ратоборног баварског принца Рупрехта из куће Вителсбаха, за ким не заостају ни потомци царских Хоенцолерна. Дисхармонични гласови унутар династије, настали држањем одметнутог надвојводе Албрехта Хабзбуршког, зачули су се и утихнули 1925. године. Но, дихотомија унутар породице одржала се изопштавањем надвојводе Вилхелма, који је саботирао обнову. Иако Милан Стојадиновић у сагласности са немачким политичким врхом решава хабзбуршки ребус, дипломатија југословенске државе уредно евидентира моменат када се надвојвода Ото отиснуо на прекоокеански пут.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2023/11/20

Accepted: 2023/11/29

NIKOLA STANKOVIĆ, Ma
Belgrade, Serbia
E-mail: nikolastandza1994@gmail.com

THE HABSBURG DYNASTY UNDER THE SUPERVISION OF YUGOSLAV DIPLOMACY (1918–1940)

SUMMARY: The subject of the work is contained in the intention to present the phenomenon of fear concerning the restoration of the Habsburg dynasty to the Austrian or Hungarian throne, in the years after the First World War. The close monitoring of Habsburg supporters in the mentioned countries, as well as the ruling family itself, through official diplomatic missions abroad which were assigned the task of monitoring and suppressing Habsburg propaganda and pretensions, demonstrated the determination of the political elite of the Kingdom of SHS/Yugoslavia to keep a watchful eye on the moves of the overthrown dynasty. The tendency to demystify the role of the Roman Catholic Church and the side branches of the disempowered line in the general movements related to the restoration of influence in Central Europe during the interwar period is another essential feature of the article. The overriding importance of the article is the approach by which the research was carried out. The aspiration to unify the results achieved in foreign historiography, contained in hitherto mostly unknown and inaccessible literature for Serbian researchers, with knowledge obtained from unpublished documents of several funds of the Archives of Yugoslavia gives a comprehensive insight into the processes related to Habsburg activity between the two world wars.

KEYWORDS: Habsburgs, Zita von Habsburg, Otto von Habsburg, Archduke Albrecht Duke of Teschen, Vatican, Milan Stojadinović

Др АЛЕКСАНДАР РАКОЊАЦ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11/4, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandar.rakonjac90@gmail.com

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ СУКОБА ЈУГОСЛАВИЈЕ СА СССР-ОМ ИЗ 1948. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ ПРИВРЕДНЕ САРАДЊЕ СА ЗАПАДОМ (1945–1948)

САЖЕТАК: У тексту ће се на основу широке изворне основе анализирати на који начин су економски односи с државама које су се по завршетку Другог светског рата нашле окупљене око новог светског хегемона, Сједињених Америчких Држава, заштитника и промотера тржишних вредности и капиталистичког друштвеног поретка, утицали на почетак сукоба са СССР-ом 1948. године.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, спољна трговина, Запад, САД, Велика Британија

Епохалне политичке промене које су се десиле на истоку европског континента у последњој етапи Другог светског рата имале су далекосежне последице на будућност целокупног међународног поретка. Прелазак Црвене армије преко совјетске границе на путу ка Берлину на својеврстан начин представљао је излазак СССР из двадесетогодишње економске блокаде. Нови економски односи који су настајали на таласу совјетских победа, „запљуснули” су и Југославију у којој се током рата, поред борбе против окупатора и његових сарадника, паралелно одвијала и аутентична револуција под вођством комуниста.¹ Уласком Народноослободилачке војске у Београд октобра 1944. године покренути су процеси који су из корена почели да мењају

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. фебруара 2023.

¹ Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd 2009, 174–176; Antony Beevor, *The fall of Berlin 1945*, New York 2002, 386–405; Peter Calvocoressi, Guy Wint and John Pritchard, *Total War, The Causes and Courses of the Second World War*, London 1989, 569.

социјалне односе у земљи и тиме наговештавају изглед будућег друштва.² Завршетак Другог светског рата у Југославији средином маја исте године наметнуо је решавање мноштва питања из домена привредне политике. Обнова трговинских односа с иностранством била је једно од приоритетних како економских, тако и спољнополитичких питања с обзиром да су многе привредне гране тешко пострадале и да се осећала несташница свега неопходног за успостављање редовног привредног живота.³

Успостављање економске сарадње са идеолошки блиским СССР-ом и осталим државама које су се нашле под окриљем совјетског политичког утицаја није могло да гурне у засенак привредне односе са западним делом света. Трговина са земљама које су задржале парламентарно демократско политичко уређење и капиталистички друштвени поредак потпавши после Другог светског рата под доминантан утицај Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, била је у много чему условљена предратним привредним везама и техничко-технолошким карактеристикама југословенске привреде. Трговинска активност у претходним деценијама и вековима усмеравала је привреде југословенског простора према оближњим тржиштима Аустрије, Немачке и Италије, а потом и ка пијацама Западне Европе, па су отуда чврсто трасиране линије сарадње са тим тржиштима биле споне које се нису могле лако раскинути никаквим волунтаристичким потезима дневне политике.⁴ Поред тога, преовлађујући утицај страног капитала у међуратном периоду пореклом из разних западних земаља допринео је успостављању доминације управо техничких направа из тих држава у југословенским фабрикама. Једном речју, наслеђене трговинске везе и технолошка инфраструктура биле су кључне детерминанте које су спречавале послератне привредне руководиоце да приликом креирања планова трговинске сарадње искључе државе које су се нашле са западне стране онога што ће британски државник Винстон Черчил на предавању у Фултону лета 1946. године назвати „Гвоздена завеса”.⁵

Са друге стране, околност да су се у индустријским предузећима могле наћи машине из већине западних држава представљала је у политичком смислу велику олакшицу, стога што су тиме умањиване могућности политичких уцена великих западних сила приликом набавки опреме. Тако су диверсификовани извори снабдевања технологијама и репроматеријалом постали

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988, I, 414; B. Petranović, *AVNOJ i revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Beograd 1976, 333–335.

³ Архив Југославије (АЈ), Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), 836/III-2-д/4, Кратак извештај управе спољне трговине о стању трговинских односа и робног промета Југославије са иностранством, 1945. година, 1–2; АЈ, Савезна планска комисија (СПК), 41-5-5, Студија о привредној обнови земље, 1945. година; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Beograd 2014, 67.

⁴ АЈ, 836/I-3-a/5, Елаборати о односима Југославије са европским земљама и САД између два рата; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929. годину*, Београд 1932, 264–267; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1934–1935. годину*, Београд 1937, 177–180; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину*, Београд 1941, 234–235.

⁵ АЈ, Привредни савет Владе ФНРЈ (ПСВФНРЈ), 40-41-99, Елаборат Станка Даниловића „Страни капитал у Југославији”; Bruce L. Brager, *The Iron Curtain, The Cold War in Europe*, Philadelphia 2004, 3–4; Allan M. Winkler, *The Cold War, A History in Documents*, Oxford 2003, 23.

једна од значајних предности које су југословенски комунисти наследили по успостављању власти у земљи. То је омогућило да се приликом замене постојеће и набавке нове капиталне опреме отклони могућност наметања тоталног економског ембарга од стране САД и Велике Британије, које су поред свега окупацијом западних територија Немачке загосподариле и једном од водећих светских привреда, са којом је Југославија имала интензивно развијене пословне везе још од почетка 30-их година XX века.⁶ Међутим, две ствари су почев од 1946. године почеле да нарушавају ту повољну околност. Прва је чињеница да је пристизање капиталне опреме на име репарација у Југославију исте године из претежно британске и америчке окупационе зоне Немачке покренула промене у технолошкој структури југословенских предузећа која су се налазила у процесу реконструкције,⁷ док је друга повезана са обилном помоћу која је преко UNRRA-е допремана из Америке а у нешто мањем обиму и из Британије. Прилив фабричких машина, транспортних средстава и трактора посредством UNRRA-е у Југославију током прве две послератне године битно је изменио техничко-технолошку структуру југословенске привреде стављајући је у знатној мери у зависност од САД. О значају помоћи која је примљена најбоље сведочи податак да се без америчких трактора највећи део машинске обраде земље већ 1947. године више није могао обавити, као и да се аутомобилски транспорт углавном извршавао америчким камионима. С друге стране, гориво увожено после рата највећим делом из СССР-а било је ниског квалитета и отуда неподесно за америчке моторе који су изискивали горива високог квалитета, па је то стварало огромне проблеме за југословенску привреду која је имала ограничене могућности набавке високооктанских бензина с обзиром да су нафтне компаније из САД и Велике Британије држале око 80% светског тржишта.⁸

Помоћ у машинама која је пристизала махом са западне стране Атлантика далекосежно је утицала на све европске државе. Трансфер америчких технологија у Европу био је суптилно оружје којим су европске привреде чврсто везане за америчку индустрију, а тога су југословенски привредни руководиоци већ 1947. године постали дубоко свесни.⁹ Оно што је донекле

⁶ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 101–110; Milan D. Ristović, *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/1945, Planovi o budućnosti praksa*, Beograd 2005, 12–25; Perica Hadži-Jovančić, *Treći rajh i Jugoslavija: Ekonomija straha 1933–1941*, Beograd 2022.

⁷ АЈ, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ (РКВФНРЈ), 54–64–139, Кратка информација о раду Репарационе комисије Владе ФНРЈ за период 1946–1953. године и остварењу репарационих и реституционих захтева, 1. 3. 1954.

⁸ АЈ, 836/1–4–а/31, Информације о начину расподеле UNRRA-ине робе за обнову индустрије, 1946; АЈ, Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ (МСТВФНРЈ), 9–186, „Југопетрол”, Елаборат о горивима потребним за југословенску индустрију, 1947. година; John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubisa S. Adamovic, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham and London 1990, 21–23; Aleksandar Rakonjac, „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947. Ideje, planovi, praksa”, *Istorija 20. veka*, 2 (2018), 99; Југославија је приликом увоза бензина морала највећим делом да се ослања на суседну Румунију приликом куповине квалитетнијег типа бензина, али у веома малим количинама због немогућности румунске нафтне индустрије да испоручи веће количине.

⁹ АЈ, 836/1–3–е/2, Материјал о Маршаловом плану, 3. 5. 1948; Aqueil Ahmad and Arthur S. Wilke, “Technology Transfer in the New International Economic Order: Options, Obstacles,

олакшавало ситуацију били су добри изгледи да се са осталим земљама на западној половини Европе осигура несметана привредна сарадња, али изнад свега непољуљана вера у индустријску а тиме и техничко-технолошку све-моћ Совјетског Савеза.¹⁰ С тим у вези, југословенско руководство, још увек опијено револуционарним заносом и војним победама, давало је себи за право да у погледу нерешених међународних питања која су се тичала Југославије делује неочекивано агресивно према англоамеричким савезницима. Иако су ирационални политички потези у погледу Трста и помоћи грчким партизанима имали сопствену револуционарну логику, то није спречило Југославију да започне са успостављањем отворених канала сарадње са другим државама на западу континента, али и да у мери у којој је то било могуће побољша односе са САД и Великом Британијом са којима су односи почели да се нарушавају од момента кад су међународно признали Привремену владу Демократске Федеративне Југославије.¹¹

* * *

Југословенско неупитно праћење совјетског спољнополитичког курса у првим послератним месецима било је чврсто утемељено савезничким уговором склопљеним у Москви још у априлу 1945. године.¹² На такве поступке југословенског државног врха није се благонаклоно гледало у Лондону и Вашингтону. Према британском виђењу то је значило напуштање политике „равнотеже” створене кроз „политику компромиса” Стаљина и Черчила. Ипак, ни ставови британских и америчких дипломата нису били јединствени по питању даљих потеза југословенског државног руководства.¹³ Упркос сумњичавом ставу западних савезника, уговор који је склопљен с UNRRA-ом још крајем марта 1945. године сведочи да је југословенска влада била дубоко свесна важности сарадње са Западом.¹⁴ Покушај представника југословенске Владе на оснивачкој конференцији Уједињених нација у Сан Франциску, Рудолфа Бићанића, да са представницима америчке Владе издејствује реализацију 500 милиона долара вредног кредита на основу Уговора о зајму и најму, још једна је потврда да су југословенски комунисти и поред идеолошке

and Dilemmas”, in: *The Political Economy of International Technology Transfer*, Editors John R. McIntyre and Daniel S. Papp, New York 1986, 78; Mark E. Schaffer, “Technology Transfer and East-West Relations: Editor’s Introduction”, in: *Technology Transfer and East-West Relations*, editor Mark E. Schaffer, New York 1985.

¹⁰ АЈ, Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ (МТИВФНРЈ), 16-92-100, Тражење техничке помоћи од СССР-а, 11. 11. 1947.

¹¹ АЈ, 836/1-2-а/67, Пријем сенатора САД Клода П. Пепера код маршала Тита, Београд, 28. 10. 1945; В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Београд 1964, 87–89.

¹² АЈ, Президијум Народне скупштине ФНРЈ (ПНСФНРЈ), 15-15-262, Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република; *Југославија–СССР. Сусрећи и разговори на највишем нивоу руковођаца Југославије и СССР 1946–1964*, приређивачи Л. А. Величанскаја и други, Београд 2014, 1/7.

¹³ Љ. Dimić, *нав. дело*, 45–52.

¹⁴ Б. Петрановић, „Привремена влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ)”, *Историјски гласник* 1 (1986), 127.

искључивости морали да као важну економску чињеницу уваже сарадњу са Западом.¹⁵

Проблеми и неразумевање на које је Југославија по завршетку рата наилазила у сарадњи са западним државама тицали су се и несигурности имовине компанија које су пре рата пословале на југословенском тржишту. Фирме из западних земаља су по успостављању мира започеле са притиском на владе својих држава да склапање било каквог привредног споразума са Југославијом услове регулисањем имовинског статуса, односно да југословенска страна дâ чврсту гаранцију да њихова имовина неће бити конфискована. Међутим, југословенска влада је, под изговором да су радиле за ратну привреду непријатеља, конфисковала све иностране фирме, јер није било готово ниједне фабрике у страном власништву која је остала ван контроле окупаторског управног апарата. Тако је југословенска страна служећи се тим аргументом ставила стране фирме под своју управу. Но, владе западних држава нису биле спремне да због притиска својих привредних кругова затворе врата сарадње,¹⁶ већ су инсистирале на склапању монетарних споразума као претходнице директних девизних плаћања приликом обављања купопродајних послова. Оне су настојале да на све начине избегну клиринг као модел размене у покушају да рестаурирају светску трговину на основама мултилатерализма. Предводник ове идеје биле су САД, чији су водећи економисти сматрали да се криза која је трајала дуже од 15 година може превазићи једино поновним успостављањем слободне светске трговине. С тим циљем је формирана међународна финансијска организација, Међународни монетарни фонд¹⁷, који је договором у Бретон Вудсу добио задатак да изврши изградњу и интеграцију новог система.¹⁸ И ако је била потписница споразума у Бретон Вудсу¹⁹, Југославија није била спремна да се прихвати

¹⁵ АЈ, 836/III-1-a/4, Извештај Рудолфа Бићанића о стању преговора о извршењу Уговора о зајму и најму и осталим питањима, Сан Франциско, 7. 5. 1945.

¹⁶ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1945, Политичка архива (ПА), Швајцарска, ф. 31, д. 5482, Извештај В. Срзентића МИП-у, 30. октобар 1945; ДАМСПРС, 1945, ПА, Француска, ф. 9, д. 0186, Ед мемоар Владе Француске југословенском МИП-у, 15. фебруар 1945.

¹⁷ Југославија је постала чланица ММФ, а потом и акционар у Међународној банци за обнову и развој, којој је до 25. септембра 1946. уплатила 3 милиона и 200 хиљада долара, узевши тиме учешће у 8% банчиних акција, с јасним ставом владе да ће се на сваки позив Банке за упис акција Влада ФНРЈ одазвати позиву. Југославија је овим потезом ставила до знања да не жели да буде аутархична привреда, већ равноправан и суверен економски партнер свих држава света (ДАМСПРС, 1946, ПА, Међународне организације, ф. 60, д. 14138, Писмо министра иностраних послова С. Симића председнику Међународне банке за обнову и развој, 22. новембар 1946).

¹⁸ Filippo Cesarano, *Monetary theory and Bretton Woods, The Construction of an International Monetary Order*, Cambridge 2006, 100–201.

¹⁹ Завршетак рата у Европи скинуо је с дневног реда питања ратне привреде и отворио процес преласка на мирнодопски колосек. На светском нивоу наметала се потреба редифинисања и реконструкције светских монетарних и финансијских механизма који су довели до Велике економске кризе тридесетих година. С том идејом на конференцији у Бретон Вудсу јула 1944. године окупили су се представници четрдесет четири државе света и постигли споразум о оснивању Међународног монетарног фонда и Међународне банке за обнову и развој, чиме су постављени темељи међународних привредних односа. Улога која је намењена овим двома институцијама од светског значаја била је координација и брига о поштовању

начела слободне трговине у међусобној размени коју су подстицале САД. Међутим, због опште послератне привредне кризе ни остале земље нису прихватиле да у тим околностима у дело спроведу споразум.²⁰

Први наступ југословенске спољне трговине на западним тржиштима одиграо се у Швајцарској где је Југославија крајем априла 1945. године упутила прву трговинску делегацију. Састав су чинили Иван Поповић, др Ристо Јелацин и др Францо Авчина. У прилог чињеници да је мисија у Швајцарској била од изузетне важности за Југославију, много говори и њен састав у којој су се налазила два доктора наука.²¹ Разлог који је упућивао Југославију да Швајцарску уврсти у државе првог приоритета састојао се из две околности – једне глобалне и друге домаће природе. На прву, глобалну, утицај су имале девастиране европске привреде код којих у првим послератним данима нису могле бити извршене набавке. То се пре свега односило на главне предратне спољнотрговинске партнере – Немачку, Аустрију и Италију, које су претрпеле знатна разарања, док је неутрална Швајцарска чак повећала индустријске капацитете. Користећи се повољном послератном економском конјуктуром захваљујући чињеници да се налазила окружена порушеним земљама и да није имала конкуренцију међу европским индустријским државама, Швајцарска је вешто користила те околности склапајући уносне послове. Швајцарске индустријске гране које нису могле у мирнодопским условима да конкуришу америчким, енглеским, немачким, француским и италијанским компанијама у многим сегментима, одобравале су повољне кредите за набавку својих производа. Пословна филозофија швајцарских привредника најбоље се огледала у речима које је директор хинвилске фабрике пољопривредних машина упутио југословенском генералном конзулу, када је рекао: „Знам да ће бити 1946. године за вас америчке вршалице јевтиније него швајцарске, али исто тако знам да је сваки сељак конзервативан. Ако ће он научити сад да ради на нашим швајцарским вршалицама, он неће бити

прописа на које су се земље потписнице обавезале. Због пада светске трговине током тридесетих година, ограђивања свих држава света шареноликим девизно-валутним прописима и опште блокаде у извршењу међународних новчаних трансакција, постигнут је договор да се на међународном нивоу постигне споразум о јединственим правилима по којима ће се вршити размена. ММФ је тиме постао наднационална институција за контролу и регулисање међународних монетарних и финансијских кретања, док је Међународна банка за обнову и развој добила задатак да инвестира средства на дужи рок под малим интересом примарно у ратом разрушене државе, чиме би помогла бржу обнову и изградњу тих земаља (ДАМСПРС, 1945, ПА, Међународне организације, ф. 24, д. 6852, Кратак преглед споразума закључених на конференцији у Бретон Вудсу). Због Џонстоновог закона којим је америчким државним и приватним банкама било забрањено да издају кредите страним државама које нису платиле дугове из претходног рата, али и склоности америчких фирми да учествују у вођењу и добити својих инвестиција, Р. Бићанић је проценивао да ће будућа Међународна банка за обнову и развој бити најсигурнији извор капитала за југословенску привреду. Но, до усаглашавања на мултилатералном плану, југословенска влада се окренула трговинском повезивању на билатералном нивоу (АЈ, 836/III-1-а/4. Извештај Рудолфа Бићанића о стању преговора о извршењу Уговора о зајму и најму и осталим питањима, Сан Франциско, 7. мај 1945).

²⁰ Fred L. Block, *The Origins of International Economic Disorder, A study of United States International Monetary Policy from World War II to the present*, Los Angeles 1978, 32–70.

²¹ ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 4785. Извештај посланика у Швајцарској Милана Ристића МИП-у, 21 септембар 1945.

вољан да мења пољопривредне машине, да поново учи рад на новим стројевима”.²²

Друга околност, домаће природе, била је везана за део златних резерви Народне банке депонованих у швајцарским банкама. Оно што је кочило југословенске набавке и склапање трговинског споразума, поред питања швајцарске имовине у Југославији, било је везано за систем плаћања. Југословенске власти су желеле да испослују робни кредит у висини од 30 милиона франака гарантујући да ће кредит бити уредно плаћен током времена, али Швајцарци нису били спремни да дозволе велике набавке без гаранције у злату Народне банке Југославије.²³ Међутим, како је време протицало Швајцарска је у први план све више истицала питање имовине. У међувремену, југословенска делегација је обилазила швајцарска предузећа, упознавала се с методама организације и техничко-технолошким достигнућима индустрије, а обавила је и мање набавке путем директних погодби с предузећима, да би у септембру напустила Швајцарску не испунивши задатак који јој је био намењен.²⁴

Тешкоће које су пратиле наступ југословенских трговинских делегација током 1945. године биле су у највећој мери скопчане са расплетом на домаћој политичкој позорници. Потенцијални југословенски партнери са Запада чекали су исход избора за Уставотворну скупштину, одлажући потписивање било каквог споразума до разрешења ситуације. Југословенски посланици у иностранству увиђали су да државе Западне Европе с „великом лакоћом” склапају међусобно билатералне трговинске споразуме, док преговори са СССР-ом и земљама совјетске „орбите” наилазе на потешкоће. Овакви потези тумачени су као стварање „западног економског блока” и они су коинцидирали са процесом организовања државних институција, а све то је ограничавало домете ДФЈ у 1945. години.²⁵ Став Политбироа ЦК КПЈ по питању спољнотрговинских односа у 1945. години је на заседању почетком 1946. био децидиран, „нисмо се са СССР повезали како треба, а с другима такође нисмо – сада лебдимо у ваздуху”.²⁶

Укупна размена с неколико западних земаља с којима је Југославија трговала током 1945. није прешла износ од 300 милиона динара. Са 267 милиона динара до краја године, вредност размене износила је 18,5% укупне размене с иностранством у 1945. Удео Италије износио је 7,9%, САД 9,2%, три западне зоне окупиране Немачке 1%, Аустрије 0,2%, Грчке 0,1% и Швајцарске 0,05%. С осталим земљама „западног блока” размена се сводила на нижи ниво и то пре свега на најхитније набавке. Од артикала које је Југо-

²² ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 185. Извештај генералног конзула у Швајцарској помоћнику министра МИП-а С. Гавриловићу о успостављању југословенско-швајцарских трговинских односа, 1945.

²³ ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 4785. Извештај посланика у Швајцарској М. Ристића МИП-у, 21. септембар 1945.

²⁴ ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 2114. Извештај посланика у Швајцарској М. Ристића МИП-у, 27. фебруар 1946.

²⁵ ДАМСПРС, 1946, ПА, Белгија, ф. 13, д. 439. Извештај поводом преговора за успоставу трговинских односа са Белгијом, 7. јануар 1946.

²⁶ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*. Priredio Branko Petranović, Beograd 1995, 133.

славија извозила у поменуте земље, убедљиво су предњачила алкохолна пића и портланд цемент. Из Италије је увозила агруме, цивилну одећу, кухињску со, гуму, машине за обраду метала и апарате за струју, а из САД камионе и друга превозна средства. Из окупиране Немачке и Аустрије увожена су памучна предива, свилена предива, аутомобили и друге мање потрештине у складу с могућностима, јер је Југославија обе државе теретила за разарање и пљачку имовине током окупације, па се надала да ће од ове две државе највише добити преко спровођења реституција и репарација.²⁷

Старе европске силе, Енглеска и Француска, као и нова светска суперсила САД, отежавале су склапање трговинских уговора са Југославијом наметањем монетарних платних споразума. Прве две нису биле спремне да се излажу већем финансијском ризику због нејасних политичких прилика,²⁸ док су САД изговарајући се државним монополом ФНРЈ на спољну трговину пристале да успоставе само ограничене трговинске односе²⁹, а питање давања зајма било је условљено смањењем броја војника и одустајањем од територијалних амбиција према Трсту.³⁰ Почетак 1946. донео је прве трговинске споразуме, а један од првих споразума привременог карактера закључен је с оне стране Ламанша, у Великој Британији. Британска влада је инсистирала да се прво склопи монетарни споразум, а преговори у том правцу отпочели су још у Београду новембра 1945. године.³¹ Вишемесечни преговори завршени су крајем марта 1946. када је нађено компромисно решење, па су преговори око склапања привременог трговинског споразума успешно приведени крају.³²

С Француском је стање било нешто повољније, мада послератна Југославија није много рачунала на значајнији обим размене због проблема с транспортом. Споразум потписан 15. јуна 1946. године утврдио је износ дуговања на име претходних зајмова које су Краљевина Србија и Краљевина СХС/Југославија узимале у Француској, а ближе је и дефинисан платни и трговински споразум.³³ Овим споразумом је предвиђено да Југославија у Француску извози дрво, конопљу, хмељ, живу, разне руде и да из ње увози електрични материјал, оптичке справе, хемијске производе и колонијалну робу. Како

²⁷ АЈ, 836-/III-2-6/3, Статистички преглед Државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години.

²⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 5756. Извештај М. Јакшића шефа трговинске делегације ФНРЈ у Француској МИП-у, 16. мај 1946.

²⁹ ДАМСПРС, 1946, ПА, САД, ф. 6, д. 1657. Телеграм трговинског аташеа у Вашингтону Б. Хабјанића МИП-у, 4. јануар 1946.

³⁰ „Државни секретар за трговину Хенри Волас је југословенском министру Н. Петровићу рекао да је питање зајма чисто политичке природе јер о њему одлучује Стејт департмент, који услед тадашње политичке ситуације није био наклонен давању зајма Југославији. На крају је министру Петровићу дао пријатељски савет да би Југославија требало да смањи број војника под оружјем, јер је претпостављао да је то главна препрека давању зајма” (ДАМСПРС, 1946, ПА, САД, ф. 6, д. 5115. Извештај отправника послова у Вашингтону С. Макиеда о посети код Воласа МИП-у, 12. април 1946).

³¹ ДАМСПРС, 1945, ПА, Енглеска, ф. 8, д. 6632. Извештај са конференције за припрему монетарног споразума између Југославије и Енглеске, одржане у просторијама Управе за спољну трговину, 27. новембар 1945.

³² ДАМСПРС, 1946, ПА, Енглеска, ф. 24, д. 2986. Извештај О. Јурианића Министарству спољне трговине ФНРЈ, 23. март 1946.

³³ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 7757. Извештај председника трговинске делегације М. Јакшића о трговинском споразуму са Француском, 14. јун 1946.

сувоземне комуникације нису биле подесне за транспорт, закључено је да ће Марсељ, највећа лука у Француској, али и на целом континенту, бити најподеснија за утовар и превоз француских производа до југословенских лука на Јадрану.³⁴ Готово истоветан трговински споразум као Француска, склопила је суседна Белгија с Југославијом 14. августа у Бриселу.³⁵

Услед несигурности Швајцарске у погледу политичких дешавања у Југославији преговори око трговинског споразума са Швајцарском започети су тек крајем августа 1946. године. Начелан став швајцарске делегације састојао се у инсистирању да се не уреди само трговински део споразума и плаћања која се ограничавају само на робни промет, већ да због југословенског захтева за издавање кредита треба уредити и финансијски трансфер. Овим је швајцарска страна хтела да трговинску размену постави на ширу основу, покушавајући да расчисти терен за дугорочну сарадњу с Југославијом. Две државе су се сагласиле с овим предлозима и споразум је закључен 21. септембра. Југославија је овим споразумом обезбедила куповину машина, апарата и делова за текстилну и електроиндустрију, док је с друге стране обезбедила тржиште за извоз дрвета, руда, угља, прехранбених производа и алкохолних пића. Овим су обезбеђене поруџбине инвестиционог карактера за предстојећу индустријализацију земље, а клаузула о деблокирању злата депонованог за време рата из НДХ у швајцарским банкама, ослободила је средства за додатне набавке било у Швајцарској или некој другој страни земљи.³⁶ Трговински споразум са Швајцарском дошао је у време наглог захладњења свеукупних односа са САД после обарања америчких авиона изнад Словеније³⁷ и њиме је заправо осигуран приступ тржишту једне развијене индустријске земље.³⁸

Кретање југословенске привреде у правцу планирања било је у колизији с тенденцијама развоја западних привреда.³⁹ Поред овога, дефицит спољнотрговинског пословања с иностранством у 1945. години проузроковао је несташицу преко потребних девиза за набавке у тим земљама. Извоз је још увек „патио“ од акутног недостатка продукције, па су југословенске власти решиле да реорганизацијом у виду „прве и последње генералне пробе“ пред почетак планирања на свим нивоима, донесу оквирни годишњи план производње за 1946. годину.⁴⁰ Свеопштим напрезањем целокупне индустрије испуњено је 78% планом предвиђене производње.⁴¹ Обим спољне трговине је с једне милијарде и 423 милиона у 1945. скочио на четири милијарде и 538

³⁴ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 9681. Трговински споразум између Француске и Југославије; АЈ, 9-6-4. Преглед трговинских споразума, 1946.

³⁵ ДАМСПРС, 1946, ПА, Белгија, ф. 13, д. 10811. Телеграм амбасаде у Белгији МИП, 6. септембар 1946.

³⁶ ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 12240. Извештај помоћника министра спољне трговине В. Срзентића МИП, 27. септембар 1946.

³⁷ Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza: 1945–1954: vojno-politički aspekti*, Beograd 2009, 30–36.

³⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 13202. Извештај посланика М. Ристића МИП, 4. новембар 1946.

³⁹ *Борба*, 26. јун 1945. године.

⁴⁰ АЈ, СПК, 41-215-366. Образложење оквирног плана индустријске производње за 1946. годину.

⁴¹ АЈ, СПК, 41-215-366. Статистички подаци структуре индустријске производње по групама А и Б у 1939. и 1946. години; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KJP*, 536.

милиона динара у 1946. години, што је довело до пораста обима размене за 219%. После дефицита од 420 милиона у размени с иностранством у 1945. години, уследио је суфицит у вредности од 1 милијарде и 183 милиона динара или око 23,5 милиона долара према тада важећем курсу. Стратегија форсираног извоза зачета почетком 1946. дала је очекиване резултате и пружила спољнотрговинским предузећима преко потребне девизе за набавке у иностранству.⁴²

Успех на спољнотрговинском плану у 1946. години благо се одразио на удео западних земаља у укупној југословенској трговини с иностранством, који се са 18,5% попео на 22,6%. На пораст од 4,1% утицале су далеко веће извозне могућности, али и активнија трговинска политика према Западу, која је резултирала низом трговинских споразума. САД више нису биле водећи трговински партнер, јер је то место заузела Холандија. Респектабилна трговачка флота, иако само делић некадашњег сјаја из колонијалних времена, у ратом поремећеном континенталном саобраћају отвараала је Холандији широке хоризонте привредне сарадње с приморским државама Европе. Холандија је већ током 1946. покушала да искористи то своје преимућство како би што више ублажила последице дугогодишњег негативног платног биланса⁴³, а Југославија као медитеранска земља с дугом обалом и три модерне луке погодне да приме и укрцају велике количине робе, пружала је одличну прилику. У том настојању Холанђана велики значај је имао једногодишњи трговински споразум закључен 20. јуна 1946. године с предвиђеним обимом размене од 360 милиона динара.⁴⁴ Сарадња с Холандијом с којом је до Другог светског рата остварена тек незнатна сарадња, добила је трговинским споразумом чвршће основе, тако да је у 1946. удео Холандије у укупној југословенској размени с иностранством износио 8,1% или 353 милиона динара, чиме је ова, углавном уравнотежена размена, седам месеци пре предвиђеног рока готово испунила уговорену висину размене. Економски односи са САД бележили су драстичан пад трговине за 6 пута у односу на 1945. годину, а амерички удео у југословенској спољној трговини сада је био скромних 1,5%. За разлику од САД, Италија је задржала другу позицију међу западним партнерима са 5%, следиле су Аустрија са 4,2%, Швајцарска 2,3%, В. Британија 0,7%, Француска 0,55%, Белгија 0,15% и Грчка 0,1%. У трговини са Западом ФНРЈ је остварила суфицит спољнотрговинске размене, а када се гледају наведене земље појединачно, суфицит је остварен с Белгијом, В. Британијом, Грчком, Холандијом, Француском и Швајцарском. Само с Италијом, Аустријом и САД је забележен дефицит платног биланса током 1946. године.⁴⁵

⁴² АЈ, 836/III-2-д/6. Преглед извоза и увоза у 1946. и 1945. години у Југославији, 1946.

⁴³ Jan L. Zanden, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995, A small open economy in the 'long' twentieth century*, London and New York 1998, 120–124; *Statistical Yearbook of the United Nations 1948*, New York 1948, 126, 280; Холандија, бивша колонијална сила с малим доминионима у Индонезији и Африци преосталим од некада великог колонијалног царства, и у двадесетом веку је благодарев свом географском полажају између Британије и континента наставила да заузима значајно место у поморској трговини (Исто).

⁴⁴ АЈ, 9-6-4, Преглед трговинских споразума, 1946.

⁴⁵ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, Beograd 1955, 223–435.

Неповерење према великим силама које је било стално присутно осећање међу југословенским државним и партијским врхом, после обарања савезничких авиона изнад Словеније и новог заоштравања ситуације око Трста, почињало је да добија контуре отвореног непријатељства. Бојазан да економска зависност уз политичко мешање западних сила у унутрашња питања може довести до губитка суверенитета, све више је мучила југословенско руководство и терала званични Београд на заоштравање односа.⁴⁶ То питање је посебно подгревао страни капитал у земљи који је пласиран у индустрији, рударству и електропривреди. Посебно подозрење изазивао је капитал пореклом из великих држава, као што су САД, Енглеска и Француска, чији су грађани у међуратном периоду добили концесије за експлоатацију природних богатстава. Компаније из мањих држава уживале су толерантнији третман југословенских власти, јер мале државе нису представљале никакву политичку претњу по Југославију,⁴⁷ па је стога уложен велики напор да се на првом месту учврсте трговински односи с малим земљама Западне Европе.⁴⁸

Први симптоми почетка овог заоштравања у случају Југославије, кључног совјетског савезника у Јужној Европи, били су отворен сукоб југословенске делегације с британском страном на Париској мировној конференцији и нешто касније обарање америчких авиона изнад Словеније. Заоштравање односа са САД није се битније одразило на економску сарадњу с осталим земљама Запада. На такав расплет добрим делом утицала је и помирљива британска политика, која је отопљавањем односа с Југославијом хтела да очува своје позиције на Балкану као стратешки изузетно важне за контролу источног Медитерана.⁴⁹ Остале европске државе у кризним послератним данима често су привредну сарадњу стављале испред политичких питања, јер су економски бенефити били значајан чинилац стабилизације прилика код куће.⁵⁰ Да је то уистину било тако, показује тенденција раста у размени са Западом почетком 1947. која је ишла узлазном путањом, док је у истом периоду размена са совјетским блоком била у паду. Економски показатељи размене с иностранством указују на процес кретања у правцу веће равнотеже у трговини с оба блока држава. Размена са „западним блоком” добијала је већи замах и тренд је показивао позитивне стопе раста, док се трговина са совјетским блоком кретала силазном путањом. Другим речима, економски односи са Западом и Истоком нису увек пратили политичку линију, већ су били условљени низом других, претежно општеекономских и геоекономских чинилаца, као што су цене роба на светском тржишту, могућност и цене транспорта, наслеђене привредне везе и технолошке потребе земље.⁵¹

⁴⁶ АЈ, 836/1-2-а/68. Пријем амбасадора САД Ричарда К. Патерсона код маршала Тита, 31. август 1946.

⁴⁷ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*, 115–180.

⁴⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Белгија, ф. 13, д. 439. Извештај о успостави трговинских односа са Белгијом, 15. јануар 1946, 168–169; АЈ, 9-6-4, Одељење за трговинске споразуме, општа преписка бр. 51041, 1946; АЈ, 836/1-3-6/287. Извештај о трговинским преговорима са Холандијом и Белгијом.

⁴⁹ Ђоко Трипковић, *Prilike u Jugoslaviji i V. Britanija 1945–1948*, Београд 1990, 147–149.

⁵⁰ Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1990*, Београд 1999, 80–85.

⁵¹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, 223–435.

Приближавањем почетка Првог петогодишњег плана индустријализације и електрификације земље државни врх је све више увиђао да без економске сарадње са западним делом света неће бити могуће извршити амбициозно замишљене пројекте.⁵² На првом месту наметало се питање поправљања нарушених односа са великим силама на Западу. С тим у вези долази до зачетака редефинисања односа према Великој Британији и САД у циљу превазилажења нагомиланих нетрпељивости. Први предлог за решавање међусобних спорова упућен је британској влади крајем пролећа 1947. године. Југословенска влада је том приликом изразила спремност да у целости изврши надокнаду за национализовану имовину британских грађана и фирми, као и да отпочне преговоре око новог трговинског споразума. Британска страна је у начелу прихватила југословенски предлог инсистирајући на доласку представника југословенске владе у Лондон.⁵³ У међувремену у Лондону је дошло до промене плана, па је крајем јуна у Београд стигла британска делегација предвођена Филипом Ноел Бејкером. У склопу делегације у Београд је допутовао и стари познаник маршала Тита из ратних дана Фицрој Маклин, који је са југословенским државним врхом обавио низ неформалних разговора. Појава Ф. Маклина у Белом двору указује да је лабуристичка влада у Лондону сматрала да се политика са Београдом може водити независно од уплитања из Кремља. Посебно је срдчан пријем британске делегације у Југославији будио наду да се политички неспоразуми могу брзо превазићи. Насупрот британске дипломатије која је процењивала да би Тито у најближој перспективи могао да постане „слободни агент”, амерички амбасадор у Југославији, Кевендиш Кенон, није делио британски ентузијазам.⁵⁴ Ипак, у

⁵² АЈ, 836/1-3-b/933. Забелешка о разговору начелника II рег. одељења друга Прице са енглеским амбасадором Пиком на дан 29. маја 1947. године.

⁵³ АЈ, 836/1-3-b/931. Депеша Љубодрага Ђурића маршалу Титу са текстом британске ноте којом Влада Велике Британије прихвата предлог југословенске Владе за решавање питања британске имовине национализоване у Југославији и изражава спремност за отпочињање преговора за склапање економских споразума између две земље, Београд, 30. јун 1947.

⁵⁴ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 580, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, November 11, 1947; Отправник послова америчке амбасаде у Београду, Џон Кабот, изнео је супротну опсервацију у погледу будуће Титове позиције према Москви у извештају својој влади од 7. јуна 1947. године. Он је истакао да су југословенски интереси осуђени да се с времена на време сукобљавају са совјетским интересима и да југословенски комунисти неће увек слепо следити совјетску политику. Свој став поткрепљивао је одлучношћу Тита и његових најближих сарадника да се супротставе сваком мешању у унутрашња питања. Поред тога, посебно је нагласио постојање умерене струје у влади која се залагала за побољшање односа са западним силама (FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 559, The Chargé in Yugoslavia (Cabot) to the Secretary of State, Belgrade, June 7, 1947); После одласка Ричарда Патерсона из Београда, октобра 1946, Кабот је, као један од најбоље образованих дипломата у америчком Државном секретаријату, добио задатак да у пролеће 1947. године у својству отправника послова преузме руковођење пословима амбасаде до доласка новоименованог амбасадора Кевендиша Кенона. Разлог његовог доласка у Београд налазио се у потреби да се изгледе лоши односи са југословенским властима које је амбасадор Патерсон оставио иза себе и уочи потенцијалне тачке за унапређење међусобних односа. За свега неколико месеци у Београду успео је да успостави јаке везе са значајнијим југословенским званичницима и добро упозна своопште прилике у Југославији. Ставови из јуна 1947. године детаљно је елаборирао месец дана касније када је образложио начин на

Београду су направљени први кораци у правцу обештећења за национализовану британску имовину и покренуто је питање склапања дугорочног економског споразума. Исход београдских преговора иако није довео до неких драстичних промена наговештавао је започињање нове фазе односа са Западом.⁵⁵

Преговори са Великом Британијом око склапања трговинског споразума настављени су почетком новембра исте године, а у име Југославије преговоре је водио помоћник министра иностраних послова Владимир Велебит. Наставак преговора у Лондону означио је крај дотадашњег крутог курса у спољнополитичком деловању југословенског државног врха. Покушај да се са Великом Британијом успостави блиска сарадња имала је за циљ да се у очима западних великих сила „поправи” имиџ највернијег совјетског савезника и да се уједно демонстрира сувереност одлучивања у међународним питањима. У склопу преговора југословенска страна је покушала да испита могућност куповине постројења за црну металургију. У питању је била комплетна железара, која је већ била уговорена у Совјетском Савезу према Споразуму о набавкама индустријских постројења на кредит. Испоруке из СССР-а за железару коју је требало градити код Добоја нису се спроводиле у складу са југословенским очекивањима, па је влада у Београду настојала да испита могућност куповине на другој страни.⁵⁶ Међутим, испоруку таквих сложених технологија Влада Велике Британије условљавала је закључивањем трговинског споразума и исплатом обештећења за национализовану имовину. Индиректан утицај на преговоре имала су дешавања на глобалном нивоу. Над преговорима две државе почела је да се надвија сенка Маршаловог плана и све већи притисак САД на савезнике али и друге политички неутралне земље у погледу сарадње са државама совјетске интересне сфере⁵⁷, док су на приоритетну позицију Британци стављали трговинске споразуме са СССР-ом и Аргентином. Упркос свему, британска страна је исказала вољу да закључи краткорочни трговински аранжман, као и да помогне индустријализацију земље испорукама најнужније капиталне опреме за црну металургију.⁵⁸ Током преговора који су настављени до фебруара 1948. године

који би Југославија у блиској будућности могла веома лако изаћи из совјетског табора и постати независан играч у међународној политичкој арени (AJ, 836/1-3-b/759. Извештај отправника послова америчке амбасаде у Београду Џона М. Кабота Државном секретару САД у коме износи своја гледишта према ситуацији у Југославији која би могла бити значајна за будућу политику САД, Београд, 7. јул 1947).

⁵⁵ AJ, 836/1-3-b/933. Забелешка о разговору између Ноела Баркера, амбасадора Пика, посланика Јунгера с једне стране, и министра Симића, Вујасиновића и помоћника министра Беблера с друге стране 14. јуна 1947. године у 11 часова.

⁵⁶ ДАМСПРС, 1947, ПА, Енглеска, ф. 31, д. 424270. Телеграм Копчка из Лондона Поповићу и Кидричу, 26. новембар 1947; FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 581, The Chargé in the United Kingdom (Gallman) to the Secretary of State, London, November 13, 1947.

⁵⁷ AJ, 836/1-3-b/828, Извештај посланика у Берну Милана Ристића министру иностраних послова Станоју Симићу, 29. април 1947; Ђоко Трипковић, „Југославија и Маршалов план”, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1990), 59–75; Емилија З. Цветковић, „’Два плана и два маршала’ у светлу југословенско-америчких односа (1947–1951)”, *Башњина*, 57 (2022), 253–270.

⁵⁸ ДАМСПРС, 1948, ПА, Енглеска, ф. 43, д. 415395. Меморандум о енглеско-југословенским трговинским преговорима, 1948.

Југославија је понудила првокласне артикле исхране у замену за енглеске машине и инсталације за црну металургију. Но, британска влада није била спремна да пружи дугорочне гаранције услед могућих непредвидивих потеза југословенске владе, па су трговински преговори прекинути у фебруару 1948. године. Две државе су повољно решиле питање деблокаде југословенског злата, поморских потраживања и ратних дугова Југославије.⁵⁹

Обештећење грађанима и компанијама западних држава за национализовану имовину било је једна од важнијих предуслова неопходних за успостављање потпуних привредних односа.⁶⁰ Свака од влада западних земаља инсистирала је углавном на идентичним условима.⁶¹ САД су у погледу подизања нивоа економске сарадње биле најригорозније. Амерички амбасадор у Београду, Кевендиш Кенон, извештавао је Стејт департмент да Југославија прати совјетску политику економске интеграције у оквиру Источног блока путем закључивања дугорочних економских аранжмана, док са државама Запада склапа искључиво краткорочне трговинске уговоре. Америчка администрација била је опрезна у дипломатском и економском наступању према Југославији услед низа непријатељских потеза начињених противно њеним интересима почев од лета 1945. године.⁶² Но, однос америчке државе није увек обавезивао приватне компаније да својевољно предузимају пословне подухвате у Југославији. И поред интереса појединих америчких приватних компанија да сарађују са Југославијом,⁶³ несугласице на релацији Београд–Вашингтон утицале су на успостављање било ког облика привредне сарадње. Америчка страна је захтевала неодложно решавање питања национализоване имовине, исплате дуга по основу Закона о зајму и најму и материјално обештећење породица погинулих пилота.⁶⁴ С друге стране, због огромних потреба Југославије за финансијским средствима за потребе индустријске изградње, Брозова влада је инсистирала да јој се омогући коришћење златних резерви Народне банке Југославије похрањених у САД пред сам почетак Другог светског рата. Међутим, САД су током маја 1947. године одлучиле да се потраживања њених компанија и грађана наплате из

⁵⁹ ДАМСПРС, 1952, ПА, Енглеска, ф. 22. Послератни економски односи Југославије са Великом Британијом, 1952; На немогућност Југославије да склопи трговински споразум и тиме осигура набавку машина и инсталација неопходних за извршење задатака Првог петогодишњег плана, у Великој Британији велики утицај је имао Маршалов план, јер је ограничавао право британској влади да мимо знања америчке владе извози стратешке сировине и капитална постројења у земље совјетског блока (АЈ, 836/І-3-6/939. Забелешка из извештаја трговинског изасланика у Лондону М. Перовића од 5. априла 1948. године о Маршаловом плану и привреди Енглеске).

⁶⁰ ДАМСПРС, 1948, ПА, Швајцарска, ф. 136, д. 42759. Наши економски односи са Швајцарском, 22. јануар 1948.

⁶¹ ДАМСПРС, 1948, ПА, Француска, ф. 8, д. 42350. Трговински преговори са Француском, 4. септембар 1948.

⁶² FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 569, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, August 7, 1947.

⁶³ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф. 8, д. 27379. Меморандум америчке фирме "Institute of Foreign Trade" по питању успостављања привредне сарадње, 23. април 1947.

⁶⁴ ДАМСПРС, 1947. Строго поверљива политичка архива (СППА), САД, ф. 3, д. 1726. Телеграм В. Велебита из Вашингтона Министарству иностраних послова, 9. август 1947.

депонованих југословенских резерви, а одлука о издавању извозних дозвола додатно је отежала југословенску позицију.⁶⁵

Дипломатска офанзива у правцу отопљавања односа са Западом започета у Београду приликом посете британске делегације током прве половине јуна 1947. године настављена је наредног месеца у Вашингтону. На изразито тешким преговорима у америчкој престоници југословенску делегацију предводио је један од Титових најповерљивијих сарадника, В. Велебит, који је добио задатак да води преговоре и са Великом Британијом. Велики напори да се постигне договор запали су у потешкоће услед превеликог захтева за надокнаду америчке стране⁶⁶ и до краја године нису направљени већи помаци због непопустљивости обе стране. Јесени 1947. године министар иностраних дела Станоје Симић и његов заменик Алеш Беблер, револтирани због америчког одбијања да се постигне споразум, напустили су Вашингтон и вратили се у Београд на консултације са најужим државним руководством.⁶⁷ Промена америчког става је наступила тек крајем новембра када је амбасадор К. Кенон у разговору са В. Велебитом предложио да се сусретне лично са маршалом Титом и том приликом размотри питање отопљавања међусобних политичких и економских односа.⁶⁸ Последњих дана децембра одиграле су се крупне промене у југословенској унутрашњој политици, које су се последично одразиле на даљи спољнополитички курс земље. Оне су знатним делом индуковане стагнацијом привредне сарадње са СССР-ом, Чехословачком, Пољском и Мађарском од којих је Југославија очекивала могућност куповине капиталне опреме потребне за индустријализацију. Околност да се совјетска привреда налазила у процесу обнове и да су њени капацитети били усмерени искључиво у те сврхе, као и да је Чехословачка као и остале источноевропске привреде била принуђена да велики део својих снага одвоји за реконструкцију СССР-а, почеле су негативно да се одражавају на југословенске циљеве индустријализације. Уз овакве околности, неблагоприятан однос на првом месту Чехословачке, а потом и других држава совјетске орбите према осамостаљењу југословенске привреде, одлучујуће су утицали на маршала Тита и његове најближе сараднике да реалније сагледају политичку ситуацију у којој се нашла земља.⁶⁹

Амерички дипломатски представници у Београду увидели су да је југословенска влада била принуђена да отпочне са делимичном активацијом тржишног механизма услед неочекиваног заостајања у индустријској из-

⁶⁵ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф. 8, д. 426906. Телеграм југословенског амбасадора С. Косановића Министарству иностраних послова ФНРЈ, 24. март 1947.

⁶⁶ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф. 8, д. 1070. Телеграм В. Велебита из Вашингтона Министарству иностраних послова ФНРЈ, 12. јул 1947; FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 566, The Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, July 16, 1947.

⁶⁷ ДАМСПРС, 1947, СППА, САД, ф. 3, д. 1726. Телеграм В. Срзентића из Вашингтона министру финансија С. Жујовићу, 8. новембар 1947.

⁶⁸ АЈ, 836/1-3-б/763. Забелешка о разговору друга Велебита са америчким амбасадором К. Кеноном, 27. новембар 1947.

⁶⁹ Central Intelligence Agency Records Search Tool (CREST), GCIAR, CIA-RDP82-0045-7R002300670005-2, Yugoslavia and the Cominform, February 15, 1949; Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Beograd 1978, 122–123.

градњи амбициозно замишљених објеката Првог петогодишњег плана. Брозова влада је била приморана да крене у спровођење нове економске политике и да на спољнотрговинском плану почне да уважава неопходност сарадње са САД. Југословенски државни и партијски врх постао је свестан да се прегнућа Прве петолетке не могу извршити без америчких машина и транспортних средстава. Амерички пословни људи који су се тих дана обрели у Југославији били су изненађени срдечношћу домаћина и инсистирањем југословенске Владе за успостављањем тешње економске сарадње. Југословенски трговински аташе у Вашингтону, Бено Хаџанич, вративши се на консултације у Београд у октобру 1947. године имао је сусрет са америчким амбасадором Кеноном и том приликом изразио је „снажно уверење и одлучност” Југославије да повећа трговину са САД.⁷⁰

„Мали сигнали” које је током друге половине 1947. године почела да шаље југословенска страна били су јасно схваћени од стране америчког дипломатског представника у Београду. Крајем децембра амбасадор Кенон је у разговору са Владимиром Велебитом иницирајући састанак са маршалом Титом подвукао потребу појачавања међусобних трговинских односа.⁷¹ Амерички амбасадор је првих дана 1948. године био изненађен тако брзом реакцијом и позивом на аудијенцију у Бели двор. Током разговора маршал Тито је поред политичких инсистирао на економским питањима. Политички део разговора водио се у правцу кристалисања међусобних погледа на питање Трста и Грчке. Шеф југословенске државе решење питања Трста видео је у спровођењу постигнутог споразума, док је негирао било какву намеру да се Југославија озбиљније умеша у грађански рат у Грчкој истичући да је најпречи државни задатак привредни развој земље. Тито је приликом аудијенције америчког амбасадора посебно нагласио да Југославија неће предузимати било какве непромишљене потезе који би угрозили мир у том делу Европе. Сурова политичка реалност на међународној позорници и унутрашње околности терале су југословенског маршала да потисне идеолошка осећања и прихвати практичнији поглед на међународну политику.⁷² Приликом посете америчког амбасадора економске теме нису доминирале, али је маршал Тито истакао да се, поред нормализације трговинских односа, превасходни интерес Југославије налази у могућности куповине машинске и електричне опреме из САД. Питање набавке капиталне опреме било је витално с обзиром да испоруке из савезничких држава Источне Европе нису ишле жељеним током и то је угрожавало испуњење планова индустријализације. С тим у вези маршал Тито је изнео предлог да се укине забрана америчким туристима за путовање по Југославији и регулише питање накнаде за национализовану имовину америчких компанија и грађана. Према Титовом схватању обештећење за национализовану имовину требало је решити тако што би Влада САД

⁷⁰ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 583, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, November 18, 1947.

⁷¹ AJ, 836/1-2-a/73. Пријем америчког амбасадора Кевендиш Кенона код маршала Тита, 3. јануар 1948.

⁷² FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 685, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, January 3, 1948.

из југословенских златних резерви узела на име аванса 20 милиона долара у злату док се у међусобним преговорима не усагласи тачан износ накнаде, а заузврат је тражено да се Југославији омогући куповина америчких машина за преостали износ златних резерви.⁷³ Амбасадор Кенон је на крају разговора подвукао да све док се југословенска политика према САД из корена не промени не може се очекивати задуживање у америчким банкама, склапање трговинског споразума, као ни решавање питања блокираних монетарних резерви на обострану корист.⁷⁴

Недуго после пријема америчког амбасадора код маршала Тита уследио је безуспешно изношење проблема деблокаде златних резерви током трговинских преговора у Москви. Југословенска делегација је покушала да од Совјета добије кредит у висини од 60 милиона долара за шта је понуђено покриће у злату које се налазило у САД. После неуспеха у Москви где се почела назирати промена совјетске политике према Југославији,⁷⁵ званични Београд је покушао да читав случај изнесе пред Економско-социјални савет Уједињених нација. Међутим, у Њујорку је дошло до потпуног одсуства интереса за проблем блокираних монетарних резерви, па се југословенска дипломатија нашла у ћорсокаку. Позив америчког амбасадора Кенона да се поново отпочне са преговорима дао је нови импулс за наставак финансијских преговора са САД, који су се протегли током читавог пролећа 1948. године.⁷⁶

Изостанак америчких и британских компанија на Загребачком сајму технике почетком маја 1948. године није обрадовао југословенско политичко и привредно руководство. Државни врх је све више схватао да рапидни темпо индустријализације може бити испуњен само ако се осигура шири економска сарадња превасходно са америчком а потом и другим привредама западног дела света. На међународном сајму у Загребу закључено је да две државе са капиталистичким друштвеним поретком, Швајцарска и Италија, доприносе индустријализацији Југославије више него било која од земаља совјетске интересне сфере. У немогућности да привредне односе са САД и Великом Британијом подигне на виши ниво, Југославија је била принуђена да тесно сарађује са Швајцарском и Италијом ради обезбеђивања већег дела потребне машинерије.⁷⁷ Петогодишњи трговински споразум вредан 250 милиона долара закључен са Италијом, заменио је и далеко надмашио инвестициони споразум са Чехословачком. Југославија се обавезала да Италији достави сировине неопходне како би италијанска индустрија про-

⁷³ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 686, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, January 4, 1948.

⁷⁴ Dragica Mugoša, „SAD i jugoslovenska 1948. godina”, *Istorija 20. veka*, 2 (1983), 62.

⁷⁵ AJ, 836/1-3-6/651. Делеша Миловану Ђиласу са молбом да пред совјетско руководство затражи зајам у злату, 19. јануар 1948; AJ, 836/1-3-6/651. Делеша М. Ђиласа маршалу Титу о разговору са Андрејем Ждановом, 26. јануар 1948; AJ, 836/1-3-6/651. Делеша М. Ђиласа маршалу Титу о разговору са Анастасом Микојаном, 11. фебруар 1948; AJ, 836/1-3-6/651. Делеша Е. Кардеља маршалу Титу о разговору са В. Молотовом, 13. фебруар 1948.

⁷⁶ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 693, The Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, May 14, 1948.

⁷⁷ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 91. Југославији недостају справе из САД и В. Британије, 10. мај 1948.

извела капиталне уређаје за специјалне фабрике које су се у том тренутку подизале у Југославији.⁷⁸

Околности у земљи су у међувремену ушле у турбулентан период. Хапшење министара задужених за привреду, Андрије Хебранга и Сретена Жујовића, тумачено је погрешно у западном јавном мњењу. Јер, још увек се није знала позадина у којој се одвијао сукоб југословенске и совјетске комунистичке партије, па се отуда мислило да њихова политичка ликвидација има везе са одговорношћу за успоравање економског напретка. Амбасаде западних сила у Београду уочавале су нагло повећање репресије коју је спроводила југословенска тајна полиција.⁷⁹ У тим околностима Југославија и САД су постигле нагодбу 11. јуна којом је утврђен износ од 17 милиона долара на име надокнаде у вези са потраживањима америчких грађана за изгубљену имовину.⁸⁰ Уговор је потписан непуних месец дана после објаве Резолуције Информбироа 19. јула, док је истог дана постигнут споразум којим је регулисано питање југословенског дуговања по основу Закона о зајму и најму.⁸¹ Закључењем ова два споразума најважнија спорна питања су решена и створена је основа за унапређење економских односа.⁸²

Објављивање резолуције Информбироа само донекле је изненадило политичка руководства држава Западног блока.⁸³ Амерички и британски дипломатски персонал у Београду спекулисао је о могућности раскида савезничких односа између Југославије и СССР-а још током друге половине 1947. године.⁸⁴ Југословенски одговор на совјетску ноту поводом Дунавске конференције био је први директни и неопозиви изазов који је нека од држава совјетског блока упутила врховном ауторитету у Кремљу. Руководство у Москви се први пут суочило са потенцијалним противником унутар својих редова.⁸⁵ Ускоро се показало да су размере сукоба знатно веће него што се претпостављало. Штампа на западу већ после неколико дана почела је са нагађањима о димензији сукоба. Амерички дипломатски представници у Београду очекивали су да ће југословенска Влада убрзо бити принуђена да упуту званичан захтев за помоћ, а Влада САД је тим поводом упутила јасне инструкције да се не предузимају никакве једностране акције док се југословенска влада прва не обрати за подршку.⁸⁶ Амерички амбасадор у Москви,

⁷⁸ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 91. Неке машине изложене на југословенском сајму, 11. мај 1948; АЈ, I-3-6/323. Споразум о трговинским односима и економској сарадњи између ФНРЈ и Републике Италије.

⁷⁹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 695, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, June 8, 1948.

⁸⁰ АЈ, I-3-6/770. Преговори за ослобођење југословенске имовине у САД, 1948.

⁸¹ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 77, д. 417918. Финансијски преговори са САД, 1948.

⁸² ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф. 55, д. 6801. Споразуми Југославија – САД, 15.9.1950.

⁸³ Miodrag Nikolić, *Informbiro*, Zagreb 1989, 80–81; Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1984, 98–101.

⁸⁴ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 573, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, September 7, 1947.

⁸⁵ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 696, The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, Belgrade, June 18, 1948.

⁸⁶ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 699, The Military Attaché (Partridge) and the Naval Attaché (Sweetser) in Yugoslavia to the Secretary of State, Belgrade, June 29.

Валтер Смит, потенцијалне узроке сукоба налазио је у југословенској тежњи за стварањем федерације са Бугарском и Албанијом, подршци Маркосовој влади, покушајима да се успостави дугорочна трговина са западним светом и Титовој амбицији да буде независан и суверен политички актер на Балканском полуострву. У наредним данима постало је јасно да је криза озбиљнија него што су званичници на западу сумњали и све више се постављало питање колико дуго Југославија може издржати совјетски притисак. Преовладао је начелан став да се „побуњеном детету” мора помоћи ако позив стигне у Вашингтон и Лондон.⁸⁷

Неименовани југословенски званичник посетио је отправника послова америчке амбасаде у Београду почетком јула и том приликом поставио питање потеза које Влада САД намерава да предузме у погледу југословенско-совјетског сукоба. Југословенски званичник је том приликом казао да грчке избеглице и помоћ грчким партизанима представљају велико бреме за југословенску економију и да је донета одлука да се прекине са даљом помоћи. Затражио је од америчког отправника послова да својој влади пренесе молбу да амерички медији не дају блистава обећања о помоћи и не врше нападе на маршала Тита и његов режим. Разговор је завршен његовим уверавањем да Југославија наставља чврсто напред на курсу који је заузела и да ће таква политика бити потпуно подржана на предстојећем Петом конгресу КПЈ-а у Београду.⁸⁸ Обе стране су у недељама после Резолуције покушавале да дознају следеће потезе. Упркос предлозима појединих америчких званичника да се са Југославијом поведу трговински преговори, у консултацијама са Британцима одлучено је да се заузме позиција ишчекивања.⁸⁹

Опрезност у наступању америчке и британске дипломатије док се чекао расплет догађаја⁹⁰ није обавезивао привредне кругове да први ступе у неформалну акцију, испитају стање у Југославији и истраже перспективе могуће економске сарадње. Први пробој направио је Ноел Сарцент, генерални секретар америчке Националне асоцијације произвођача, који је лично допутовао у Београд августа 1948. године. Он је том приликом истакао жељу америчких привредника да се успостави јача међусобна сарадња, а посебно је нагласио интересовање за стратешке сировине као што су олово, боксит, цинк и бакар.⁹¹ Не би требало губити из вида да Н. Сарцент није деловао мимо знања и овла-

⁸⁷ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 703, The Ambassador in the Soviet Union (Smith) to the Secretary of State, Moscow, July 1, 1948.

⁸⁸ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 706, The Secretary of State to Certain Diplomatic Offices, Washington, July 6, 1948.

⁸⁹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 711, The Secretary of State to the United States Special Representative in Europe (Harriman), at Paris, Washington, July 8, 1948; FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 712, The Secretary of State to the United States Special Representative in Europe (Harriman), at Paris, Washington, July 9, 1948.

⁹⁰ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 708, Memorandum by the Secretary of State to the Secretary of the Army (Royall), Washington, July 7, 1948.

⁹¹ AJ, I-3-6/768. Пропратно писмо Министарства иностраних послова, Кабинету Маршала Југославије са забелешком о разговору Срђе Прице са генералним секретаром Националне асоцијације произвођача Ноелом Сарцентом о економским и трговинским односима Југославије са САД и другим европским земљама и о Маршаловом плану, Београд, 11. и 12. август 1948.

шћења Стејт департмента, који је његовим посредством хтео да испита дубину и значај промена насталих после почетка отвореног сукоба са Совјетима.⁹² Југославију је крајем августа посетио начелник одељења Департмана за трговину САД који је том приликом обавио неформални разговор са југословенским помоћником министра за спољну трговину у коме је анализирана дотадашња трговинска размена две земље и размотрене могућности за њено унапређење у будућности. Пошто је посета обављена насупрот уобичајене дипломатске праксе трговинском изасланству у Вашингтону прослеђен је захтев да испита озбиљност промена у трговинској политици према Југославији.⁹³

Финансијски преговори Југославије и САД који су јула 1948. уз многе перипетије успешно приведени крају у Вашингтону, уједно су отворили и нове могућности међусобне сарадње. САД и Британија дозволиле су куповину нафте и нафтних деривата и тиме омогућиле функционисање транспорта у земљи. Британска дипломатија започела је са формулацијом политике покушаја одржавања Тита „живог и здравог” која се заснивала на пружању помоћи у највећој тајности од стране западних сила.⁹⁴ Американци су подупирали такав политички приступ схватајући да у случају медијски помпезно испраћене помоћи може доћи до нарушавања Титове позиције у земљи од стране делова КПЈ-а оданих Кремљу.⁹⁵ Последњих дана јула интензивирани су контакти са америчком страном како би се испитале могућности закључења трговинског уговора.⁹⁶ То се одвијало у сенци Петог конгреса Комунистичке партије Југославије на коме је заузет недвосмислен став да се све снаге морају употребити у циљу очувања суверености земље и права на самостално одлучивање.⁹⁷ И поред антисовјетских порука које је Пети конгрес имплицитно послао у јавност, западне силе су наставиле са стратегијом ишчекивања и испитивања даљих југословенских наступања на Дунавској конференцији почетком августа.⁹⁸ Југословенско држање у Савету безбедности Уједињених нација и неконфронтирање са совјетском делегацијом на Дунавској конференцији утицали су на опрезан став влада западних сила према даљим потезима југословенске стране.⁹⁹ Отуда је југословенско потра-

⁹² AJ, I-3-6/769. Забелешка о писму инжењера Драге Иблера из Женева на адресу министра иностраних послова Станоја Симића, 17. август 1948.

⁹³ ДАМСПРС, 1948, ПА, САД, ф. 9, д. 5504. Посета начелника Департмана за трговину Штрауса Министарству спољне трговине ФНРЈ, 28. август 1948.

⁹⁴ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 715, The Secretary of State to the Embassy in the Soviet Union, Washington, July 21, 1948.

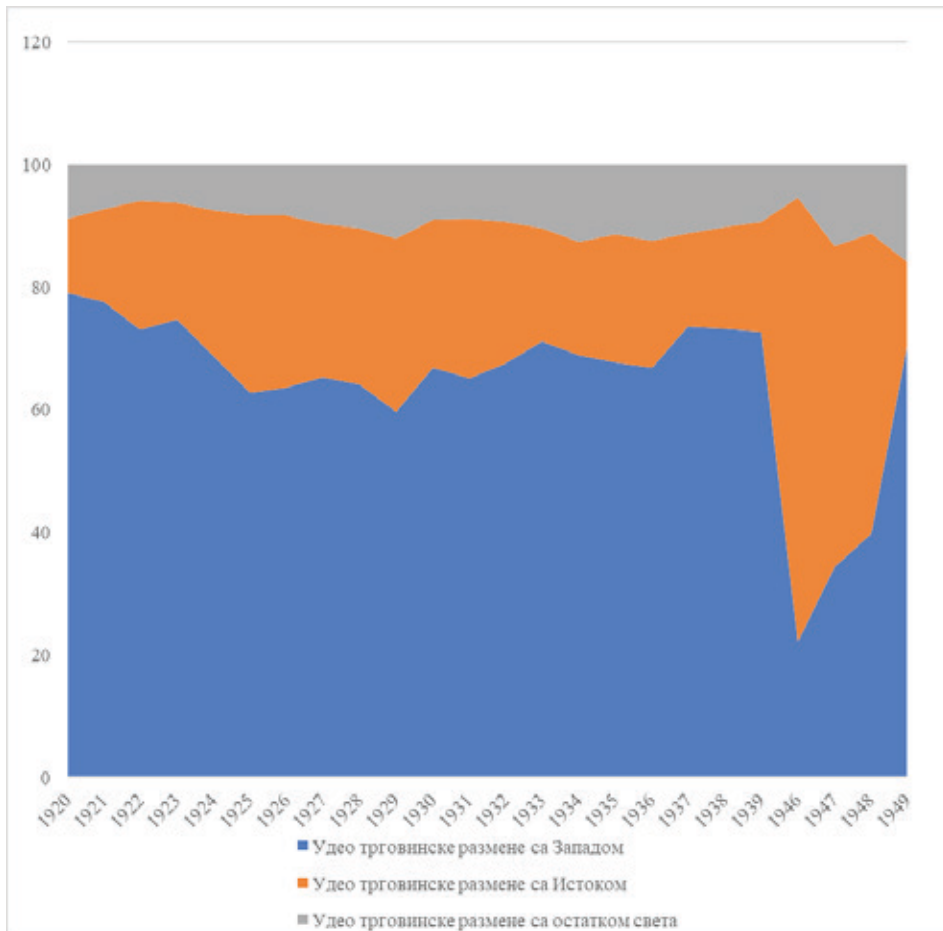
⁹⁵ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 716, Mr. Frank G. Wisner, Deputy to the Assistant Secretary of State for Occupied Areas, to the United States Special Representative in Europe (Harriman), Washington, July 22, 1948.

⁹⁶ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 719, The Ambassador in the United Kingdom (Douglas) to the Secretary of State, London, July 27, 1948.

⁹⁷ Историјски архив Београда (ИАБ). Легат Влајка Беговића (ЛВБ), 2821-6. Послератни конгреси СКЈ, Пети конгрес у Београду, јули 1948; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998, 41–49.

⁹⁸ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 721, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, August 12, 1948.

⁹⁹ AJ, I-3-6/214. Забелешка о разговору друга Беблера са француским амбасадором Пајартом, 24. август 1948; FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 723, The Secretary of State to Certain Diplomatic Missions, Washington, September 3, 1948; Милан Гулић, „Београдска Дунавска конференција 1948. године”, *Историја 20. века*, 1 (2013), 193–194.

Графикон 1. Спољнотрговинска размена Југославије са светом од 1920. године до прекида односа са СССР-ом и земљама „народне демократије” крајем 1949. године¹⁰⁰

живање да САД одобри куповину опреме за експлоатацију нафте наишло на противљење,¹⁰¹ јер америчка дипломатија није била сигурна у држање Југославије у случају избијања новог светског рата.¹⁰² Југословенски државни врх је, у циљу стицања поверења, крајем 1948. године, покушавао да на

¹⁰⁰ Графикон је израђен према подацима из *Статистичких годишњака Краљевине СХС Југославије* за 1929, 1934–1935. и 1940. годину, те *Statistike spoljne trgovine FNR Jugoslavije* за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину.

¹⁰¹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 724, The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, Belgrade, September 14, 1948; Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini, Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2003, 92–93.

¹⁰² FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 728, The Acting Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, October 1, 1948.

индиректан начин увери САД да капиталну опрему неће реекспортирати у СССР.¹⁰³ Постепено обустављање трговинских односа са Совјетима утицало је на одлуку да се питање трговине неодложно реши по могућству без политичких условљавања. Благонаклон став, до тада неповерљивог министра иностраних послова Едварда Кардеља, према америчком амбасадору у Београду потврда је важности коју је трговински споразум са водећом западном суперсилом у том тренутку имао за Југославију.¹⁰⁴

Настали вакуум услед постепене обуставе трговинских односа са СССР-ом и другим источноевропским савезницима настојале су да искористе мале западне државе попут Холандије, које су у разговорима са југословенским званичницима добро уочавале деликатност ситуације у којој се земља нашла после објаве Резолуције. Холанђани су полазили од претпоставке да ће се Југославија суздржавати да се отворено обрати за помоћ западним силама, па да је отуда једина преостала могућност да се сачува економска независност проширење трговинских односа са малим европским државама.¹⁰⁵ Удео западних држава у југословенској трговини током 1947. године готово је дуплиран. Тада се око 35% југословенске размене обављало са овим делом света, а већ наредне тај удео је порастао на 40%. Сарадња са Италијом и Холандијом била је најразвијенија, а кооперација са Великом Британијом и Аустријом била је нешто мање динамична, али у перманентном успону. Укупно узевши, вредност размене повећана је готово за дупло у 1948. у односу на 1947. годину. Југословенски платни биланс био је углавном уравнотежен и пратио је преузете уговорене обавезе из трговинских споразума.¹⁰⁶

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Крајем 1948. године постало је очигледно да наступа ново поглавље у економским односима са Западом. Дотадашњи развој економских процеса условљавао је југословенско руководство да постепено ублажава идеолошки детерминисан однос према капиталистичком делу света, а на првом месту Великој Британији и САД, јер је неколико унутрашњих и спољних околности утицало на те промене. Најважнија је свакако била чињеница да је примаран задатак југословенских комуниста било испуњење Првог петогодишњег плана према коме су се равнале све остале околности. „Све за Петолетку” била је парола са којом се завршавао сваки документ проистекао радом државне администрације од 1947. до 1952. године и та крилатица недвосмислено указује колики значај је привредна изградња земље имала за руководство Комунистичке партије Југославије. То је било видљиво већ јесени 1947. године када је револуционарни ентузијазам у судару са колапсом аграрне политике морао да устукне због опасности тоталног економског слома. Ре-

¹⁰³ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 730, The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Acting Secretary of State, Belgrade, October 5, 1948.

¹⁰⁴ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 731, The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, October 28, 1948.

¹⁰⁵ AJ, I-3-6/287. Строго поверљиви извештај посланства ФНРЈ у Хагу Министарству иностраних послова у Београду, 22. август 1948.

¹⁰⁶ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije* за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину, 223–435.

жим је услед практичне пропасти метода присилног откупа жита и других значајних производа од сељаштва изгубио значајан извор акумулације којим је планирао да финансира индустријализацију, а стање је додатно отежавало чињеница да је UNRRA пролећа те године престала да испоручује сваки вид помоћи Југославији. Тада је државни врх почео да увиђа да се без значајније привредне сарадње са Западом исход Петолетке не може повољно решити, а на такво становиште посебан утицај имале су велике тешкоће у погледу реализације инвестиционих уговора са СССР-ом и Чехословачком који се крајем 1947. године упркос великих очекивања нису остваривали предвиђеним темпом. Немогућност да се капитална опрема потребна за индустријализацију набави на Истоку усмерила је Југославију на другу страну, па је поведена активнија трговинска политика према Западу. Истовремено су поведени преговори са САД око деблокаде југословенских монетарних резерви. Ослонац на искључиво једну страну била је велика поука за југословенско руководство, а почетак сукоба са Москвом потврдио је да се у вођењу суверене државне политике на привредном плану не смеју „сва јаја ставити у један кош”. Унутрашње околности индуковане привредним потребама попут техничко-технолошке структуре предузећа, технолошког порекла саобраћајних средстава и наслеђених трговинских веза, били су изразито важни фактори који су како индиректно, тако и директно, морали утицати на одлуке спољне политике. Независни југословенски потези управо на спољнополитичком плану подведени су у Москви као издаја пролетерског интернационализма, а заправо су произлазили из аутентичних револуционарних порива који се нису мирили са спољним мешањем у доношење одлука и који су бринући о тековинама револуције настојали да на првом месту заштите сопствене интересе. На одређени начин крај 1947. и почетак 1948. године био је преломна тачка у политичком сазревању југословенског државног и партијског руководства. Револуционарни поступци у политици су уступили место државничким, а раскол унутар привидно монолитног совјетског блока током 1948. године постаће најбоља потврда промењеног схватања према односу између унутрашњих потреба и спољнополитичких интереса државе.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2023/11/20

Accepted: 2024/4/1

ALEKSANDAR RAKONJAC, PhD, research associate
Institute for Recent History of Serbia
Trg Nikole Pašića 11/4, Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandar.rakonjac90@gmail.com

ECONOMIC ASPECTS OF THE YUGOSLAV-SOVIET SPLIT FROM 1948 IN THE LIGHT OF ECONOMIC COOPERATION WITH THE WEST (1945–1948)

SUMMARY: The Communist Party of Yugoslavia confronted numerous problems in the field of economy after the establishment of government in the country. Economic reconstruction of the country was the most difficult task that could not be carried out without

establishing trade cooperation with the rest of the world. Therefore, immediately after the liberation, an active policy was carried out in that direction. Making tighter economic ties with the USSR and other states of the Soviet sphere of interest, there was a reversal compared to the situation before the Second World War. Despite this, Yugoslavia had to take care of trade cooperation with the West. Inherited economic ties, the *technological* structure of companies mostly of Western origin, technical assistance from UNRRA and reparations that started to arrive from Germany, directed Yugoslavia towards a milder relationship with the capitalist part of the world. With the start of the First Five-Year Plan of Industrialisation, the need to expand foreign trade became paramount. The urgency of finding funds for the purchase of new and overhaul of existing industrial machinery necessary for industrialisation, forced the Yugoslav state and party leadership to begin negotiations with the United States of America regarding the unblocking of Yugoslav monetary reserves that were hidden in America before the Second World War. Furthermore, trade negotiations and negotiations regarding compensation for nationalised property were conducted in parallel with Great Britain and other industrialised western countries. Yugoslavia's independent international appearances at the end of 1947 and the beginning of 1948 became a thorn in Stalin's side. The strong pressure of the internal needs of the country's economic development combined with authentic revolutionary political experience influenced the increasingly sovereign foreign policy moves of the Yugoslav leadership. The beginning of the conflict at the end of March, initiated by accusations against Tito and his associates, was planned by Moscow leadership well before the internationalisation of the conflict. In this paper, there is an analysis of the economic factors and processes that had a significant impact on the termination of mutual relations between the "First and Second State of Socialism".

KEYWORDS: Yugoslavia, foreign trade, West, USA, Great Britain

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
BOOK REVIEWS and NOTES

UDC 271.222(497.11)-772(497.113)(091)(049.32)

Примљен: 19. 7. 2023.

Прихваћен: 25. 7. 2023.

Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, „Прометеј”, Радио телевизија Војводине, Едиција „Пречански Срби до слома Аустроугарске”, књ. 22, Нови Сад 2022, 342 стр.

Карловачка митрополија била је најважнија институција Срба у Хабзбуршкој монархији, која је као средишта српског окупљања у монархији, према речима аутора, била „расадник српске идеје и мисли у Југоисточној Европи и на Балкану”¹. Историја Карловачке митрополије и историја српског народа нераскидиво су повезане и веома је тешко направити строго разлику где престаје историја конкретне институције, где почиње историја српског народа у ширем смислу, а где се оне преплићу са државном историјом Хабзбуршке монархије и улазе у светскоисторијске токове. Стога се историјски развој Карловачке митрополије оправдано може посматрати као огледало мена историје српског

народа под хабзбуршком влашћу. Историјска улога Митрополије и њено значајно наслеђе, подстакли су ауторе, реномиране чланове академске заједнице, да се одлуче за захтеван подухват писања научне монографије о једној од најзначајнијих институција и једном од најсложенијих феномена историје српског народа.

Историја Карловачке митрополије резултат је вишегодишњих архивских истраживања у Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Архиву Српске православне Епархије будимске, Архиву Војводине и Мађарском државном архиву (Magyar országos levéltár). Поред наведеног, аутори су у раду користили и објављену релевантну грађу и односну литературу.

Важна методолошка чињеница у структурисању монографије је уређивање према хронолошким периодима историје Митрополије и у извесном погледу овде се разликује од чешће примењиване хронологије политичке историје српског народа у Хабзбуршкој монархији. У црквеноисторијском погледу, овде се разликују четири крупна периода (1557/1690–1708; 1708–1779; 1779–1868; 1868–1912/1918), који су уједно и основне целине структуре монографије: „Оквир за историју Карловачке митрополије” (стр. 9–28), „Од Крушедолског сабора до реформи Марије Терезије” (стр. 29–118), „Од реформи Марије Терезије до црквено-школске аутономије” (стр. 119–246), „Доба црквено-школске аутономије (1868–1912). Страдање и Велики рат” (стр. 247–339). Главни текст монографије је организован у једноставну структуру, док структурисање критичког апарата у посебан одељак иза сваког поглавља („Белешке”), омогућује увид у изворну подлогу књиге, а истовремено не оптерећује основни текст. Део текста који хронолошки обухвата период до 1836. године, дело је проф. др Ненада Нин-

¹ Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, „Прометеј”, Радио телевизија Војводине, Едиција „Пречански Срби до слома Аустроугарске” књ. 22, Нови Сад 2022, 7.

ковића, док је део од 1836. до 1918. године дело проф. др Горана Васина.

Основном тексту претходи Предговор аутора (стр. 7–8), а на самом крају су белешке о ауторима (стр. 341–342). Тридесет и осам илустрација у врло високој резолуцији (посебни листови између 208. и 209. стране), уз квалитетно решење предлиста и залиста додатно обогаћују монографију.

Први део обухвата период од обнове Пећке патријаршије 1557, преко Велике сеобе Срба 1690, до смрти патријарха Арсенија III (Чарнојевића) 1706. године. Основна тежња је усмерена на синтезу црквене историје православне српске цркве у раном новом веку и давање опште слике црквених и друштвених прилика српског народа у овом периоду. Посебан акценат је стављен на стицање Српских привилегија, као докумената који су суштински одредили положај српског народа и цркве у Хабзбуршкој монархији у потоњем периоду.

Уређењу Крушедолске митрополије 1708. године и сагледавању најкрупнијих питања развоја организационе структуре Митрополије у јавноправном систему Хабзбуршке монархије, посвећен је други део монографије. На овом месту донето је и стање унутрашњих односа у Митрополији у првом периоду њеног постојања. Нагласак је стављен на реформисање Карловачке митрополије кроз XVIII век, који је, у овом погледу, био далеко динамичнији период од наредног, XIX века. Док је у првој половини XVIII века било основно питање уређења Митрополије и њеног статуса у Пећкој патријаршији, потом питање уједињења Београдске и Карловачке митрополије, као и уређење унутрашње црквене организације, у историји Карловачке митрополије друге половине XVIII века питање унутрашње реорганизације и јурисдикције постало је основно. У читавој Хабзбуршкој монархији током овог периода забележен је опшtedруштвени напредак, иако су Привилегије постепено сужаване, те је економски и безбедносни положај народа постајао све бољи, док је политички положај српског народа бивао све ограниченији. У овом делу указано је на чињеницу да је у систему хабзбуршких институција Карловачка митрополија била без извршних овлашћења, са извесним административним и судским надлежностима.

У трећем делу анализиран је период 1780–1868. године, тј. период сужавања српске народноцрквене аутономије и њено свођење на црквеношколску. Овај период је обележен крупним догађајима у црквеној и политичкој историји српског народа: Темišварским сабором (1790), инартикулацијом Српских привилегија (1790–1792), Српском револуцијом (1804–1835), Коалиционим ратовима (1792–1815) и Илирским провинцијама (1809–1816), Српским покретом 1848/9. и периодом од Покрета до Нагодбе 1867. године. Историју Карловачке митрополије у ово време посебно су обележиле и две значајне личности на њеном челу: митрополит Стефан (Стратимировић) (1790–1836) и митрополит/патријарх Јосиф (Рајачић) (1842/1848–1861). Нови чинилац у историји Карловачке митрополије је и настанак нововековних српских држава, имајући у виду да су се однос Хабзбуршке монархије према њима, као и нова политика Хабзбуршке монархије према Балкану, нужно преливали и на њен однос према Карловачкој митрополији.

Последњи део садржински је најзгуснутији и доноси бројне податке и анализу унутрашњих политичких односа у српском народу и односа државних органа према Карловачкој митрополији. Посебан значај овог поглавља је анализа међузависних унутрашњих сукоба на српским саборима и одлукā државних органа у сужавању и коначном укидању српске црквено-школске аутономије. Сукоб традиционалног односа према власти и нових политичких идеја, које су доминирале у европским друштвима XIX века довео је до слабљења положаја Митрополије према државним властима. Велики рат (1914–1918) донео је Митрополији велика искушења, а са његовим крајем, поразом и распадом Аустроугарске, окончало се и урушавање Карловачке митрополије. На примеру њене организације умногоме је организована уједињена српска патријаршија у међуратном периоду, док су клирици раније Карловачке митрополије оставили значајног трага у црквеном животу Српске православне цркве прве половине XX века.

Алекса М. Пойовић

Истраживач-сарадник
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Депарتمان за историју
aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

Породица Дунђерски – грађанска култура српске Војводине: зборник радова са научног скупа „Породица Дунђерски – грађанска култура српске Војводине” одржаног у Србобрану 17. нов. 2022. год. књ. 2; уредили Милан Мицић, Зорица Хацић Радовић, Снежана Мишић; Матица српска и Дом културе, Нови Сад – Србобран 2023, 262 стр.

Свеобухватан и значајан рад налази се иза корица зборника радова о породици Дунђерски. Свеобухватан, јер покрива обимну грађу, у њему су сабрани текстови широког научног спектра, обухватају историју, право, архитектуру, сликарство, индустрију, пољопривреду, али и књижевност и филозофију. Значајан, јер евоцира постојање једног (не тако давног) времена у којем је породица српског порекла, породица истинских родољуба, господарила Војводином, а притом се старала о бољитку и напретку српског рода, чиме нас је чинила пионирима у Европи по много чему, а најпре по развоју индустрије и пољопривреде. Да ли је историја Дунђерских романсирана, или не, на читаоцу овог зборника је да открије, а добар почетак јесте ишчитавање радова који дају увид у широк спектар активности и занимања чланова породице Дунђерски.

Зборник представља заједнички пројекат Матице српске, локалне самоуправе

Србобран и Дома културе Србобран. Радови су сакупљени у два тома и састоје се од 27 текстова и предговора уредника издања Милана Мицића. На крају књиге налазе се биографије аутора научних радова. Овде ће бити речи о другом тому зборника у којем се налази 12 текстова.

Милан Мицић је у предговору указао на чињеницу да проучавање породице Дунђерски даје научне резултате и у области микроисторије и развоја места и микропростора, који обједињени чине широк простор који прелази и на територију Мађарске и на простор босанске Посавине. Истакао је модернизацију и континуиран прогрес као одреднице деловања породице Дунђерски, као и њихову оданост и љубав према српском роду и неговање традиције, која је подразумевала православну веру. Феномен класне мржње, који је донела комунистичка партија, по Мицићевом мишљењу, суочио је славу породицу са уништењем имовине и имена, а потом се побринуо и за затамњивање њихове улоге у историји и култури српског народа.

Рад Весне Димитријевић „Велепоседник бечејски – Богдан Дунђерски (1862–1943)” отвара другу књигу зборника. Проучавањем обимне грађе, где само преписка Богдана Дунђерског и Уроша Предића броји деведесет и једно писмо, ауторка је из више углова расветлила лик и дело Богдана Дунђерског. Текст покрива однос Богдана Дунђерског према политици и његов пут од уваженог политичара до народног непријатеља. Као и многи чланови породице, Богдан је био велики добротвор и мецена, о чему сведочи и тестамент који је оставио. Проблем тестаментa Богдана Дунђерског је расветљен из различитих научних углова у овом, и у још неколико текстова зборника. Већи део рада је посвећен пријатељству Богдана са Урошом Предићем, као и њиховом односу према женама, што је посебно занимљиво када сагледамо чињеницу да Богдан иза себе није оставио потомство. Ишчитавајући богату преписку

похрањену у Рукописном одељењу Матице српске, ауторка је пажњу посветила и односу Богдана према Српској православној цркви, према изградњи своје цркве и гробнице, али и данима после одузимања имовине током аграрне реформе и околности насталих после Другог светског рата.

Наредни текст чини прилог Јелене Веселинов, који представља наставак сведочења о судбини Богдана Дунђерског. Наслов „Циљ задужбине: Случај Задужбине Богдана Дунђерског” упућује на компликован случај тестаментарног задужења и његове последње воље. Текст покрива правни оквир задужбине и тумачење циља задужбине, као и околности које могу довести до његове промене. Ауторка је анализирала поступке модификације циља, који су били условљени изменом правне регулативе и променом друштвених и политичких прилика. Нагласила је жељу задужбинара да његовом имовином управља Матица српска, па је у складу с тим и даље потребно улагати напор да се укупна национализована имовина врати Матици српској. Ауторка је упознала читаоце са компликованом процедуром која је у току.

Јована Касаш тематизује несрећну судбину женских чланова породице Дунђерски. Чувена Ленка Дуђерски, која је одавно добила своје место у популарној култури филмом о Лази Костићу, вероватно је најпознатија чланица породице. Олга Дунђерски, хуманитарца и добротворка, старост је дочекала понижена продајући накит на улици, што је једна од слика које јасно сведоче о суноврату српске грађанске класе. Сличну судбину је доживела и Олга Љоља Дунђерски, која је била у родбинским везама са црногорском династијом Петровић. Јулијана и Милева Дунђерски страдале су у Новосадској рацији 1942. године. Обе госпође су биле високо образоване, сликарке и спортисткиње, председнице различитих добротворних удружења и дворске даме. Говориле су више страних језика, попут Надежде Дунђерски, а њихова домаћинства и гостопримства била су на гласу широм земље.

Милан Мицић је писао о аграрној реформи на велепоседу Ђоке Дунђерског и кроз детаље и бројке, дао је прецизан преглед имовног стања пре и после аграрне реформе, указујући на утицај Ђоке Дунђерског на ток реформе, њене циљеве и дomete. У раду је анализирао и позицију беземљаша и српских ратних ветерана на микроплану у процесу

аграрне реформе Краљевине Југославије. Овај текст представља наставак прилога из прве књиге зборника, у којој је аутор описао моћ и утицај Олге Јовановић, која се борила да заустави процес аграрне реформе на поседу добијеном у мираз од оца. Радови Мицића сведоче о сукобу две јаке личности са политичким и економским силама свог времена.

Чланак који осветљава приватну историју и свакодневни живот чланова породице Дунђерски кроз призму мађарске штампе, потписао је Ференц Немет. Наслов рада „Породица Дунђерски у грађанском миљеу Војводине, у међуратном периоду у светлу мађарске штампе” добро осликава тему којом се аутор бави. У штампи су сачувани сви важнији догађаји у животима десетак чланова породице, од ситнијих скандала, увида у листу личности које су долазиле у госте код Дунђерских, до важнијих политичких маневара и индустријских и привредних постигнућа, која сведоче о модернизацији српске индустрије и привреде. Преглед мађарске штампе је, такође, од велике важности за склапање биографија појединих чланова породице, попут Соње и Ванче, Елзе и Иванке Дунђерски, поред истакнутих Гедеона и Ђоке Дунђерског.

Рад Павла Б. Орбовића под насловом „Оставинска расправа након смрти др Гедеона Дунђерског” приказује лик и дело поменуте личности. Имовина коју је Гедеон Дунђерски оставио Министарству пољопривреде Краљевине Југославије, са обавезом оснивања „Задужбине Лазара Дунђерског” показује патриотски дух и поверење у развитак нације. Он је, поред тога наложио да се у Србобрану, под управом Српске православне цркве, оформи задужбина за помоћ сиротињи под називом „Аманет Лазара Дунђерског”. Орбовић је напоменуо да се у најтежим временима за Матицу српску, за њу као председник борио Гедеон Дунђерски, као и да је, упркос притисцима успео да очува њен статус и положај.

Наредни рад, чији је предмет историјска и архитектонска анализа виле у Челареву, потписали су Мирјана Слађић и Марко Тодоров. Аутори су истакли споменичка својства, аутентичност, интегритет и историјски значај овог споменика културе. Текст су допунили сликама које документују план властелинства, дворац, али и моменте из приватног живота на поседу, попут слике на којој Лаза Костић и Урош Предић у крилу држе унучад Лазара Дунђерског, а која се налази у приватној збирци песника Пере Зупца.

Индустријско наслеђе Ђорђа Дунђерског успешно је документовао рад Марије Силађи и Анице Драганић. Рад је усредсређен на развитаку неколико индустријских предузећа: фабрику серума „Камендин“, фабрику конзерви „Кулпин“ и уметнички штампарски завод „Графика“ у Новом Саду, као и фабрику кудеље и млин у Кулпину, са посебним освртом на фабрику „Кулпин“. Текст је пропраћен прилозима у виду слика, мапа, реклама, нацрта зграде за одмор радника и слично. Из прилога се може видети да је фабрика одговарала свим европским стандардима. Поред тога, он указује на виозионарске способности Ђоке Дунђерског, чијим заслугама је убрзан развој новосадске индустрије. Данас је од те зграде, некада најзначајније за развој српске привреде, остала само руина.

Бранка Кулић, историчарка уметности, у свом раду размотрила је дворце у поседу породице Дунђерски. Ниједан од њих не сија пуним сјајем и представљају веома угрожено културно наслеђе у Републици Србији. Шетња центром Новог Сада је далеко лепша и смисленија када потенцијални посетилац познаје причу која стоји иза најлепших зграда на градском тргу. Ауторка овог рада пружила је детаљан опис сваке од њих, уз слике и детаљну анализу сваке од ових палата. Међу сликама је и она „Дунђерсковог позоришта“, које је страдало у пожару 1928. године.

Поглед на живот и личност појединих чланова породице можемо сагледати на основу преписке новинара, књижевника и архивисте Триве Милитара које је водио са појединим члановима породице Дунђерски, а понајвише са Софијом. Зорица Хаџић Радовић свој рад темељи на поменутој преписци и износи на видело појединости које употпуњују слику приватног живота, навика, чак и размирица које су се одигравале у домовима Дунђерских. Трива Милитар имао је значајну улогу сведока, будући да је био учитељ деце Гедонеа и Теодоре. Подаци о Софији Дунђерски и њеном животу у Аргентини, прикупљени су управо из епистоларне грађе чији преглед доноси ауторка, где значајно место заузима и сам Милитар, као веза између удаљених чланова ове породице, али и као веза са славним прошлим временима.

Снежана Мишић писала је о Капели Светог Ђорђа, коју је Богдан Дунђерски подигао на свом имању, а све кроз призму пријатељства велепоседника са сликаром Урошем

Предићем. Како је ово један од последњих радова у зборнику, приметна је кружна композиција на које је уредништво сигурно обратило пажњу, па се овај и наредни текст поново баве Богданом Дунђерским. Ауторка детаљно објашњава ток радова на капели коју су заједно подигли Богдан и Урош, а која је замишљена као место њиховог заједничког починка. С обзиром на архитектонску концепцију, уметничка остварења и сликарски рад Уроша Предиха, према ауторки овог рада, Капела Богдана Дунђерског представља пример споменика културе од истакнутог значаја. Предихева слика *Скидање с крста*, која представља прилог овом тексту, својим бојама, изразима у очима Христа и окупљених и својом композицијом, слугује на вечност и сталност духа, које је свакако морала поседовати и породица Дунђерски.

Последњи прилог у другој књизи овог зборника је рад Зорана Суботичког. Овај рад има у себи нешто далекосежно, па је тако формулисан и наслов: „Поглед у будућност Богдана Дунђерског“. Аутор најпре рашчлањује све сегменте оба тестамена која је оставио Богдан Дунђерски и сагледава њихов правни оквир, као и проблематику, с обзиром на постојеће законе и судску праксу ФНРЈ, СФРЈ, односно Републике Србије. Истичу се сегменти у којима се види да је задужбинар водио рачуна о могућностима таквих промена, па је покушао да пронађе најбоље решење за остваривање своје воље, а која је била на „ползу“ српском роду. У раду се говори о проблематици активације Задужбине Богдана Дунђерског и о чињеници да то до данас није коначно. Чини се да се аутор нада најбољем, верујући у остварење жеље господина Богдана Дунђерског.

Зборник радова са поменутог научног скупа који је пред нама сведочи о успону и паду српске грађанске класе у XIX и XX веку. Како наглашава Зорица Хаџић Радовић, Дунђерски су прешли пут од патријархалне породичне задруге до имућних индустријалаца, задужбинара, добротвора и, на концу, „народних непријатеља“. Аутори научних радова у овом зборнику потрудили су се да прикажу сваку стопу тог пута.

Јелена Зеленовић
ОШ „Ђура Јакшић“, Каћ
jelenazekazelenovic@gmail.com

Марко Марковић, *Градови Косова и Метохије 1878–1941. Фотомонографија / Kosovo and Metohija Cities and Towns 1878–1941. Photography Monograph*, Косово Архив Косова и Метохије, Грачаница 2024, 357 стр.

У издању Архива Косова и Метохије, почетком 2024. године, објављена је фотомонографија *Градови Косова и Метохије 1878–1941*, аутора Марка Марковића. Аутор спада у ред историчара млађе генерације, који се још током завршних година студирања посветио истраживању нововековне историје Косова и Метохије. Стручни напредак, посвећеност и способност за самостална истраживања демонстрирао је објављивањем фотомонографије *Манастир Грачаница на разгледницама и фотомонографијама 1878–2021*. (Грачаница 2023).

Фотомонографија *Градови Косова и Метохије 1878–1941* садржи више стотина фотографија и разгледница, које су значајан историјски извор, „записи из прошлости” о људима, догађајима и времену. Аутор је испод сваке фотографије и разгледнице поставио кратак опис и навео извор. Уводна реч и опис фотографија приложени су на српском и енглеском језику. Фотомонографија има 357 страна, а састоји се од уводне речи аутора и 11 тематских поглавља.

Уводни сегмент (стр. 4–13) садржи уводну реч аутора.

У првом поглављу, „Приштина” (стр. 16–75) налазе се 64 фотографије и разглед-

нице на којима су представљени: зграда Ко-нака, потоње Окружно начелство Приштине; Српски конзулат; прикази улица „Краља Петра”, „краља Александра” и „Карађорђева”; Црква Св. Николе; дочек султана Мехмеда V Решада; дочек Франше Д’Епереа; зграда Српске митрополије; Стара чаршија – трговачка четврт града; зграда железничке станице приликом посете престолонаследника краља Александра; зграда Поште и телеграфа; зграда Општинског суда; зграда Официрског дома са парком; Зграда Гимназије; Хотел „Национал” и бројне друге.

Друго поглавље „Призрен” (стр. 78–141) поседује 72 фотографије и разгледнице са представама: Саборне цркве Св. Ђорђа; Цркве Св. Спаса; Цркве Богородице Љевишке; Цркве Св. Пантелејмона; Дом католичке пропаганде; зграда стражаре; зграда Богословије; насеље „Српска мала у Призрену”, дела града „Поткаљаја”; тврђаве „Каљаја”; обала реке Бистрице и бистричка клисура; зграде Руског конзулата; Државне реалне гимназије; чаршије – трговачког дела града; улице „Цара Душана”; улица „краља Петра” и бројне друге.

Треће поглавље „Косовска Митровица” (стр. 144–213) састоји се од 76 фотографија и разгледница на којима су представљени: погреб руског конзула Шчербина; Црква Св. Саве; свечани долазак ђенерала М. Живковића у Кос. Митровицу (1912); војна касарна и војни округ; чаршија – трговачка четврт; мост (ћуприја) преко реке Ибар; дочек патријарха Димитрија; улица „краља Петра”; Хидро-електрична централа; хотел „Јадран” и бројне друге.

Четврто поглавље „Звечан” (стр. 216–223) чини 9 фотографија и разгледница на којима су представљени: енглеска колонија под Звечаном; панорама Звечана; тврђава Звечан и друге.

Пето поглавље „Пећ” (стр. 226–259) садржи 36 фотографија и разгледница на којима су представљени: манастир Пећка патријаршија; дочек митрополита пећког Гаврила Дожића (1913); дочек краља Александра и краљице Марије (1924); главна улица; литије на

пећким улицама које су предводили патријарх Димитрије са краљем Александром и краљицом Маријом; зграда железничке станице; војна касарна у Пећи и бројне друге.

У шестом поглављу „Гњилане” (стр. 262–281) налази се 30 фотографија и разгледница на којима су представљени: зграда Општинског суда; улица „Генерала Јанковића” – главна градска улица; улица „Тодор Станковић”; улазак краља Петра у Гњилане; Црква Св. Николе; зграда хотела „Српска круна”; споменик краљу Петру; На извесном броју фотографија приказан је свакодневни живот становника (свадба и друга весела, сахрана, порта цркве, прославе откривања споменика краља Петра) и бројне друге.

Седмо поглавље „Вучитрн” (стр. 284–295) поседује 13 фотографија и разгледница на којима су представљени: кула Војиновића; Прва видовданска прослава у Вучитрну (1912); стари мост у Вучитрну; панорама варошице; улице Вучитрна и друге.

Осмо поглавље „Липљан и Качаник” (стр. 298–305) садржи 9 фотографија и разгледница на којима су представљени: црква у Липљану; Црква Св. Флора и Лавра; Јашар-пашин мост на Ситници; панорама града Качаника (1903); Црква Св. Николе и друге.

Девето поглавље „Подујево и Урошевац” (стр. 308–325) чине 24 фотографије и разгледнице на којима су представљени: Црква Св. Андреје у Подујеву; капела у Урошевцу; дочек престолонаследника Александра Карађорђевића (1913); и краља Петра Карађорђевића (1915); железничка станица; улица „краља Александра” и друге градске улице; освећење Цркве Св. цара Уроша; Соколски дом и друге.

Десето поглавље „Штимље и Јањево” (стр. 328–333) састоји се од 7 фотографија и разгледница на којима су представљени: црква и „Дом милосрђа” у Штимљу; панорама града Јањева, католички уред у Јањево и друге.

Једанаесто поглавље „Ђаковица” (стр. 336–357), сачињава 24 фотографије и разглед-

нице на којима су представљени: Швањски мост; базар; улица „краља Александра”; православна црква; Официрски дом; на неколико фотографија приказани су припадници Војске Краљевине Југославије и друге.

Фотографије и разгледнице су прикупљане из фотодокументације бројних установа: Народне библиотеке Србије; Библиотеке Матице српске; Музеја Војводине; Војног музеја; Етнографског музеја у Београду; Историјског музеја Србије; Завичајног музеја Јагодине; Музеја Алберта Кана; Словенског етнографског музеја; Државног архива Србије; Архива САНУ; Архива Косова и Метохије; Архива манастира Високи Дечани; збирке Димитрија Парамендића; архиве колекционара Радмиле Тодић-Вулићевић, Небојше Панчића, Дејана Крагића; Александра М. Чолића; Сунчице Витковић Пејић и др.

На фотографијама је забележена оријентална архитектура варошица, џамије и бели минарети, куполе цркава, зграде општина, судова и војних касарни, ниске куће склоне паду, кривудава и узане улице, лоше хигијенске прилике и др. На фотографијама су забележени и деца, ситни трговци и занатлије, чланови краљевске породице Карађорђевић, црквени великодостојници, официри, војници, ученици, службеници и други.

На крају, потребно је похвалити веома добру техничку обраду понуђених фотографија и разгледница, као и адекватан избор формата књиге. У последњих десетак година историчари су настојали да „писаном речи” реконструишу прошлост Косова и Метохије. За разлику од њих, колега Марковић се одлучио да Косово и Метохију представи визуелним садржајима – фотографијама и разгледницама. Верујемо да ће изворна грађа о градовима Косова и Метохије с краја XIX и прве половине XX века, сакупљена између корица ове фотомонографије, бити на корист истраживачима који се интересују за историју Косова и Метохије.

Немања С. Димићријевић
мастер историчар
Грачаница

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МАРИЈА М. ВАСИЉЕВИЋ (Београд, 1987). Научна сарадница Балканолошког института САНУ.

Основне и мастер студије завршила је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, где је одбранила и докторску дисертацију 2019. (*Позносредњовековни култови свейих на територији централног Балкана*). Њено истраживање фокусира се на проучавање феномена колективног сећања, својственог култовима светих и писању историје на позносредњовековном и раноновековном централном Балкану. У више наврата спровела је истраживања у Бечу и Франкфурту. У току 2021. била је носилац стипендије JESH (Joint excellence in science and humanities) Аустријске академије наука.

Важније књиге: *Култови свейих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021.

АНА С. ВУКАДИНОВИЋ (Београд, 1988). Мастер историчар.

Основне и мастер студије историје завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Тренутно на истом факултету ради на изради докторске дисертације под насловом „Властела у држави Немањића (1166–1371)“.

НИНО ДЕЛИЋ (1983). Научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирао 2011. и мастерирао 2012. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторску дисертацију *Историјска статаистика српског народа од половине XIX века до Првог свейског рата: Демографске, економске и друштвене прилике* одбранио 2021. Запослен у Историјском институту у Београду од 2014. Област истраживања: историја српског народа у Хабзбуршкој монархији са фокусом на демографске и социо-економске процесе.

СЛОБОДАН О. ЈОВАНОВИЋ (Рашка, 1966). Ванредни професор на Високој школи за пословну економију и предузетништво у Београду.

Дипломирао на Правном факултету Универзитета у Новом Саду (1991). Докторску дисертацију *Уговор о реосигурању* одбранио на Правном факултету Универзитета у Београду (2002). Председник управног одбора Удружења за право осигурања Србије и члан Матице српске. Објавио бројне радове у научним часописима.

Важније књиге: *Реосигурање*, Нови Сад 2004. (коаутор); *Посредници и засигушници осигурања у праву ЕУ и српском праву*, Београд 2007. (коаутор); *Право осигурања*, Нови Сад 2016; *Трговинско право*, Београд 2020.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ (Ђала, Банат, 1932). Професор Филозофског факултета Универзитета у Београду у пензији.

Дипломирао 1957, магистрирао 1962, докторирао 1957. (*Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. За доцента на Филозофском факултету у Београду изабран 1967, ванредног професора 1973. и редовног 1979. Од 1981. био је шеф Катедре за националну историју новог века. За дописног члана САНУ изабран је 1981, а за редовног 1991. Од 1982. је директор Архива САНУ. Члан Председништва САНУ је од 1995, секретар Одељења историјских наука од 1998. Научно интересовање везано је за шири простор јужнословенских земаља у раздобљу од XVIII до XX века. Бави се историјом Срба у Угарској и Хрватској, српско-хрватским односима, југословенском идејом и настанком геноцида у НДХ. Посебно је изучавао политичку историју, историју друштва и друштвених покрета, као и културну историју. Из тих области написао је и објавио више од 250 радова (монографија, студија, чланака, расправа и есеја).

Важније књиге: *Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*, Београд 1969; *Проћокол кнеза Милошца Обреновића: 1824–1825*, Београд 1973. (коаутор); *Истћорија срћске шћтамће у Ујарској: 1791–1914*, Нови Сад 1980; *Србија и ослободилачки ћокрећи на Балкану од Париској мира до Берлинској конћреса (1856–1878)*, књ. 1, Београд 1983. (коаутор); *Срћско-хрвајски односи и јућословенска идеја у друћој ћоловини XIX века*, Београд 1988; *Истћорија Срба у Хрвајској и Славонији: 1848–1914*, Београд 1991; *Проћрами и сћћајћући срћских ћолићичких сћћранака до 1918. ћодине*, Београд 1991; *Из истћорије Срба и срћско-хрвајских односа: (сћћудије, чланци, расћправе и есеји)*, Београд 1994; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914)*. Књ. 1, 1848–1883, Београд 1995; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914)*. Књ. 2, 1884–1914, Београд 1995; *Леци на срћском језику: (1848–1849)*, Нови Сад 1998; *Геноцидом до Велике Хрвајске*, Нови Сад – Београд 1998; *Знаменићи Срби о Хрвајћима*, Нови Сад 1999; *Бискуј Шћћросмајер у свећћлу нових извора*, Београд–Чачак 2001; *„Меморандум САНУ” ћод ударима ћолићике*, Београд 2002. (коаутор); *Из ћрошћлостћи Срема, Бачке и Банайћа*, Београд 2003; *Истћориоћрафија у служби ћолићике*, Јагодина 2004; *Јаца Томић: ћолићички ћорћћрећи: 1856–1922*, Нови Сад 2006; *Бискуј Шћћросмајер: Хрвајћ, великохрвајћ или Јућословен*, Јагодина 2006; *Кнез Милош Обреновић и Ђакова буна*, Смедеревска Паланка – Кусадак 2009; *Досије о ћенези ћеноцида наг Србима у НДХ*, Нови Сад 2009; *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћћервјуи и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011; *Хрвајске ћрећензије на Војводину и Босну и Херцећовину од 1848. до данас*, Зрећанин–Београд 2012; *Срби у Ујарској: 1790–1918*, Нови Сад 2013; *Прилози за новију истћорију САНУ: (о Меморандуму, САНУ и ћеном руководсћћву)*, Београд 2014; *Зайамћења*, Нови Сад 2016; *Аусћћроујарска ћраћа о Уједињеној омладини срћској*, Нови Сад 2014; *Великохрвајске ћрећензије на Војводину, Босну и Херцећовину*, Београд 2017; *Јасеновац*, Београд 2017. (коаутор); *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћћервјуи и изјаве 2010–2018)*, књ. 2, Нови Сад 2019; *Граћа за истћорију срћско-хрвајских односа и Срба у Хрвајској 1848–2014*, Београд 2019; *Истћориоћрафски чланци и расћправе*. Књ. 1–2, Београд – Нови Сад 2020.

АЛЕКСАНДАР РАКОЊАЦ (Бајина Башта, 1990). Научни сарадник Института за новију историју Србије у Београду.

Дипломирао 2014. (*Почеци командно-ћланске ћривреде у Југославији 1946. године*), мастерирао 2015. (*Обнова југословенске ћривреде (1944–1947) – Индустрија и рударство*) и докторирао 2021. (*Индустријализација Југославије (1947–1952). Планови и ћракса*) на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду Од 2018. запослен на Институту за новију историју Србије. Област интересовања: привредна обнова Југославије после Другог светског рата, Индустријализација и електрификација Југославије током Првог петогодишњег плана, Привредна сарадња ФНРЈ/СФРЈ са светом, друштвена историја социјалистичке Југославије и задругарство као алтернативни модел привредног развоја.

НИКОЛА СТАНКОВИЋ (Београд, 1994). Мастер историчар.

Диплому основних студија стекао је 2019. године на Одељењу за историју (Катедра за историју Југославије) Филозофског факултета Универзитета у Београду. Мастер студије завршио 2020. (*Југословенска војска ван Отаћбине 1941–1947*). Научно-истраживачка делатност: историја југословенске краљевине, емигрантска влада Краљевине Југославије, њене оружане снаге у избеглиштву и окупираној отаћбини, међусавезничка висока политика у току Другог светског рата и српска политичка емиграција настала по свршетку ратног сукоба.

УРОШ ТАТИЋ (Београд, 1976). Научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирао је 2005. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је докторирао 2017. (*Француска и Србија 1860–1868*). У Историјском институту ради од 2005. године. Члан је Комисије за националну војну историју. Област истраживања: француско-српски односи у другој половини XIX века.

ДУШАН ФУНДИЋ (Фоча, 1987). Научни сарадник Балканолошког института САНУ.

У Балканолошком институту САНУ запослен је од 2014. године. Докторирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2019. Области истраживања: спољна политика Аустроугарске, албанска и српска историја XIX и XX века, студије национализма.

Важније књиге: *Аустроугарска и насћанак Албаније: (1896–1914)*, Београд 2021.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Аварна, Ђузепе (Giuseppe Avarna di Gualtieri) 121
 Авесалом 29
 Аврамовски, Живко 121
 Авчина, Францо 144
 Адамовић, Љубиша С 141
 Албрехт 132
 Албрехт Хабзбуршки 125, 129, 131–132, 135, 137
 Алдимир (деспот) 12
 Александар I Карађорђевић 129, 168–169
 Александар II Николаевич (руски цар) 84
 Алексић, Драган 141
 Алексић, Љиљана 81
 Али-паша (турски министар иностраних послова) 85, 89–91
 Алфонсо XIII 130
 Алфред (принц) 86
 Ана (ћерка Јована Драгослава) 14
 Андраши, Јулије 128
 Анжелар, Едуар Филип (Edouard Philippe Engelhardt) 87
 Аранђеловић, Драгољуб 100
 Арсеније (епископ) 12
 Арсеније III Чарнојевић 37, 164
 Афлербах, Холгер (Holger Afflerbach) 110, 119
 Ахмад, А. (Aqueil Ahmad) 141
- Баркер, Елизабет (Elisabeth Barker) 134
 Баркер, Ноел 151
 Барту, Луј 128
 Батаковић, Душан Т. 111, 115
 Баћани, Јулија 128
 Бах, Александар 36
 Беблер, Алеш 153, 151, 158
 Беговић, Влајко 158
 Бејкер, Филип Ноел 150
 Беренд, Иван 139
 Бетлен, Габриел (Габор) 43
 Бетлен, Иштван 128–129, 131, 133
 Бивор, Ентони (Antony Beevor) 139
 Бићанић, Рудолф 142–144
 Благојевић, Борислав Т. 104
 Благојевић, Милош 10, 13
 Блед, Жан-Пол 120, 126
- Блок, Фред Л. (Fred L. Block) 144
 Богдановић, Димитрије 22
 Богетић, Драган 147
 Бољетини, Иса 112
 Бонијер, Ернест (Robert Ernest de Bonnières de Wierre) 91, 93–94
 Ботмили, Адолф Франсоа (Adolphe François Botmiliau) 83, 87–90
 Бочкаи, Стефан (Иштван) 43
 Бралић, Анте 59
 Бранковићи 19–20, 31, 33
 Брегер, Брус Л. (Bruce L. Brager) 140
 Бретон Вудс 143–144
 Броз, Јосип Тито 140, 142, 149–150, 152–155, 157–158
 Брук-Шепард, Гордон (Gordon Brook-Shepherd) 127, 130, 132, 135–136
 Будберг, Андреј Фјодорович (Андрей Фёдорович Будберг) 88
 Булвер, Хенри (Henry Bulwer) 86
 Булит, Вилијам 135
 Буржуј, Емил (Bourgeois, Emile) 83
 Буријан, Иштван 119, 120–122
- Васиљевић, Марија 19–21, 24–32, 34
 Васиљевић, Мирко 99, 101
 Васин, Горан 163–164
 Вегеци-Рускала, Товенале (Giovenale Vegezz-Ruscalla) 85
 Велебит, Владимир 151–154
 Величанскаја, Л. А. 142
 Вељковић, Стојан 100, 102–103, 106
 Вендел, Херман 125
 Веселинов, Јелена 166
 Викторија (британска краљица) 86
 Вилк, Артур (Arthur S. Wilke) 141
 Вилкокс, Ванда (Vanda Wilcox) 118, 120
 Вилсон, Вудро 126
 Вилсон, Лојд Џорџ 126
 Вилхелм од Вида 109, 111–112, 114, 117, 121
 Вилхелм Хабзбург 130, 133, 137
 Винавер, Вук 127, 134
 Винклер, Алан М. (Allan M. Winkler) 140
 Виснер, Франк (Frank G. Wisner) 158
 Вителсбах (породица) 137

- Витковић Пејић, Сунчица 169
 Владислав (угарски краљ) 30
 Владислав II (угарски краљ) 30
 Вљоре (породица) 116
 Вовк, Џастин (Justin C. Vovk) 130
 Војводић, Драган 10
 Волас, Хенри 146
 Волф, Лери (Larry Wolff) 126
 Вриони (породица) 116
 Вујасиновић 151
 Вукадиновић, Ана 9, 17
 Вулковићи (браћа, публицисти) 88
 Вучетић, Биљана 122
 Вучковић, Војислав 81–82, 84–85, 90, 92
 Вучо, Никола 102–103
- Гаврило Дожић 168
 Гавриловић, С. 145
 Гај, Никола С. (Nicola C. Guy) 114
 Гарашанин, Илија 81, 83, 85–86, 88–90, 92–94
 Гембеш, Ђула 131
 Георгије Кратовац 26, 33
 Грабер, Рудолф 135
 Григоровић, Виктор 11
 Грковић, Милица 12
 Грујић, Радослав 11–12
 Грунд, Леополд 60
 Гулић, Милан 158
- Д'Андлоом, Жозеф (Joseph-Hardouin-Gaston d'Andlau) 88
 Д'Епере, Франше 168
 Давидовић, Димитрије 102–103
 Даглас (Douglas) 158
 Дамјан Радослав 13
 Даниловић, Станко 140
 Дебидур, Антонен 81, 84
 Дедијер, Владимир 153
 Делић, Нино 57, 59, 62, 78
 Дергенц, Јелена 20
 Димитрије (патријарх) 168–169
 Димитријевић, Бојан 147
 Димитријевић, Весна 165
 Димитријевић, Немања С. 169
 Димић, Љубодраг 129, 140, 142
 Дитрих, Доналд (Donald J. Dietrich) 135
 Дода, Пренк Биб 110, 112–113, 116–118, 121
 Драганић, Аница 167
 Друен, Едуар 82
 Дунђерски (породица) 165–167
 Дунђерски, Богдан 165–167
 Дунђерски, Ванча 166
 Дунђерски, Гедон 166–167
 Дунђерски, Ђорђе 166–167
 Дунђерски, Елза 166
 Дунђерски, Иванка 166
 Дунђерски, Јулијана 166
 Дунђерски, Лазар 166
- Дунђерски, Ленка 166
 Дунђерски, Милева 166
 Дунђерски, Надежда 166
 Дунђерски, Олга 166
 Дунђерски, Олга Љоља 166
 Дунђерски, Соња 166
 Дунђерски, Софија 167
 Дунђерски, Теодора 167
- Ћазим, Муса 113, 117, 123
 Ћилас, Милован 155
 Ћорђе (грчки краљ) 91
 Ћорђе I (дански принц) 86
 Ћорђевић, Иван М. 10, 16
 Ћорђевић, Јован 37, 41
 Ћурађ Бранковић 37
 Ћурић, Љубодраг 150
- Екмечић, Милорад 83, 115, 117, 121
 Елбасани (породица) 116
 Елизабета (краљица) 130
 Елизабета (румунска краљица) 109
 Ерскин (Erskine) (британски отправник по-
 слова) 91
 Есад-паша Топтани 110–119, 121, 123
 Естерхази (грофови) 131
- Жданов, Андреј 155
 Живковић, М. 168
 Жујовић, Сретен 153, 156
 Жутић, Никола 129
- Занден, Јан Ј. (Jan L. Zanden) 148
 Зарић, Радојка 20, 31
 Зеленовић, Јелена 167
 Зиројевић, Олга 20
 Зита Хабзбург 125, 128, 130–132, 137
 Зогу, Ахмед-паша 11
 Зубац, Перо 166
- Иблер, Драго 158
 Ивковић, Фране 61
 Изет-паша 110
 Исић, Момчило 126
- Јакшић, Гргур 81–82, 84–85, 90, 92
 Јакшић, М. 146
 Јанковић, Драгослав 111, 115
 Јелацин, Ристо 144
 Јелена (мајка цара Константина) 23
 Јелена (супруга Јована Драгослава) 14
 Јелена Штиљановић/Богдановић (Јелисавета)
 20, 22–28, 30
 Јован (патријарх) 25
 Јован Бранковић 30
 Јован Драгослав 9, 11–12, 14–17
 Јован Запоља 20, 43
 Јован Рилски 27

- Јовановић Стоимировић, Милан 134
 Јовановић, Слободан О. 97, 107
 Јовановић, Томислав 21–23, 25–27, 29, 31
 Јосиф Рајачић (патријарх) 35–37, 40–41, 44, 56, 164
 Јуранић, О. 146
 Јуристовски, Никола 115–118, 121
 Кабот, Џон 150–151
 Кадрона, Луиђи 121
 Калвокореси, Питер (Peter Calvocoressi) 139
 Кан, Алберт 169
 Караџић, Вук Стефановић 60, 98
 Кардељ, Едвард 155, 160
 Карл I (IV) (цар) 126–128, 137
 Каровић, Павле 133
 Карољи (грофови) 131
 Картени, Андреа (Andrea Carteny) 122
 Касамо, Франческо (Francesco Caccamo) 120, 122
 Касаш, Јована 166
 Каулициј, Јован 98
 Квјатковски, Реми фон 114
 Кенон, Кевендиш 150, 152–155
 Кертис, Бенџамин (Benjamin Curtis) 125
 Кидрич, Борис 151
 Кнежевић, Душко 105
 Козличић, Мидхат 59
 Комјатхи, Миклош (Miklos Komjathy) 120
 Константин Велики (цар) 23, 28
 Копчок 151
 Косановић, С. 153
 Костић, Лаза 166
 Костић, Мита 20–21, 32
 Кравински (министар) 133
 Крагић, Дејан 169
 Крал, Аугуст фон 110, 112–115
 Крестић, Василије Ђ. 35, 38–41, 56
 Крешић, Огњен 20–21, 25, 28, 31–32
 Кризман, Богдан 127
 Кришто, Јуре 129
 Кркљуш, Љубомирка 44, 98, 104
 Кругер, Дерек (Derek Krueger) 22
 Куза, Александар Јоан (румунски кнез) 91, 94
 Кулић, Бранка 167
 Лакер, Волтер 149
 Лампе, Џон Р. (John R. Lampe) 141
 Левентал, Хајнрих фон 111–112
 Леовац, Данко 93
 Леополд (цар) 37
 Леополд фон Берхтолд (граф) 109–122
 Лешјанин, Милоје 88
 Лис, Друен де (Edouard Drouyn de Lhuys) 81–95
 Лис, Лорејн М. (Lorejn M. Lis) 159
 Ловчевић, Ст. 81
 Лонгворт, Џон (John Longworth) 87
 Лоор, Ханс (Hanns C. Löhr) 110
 Мажуранић, Иван 40
 Мајрхозер (конзул) 112, 116, 118, 121–122
 Мак Данијел, Гордон 16
 Макиеда, С. 146
 Макио, Карл фон 112, 117
 Маклин, Фицрој 150
 Максим (патријарх) 31
 Мандић, Светислав 14
 Марија (деспотица) 12
 Марија Карађорђевић 168–169
 Марија Терезија 163
 Мариновић, Јован 81–83, 85–89, 92, 95
 Марјановић-Душанић, Смиља 12
 Марковић, Марко 168–169
 Марковић, Миодраг 10–11
 Матић, Димитрије 101, 103–105
 Матић, Миљан 31
 Мекинтур, Џон Д. (John R. McIntyre) 142
 Менсдорф-Пуљи, Александар 38–39, 41
 Мереј, Кајетан 111, 119
 Метерних, Рихард (Richard von Metternich) 83–84
 Мехмед V Решад 168
 Мехмети, Ндричим (Ndrçim Mehmeti) 110–111
 Мештровић, Иван 126
 Микојан, Анастас 155
 Милано, Росарио (Rosario Milano) 119
 Милеуснић, Слободан 20
 Милитар, Трива 167
 Милићевић, Владета Н. 132
 Милићевић, Наташа 132
 Милојевић, Милан Ђ. 128
 Милош Обреновић 81, 102
 Митровић, Андреј 111, 119, 129
 Мићић, Срђан 132, 134
 Михаило Обреновић 81–82, 86–87, 90–93, 95
 Михаиловић, Дража 135
 Михалчић, Раде 10, 14
 Мицић, Милан 165
 Мицић, Радован 166
 Мишић, Снежана 165, 167
 Молотов, В. 155
 Монтгомери (амбасадор) 135
 Монцали, Лучијано (Luciano Monzali) 120
 Московљевић, Милош 126
 Мошин, Владимир Алексејевич 11
 Мугоша, Драгица 155
 Мусолини, Бенито 131, 135
 Мутје, Лионел (Marie François René Lionel, marquis de Moustier) 86–87, 89–91
 Наполеон III (цар) 81, 83–85, 88–89, 91–95
 Ндрођи, Мустафа 111, 113–114, 121
 Немањићи 10, 13, 16
 Немет, Ференц 166
 Никола Петровић (кнез) 94
 Николаевич, Константин (кнез) 92
 Николић, Миодраг 156

Нинковић, Ненад 163–164
 Новак, Виктор 35–36
 Новаковић, Стојан 13

Ожеговић, Метел 40
 Орбовић, Павле Б. 166
 Орел, Катрин 126, 134
 Остојић Фејић, Убавка 126
 Острогорски, Георгије Александрович 13
 Ото Хабзбург 125, 128, 132–133, 134, 136
 Отон II Хазбуршки 128, 136

Павелић, Анте 132
 Павле Бакић 20
 Павловић, Војислав Г. 115, 119
 Павловић, Коста Ст. 132
 Павловић, Милена 128
 Пајарт (амбасадор) 158
 Пајсеј (патријарх) 19, 25, 29, 30–33
 Палавичини, Јохан фон 112
 Панчић, Небојша 169
 Пап, Данијел С. (Daniel S. Papp) 142
 Парамендић, Димитрије 169
 Пашић, Никола 114–115, 122, 126
 Пепер, Клод П. 142
 Перовић, М. 152
 Перцел, Мориц 43
 Перчевић, Иво 132
 Перчек, Густав 132
 Петар Карађорђевић 169
 Петерсон, Ричард К. 149–150
 Петковић, Сава 21, 29, 31
 Петрановић, Бранко 140, 142, 145, 158
 Петровић, Здравко 105
 Петровић, Н. 146
 Петровић Блазнавац, Миливој 92
 Пик (амбасадор) 150
 Пириватрић, Срђан 26
 Плаовић, Ирена 22, 26–27
 Поласчек, Алојзије 129
 Половина, Наташа 20
 Полојац, Милена 98, 104
 Поповић, Алекса М. 164
 Поповић, Васиљ 81
 Поповић, Даница 23, 25, 31
 Поповић, Иван 144, 151
 Поповић, Мирослав 103
 Прагш, Томас (Thomas Pratsch) 22
 Предић, Урош 165–167
 Прикет, Расел О. (Russell O. Prickett) 141
 Прица, Срђа 150, 157
 Пуљи, Александар 36
 Путник, Радомир 121

Радин Нагоричанин 11, 14–15
 Радовановић, Бориша 103
 Радонић, Јован 31
 Ракоњац, Александар 139, 141, 161

Ракоци, Георг (Ђерђ) I 43
 Ракоци, Георг (Ђерђ) II 43
 Рапапорт, Алфред 115, 119
 Растовић, Александар 122
 Раушенштајнер, Манфред 118
 Рахими, Шукри (Rahimi) 115
 Рехберг, Јохан 35–37, 39, 41, 56
 Ристић, Јован 91–92, 94
 Ристић, Милан 144–145, 147, 151
 Ристовић, Милан Д. 141
 Руварац, Иларион 21
 Рудолф Фердинанд 126
 Рузвелт, Теодор 135
 Рузвелт, Френклин Д. 135
 Рупрехт (принц) 132, 137

Сава III (архиепископ) 14
 Салдапен, Деброз (Debrauz de Saldapenne) 84
 Сара 23
 Саргент, Ноел 157
 Свети Лука 27, 29
 Свети Сава 27–28
 Свети Симеон 28
 Селетковић, Петар 20
 Сен-Кантену, Карл Виго 41
 Сикст од Бурбон-Парма 134
 Силађи, Марија 167
 Симић, Станоје 143, 151, 153, 158
 Симонида Палеолог Немањић 11
 Ситон-Вотсон, Роберт (Robert William Seton-Watson) 84
 Скот, Вилијам Роберт (William Robert Scott) 98, 105
 Сладић, Мирјана 166
 Смит, Валтер 157
 Сонин, Сидни 120, 122
 Спелман (надбискуп) 136
 Сретеновић, Станислав 128
 Срзентић, Војо 143, 147, 153
 Стаљин, Јосиф Висарионович 142, 153
 Станиша (син Јована Драгослава) 14
 Станковић, Ђорђе 126
 Станковић, Никола 125, 136–137
 Стефан Душан (Душан Силни) 11–12
 Стефан Јакшић 30
 Стефан Немања (велики жупан) 23, 28
 Стефан Немањић (Стефан Првовенчани) 30
 Стефан Стратимировић 164
 Стефан Урош I 14
 Стефан Урош II Милутин Немањић 9–12, 14–17, 23
 Стефан Урош IV Душан Немањић 12, 16
 Стефан Урош V 30
 Стефан Штиљановић 19–34
 Стојадиновић, Милан 125, 133–134, 137
 Стојановић, Љубомир 11, 21, 29, 31
 Стојић, Биљана 122
 Стојковић, Момир 120

- Стојковски, Борис 20, 27
 Стојчевић, Драгомир 98–99
 Страт, Едвард Лајл 127
 Стричевић, Ђорђе 14
 Суботин Голубовић, Татјана 12
 Суботички, Зоран 167
 Сулејман (султан) 20, 30
- Тасић, Антоније 105
 Татић, Урош 81, 86, 95
 Тејлор, А. Џ. П. 125
 Теодор Тирон 21
 Теодора Смилец 11–12
 Теофил (игуман) 20, 30
 Терзић, Милан В. 135
 Тимотијевић, Мирослав 29–30
 Тимотин, Андреј 26
 Тиса, Иштван 119–120
 Тишма, Мирко 20
 Тодић Вулићевић, Радмила 169
 Тодоров, Марко 166
 Томић, Јов. Н. 126
 Томовић, Гордана 10, 13
 Топтани (породица) 116
 Топтани, Абди 115, 117
 Трипковић, Ђоко 149, 151
 Трифуновић, Ђорђе 21, 29, 31
 Тувнел, Едуар (Edouard Thouvenel) 94
 Туз, Адам (Adam Tuz) 126
 Турхан-паша Пермети 110, 112
 Тутић, Драгослав 13
- Ћирковић, Сима 10–11, 13
 Ћоку, Дед 112
- Фејза, Хаци Ћамил 117, 123
 Фердинанд I 43
 Фердинанд Хабзбуршки 20
 Ферјанчић, Божидар 12
 Фијери (породица) 116
 Фишер, Бернд (Bernd J. Fischer) 117
 Форгач, Јохан 119
 Франк, Тибор (Tibor Frank) 135
 Франц Јозеф (аустријски владар) 81, 83–84, 122, 129
 Франц Фердинанд 126
 Фрид, Марвин (Marvin B. Fried) 120–122
 Фридрих Хабзбуршки 130–131
- Фултон 140
 Фундић, Душан 109–111, 122–123
- Хабзбурзи (династија) 35–36, 83, 125, 128–134, 136–137
 Хабјанич, Бено 146, 154
 Хал, Карл (конзул) 114, 116–118
 Хан, Верена 29
 Хаци-Јованчић, Перица 141
 Хацић, Јован (Милош Светић) 98
 Хацић Радовић, Зорица 165, 167
 Хебранг, Андрија 156
 Хитлер, Адолф 134–135
 Хјаман, Хајнц Дитер (Hajnc-Diter Hajman) 127
 Хоенцолерн (династија) 132, 137
 Хоптнер, Јакоб Б. (Jacob B. Hoptner) 134
 Хорти, Миклош 127, 129, 131
 Храбак, Богумил 115
- Цакарани (породица) 116
 Цакарани, Бекташ 118
 Цветковић, Емилија з. 151
 Цури, Бајрам 112
- Черчил, Винстон 140, 142
 Чесарано, Филипо (Filippo Cesarano) 143
 Чолић, Александар М. 169
 Чоловић, Владимир 105
- Џемил-паша 90
- Шандерл, Ханс (Hanns D. Schanderl) 110, 119
 Шафер, марк (Mark E. Schaffer) 142
 Шварценберг, Феликс 38
 Шероглић, Павле 98
 Шећеровић, Милан 128
 Ширер, Вилијам Л. (William L. Shirer) 134
 Шмерлинг, Антон (Anton Ritter von Schmerling) 37
 Шмит-Неке, Михаел (Michael Schmidt-Neke) 110, 112
 Шнајдер, Т. 133
 Штраус 158
 Штрбац, Чедомир 156
 Штросмајер, Јосиф Јурај 35–37, 39–40
 Шупљикац, Стефан 41
 Шчербин, Григориј Степанович 168

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Абација 119
 Албанија 109–123, 135, 157
 Апаче (насеље) 129
 Аргентина 136, 151, 167
 Аржан 65
 Арика (Arica) (Чиле) 87
 Атина 86
 Атлантук 141
 Аустрија 35–36, 38–39, 41, 43, 58, 61, 81–85,
 88–90, 92–95, 105, 126–127, 131, 133–134,
 140, 144–145, 148, 160,
 Аустријска монархија 98
 Аустријска царевина 125
 Аустроугарска 109–113, 115–116, 119–123,
 125–128, 130, 133, 163–164
 Африка 148

 Бабуници 67, 74
 Баварска 131
 Базијаш 92
 Бакочи 66
 Балканско полуострво (Балкан) 10, 19–20,
 25–26, 81, 85, 88, 91–92, 111, 120, 122, 157,
 163–164
 Баљке 65, 71
 Банат 37, 39–40, 42–43
 Баошић 66, 72
 Барања 20
 Баскија 130
 Бачка 37, 39–40
 Бела Црква 42
 Белгија 91, 132, 145, 147–149
 Бендер 64
 Бенелукс 136
 Бенковац 63, 70
 Бенковачки котар 63, 76–77
 Бенковачко залеђе 75
 Београд 32, 35, 58, 81, 85–90, 92–93, 100, 103,
 128, 134–135, 139, 146, 149–158, 160, 169
 Београдска митрополија 21, 164
 Београдска тврђава 86, 88, 90–91
 Берат (Албанија) 116
 Бергули 67
 Берлин 81, 83, 87, 131, 134, 139
 Берн 151

 Беч 35–36, 40, 81, 83–84, 87, 93–95, 109–111,
 114, 119–121, 128, 131–132
 Бечићи 68–69, 74
 Бигово 67
 Билице 65
 Билишане 63, 70
 Биљане 63, 70
 Биљане Горње 63
 Биљане Долње 63
 Биовичино Село 64
 Биоград 70
 Биочић 65, 71
 Бискајски залив 131
 Бискупија 64, 71
 Бистрица 168
 Бистричка клисура 168
 Бителић 65, 72
 Битов Дол 68, 74
 Бјела 66
 Бјелина 63, 68, 70
 Бјелско 72
 Близикуће 68
 Бободало 64, 71
 Богдашић 67, 73
 Богетић 64
 Богишићи 67
 Боговићи (Беговићи) 67
 Бојагић 65, 69
 Бока которска 57, 75, 77–78, 115
 Бонзгон 72
 Босанска Посавина 165
 Босна 11–12, 83
 Босна и Херцеговина 81, 83, 85, 95, 119
 Бразилија 136
 Брајићи 68, 74
 Брајковина 66, 72
 Братишић 67, 73
 Братишковић 64, 70
 Бргуд 63, 70
 Брда 68
 Брибир 64, 70
 Брисел 132–133, 147
 Бристеново (Бретеново) 65, 72
 Брјег 67, 73
 Броћанац 65, 72

- Брушка 63
 Бугарска 85, 111, 119, 123, 157
 Будва 68, 74–75, 77
 Будвански котар 76–78
 Будим 32
 Будимпешта 92, 128–129, 135–136
 Будимски беглербеглук 20
 Буковица 75, 77
 Букурешт 94
 Булић 63, 70
 Буновићи 66
 Буране (Ћуране) 68, 74
 Бутель 15
- Вала 66
 Валдивија (Valdivia) 87
 Валона 110–112, 115–123
 Валонски залив 116
 Вариводе 64
 Варшава 91
 Ватикан 82, 125, 129
 Вашингтон 135–136, 142, 146, 152–154, 157–158
 Велика Британија 82–87, 90–93, 127, 139–142, 146, 148–153, 155, 158, 160
 Велика-глава 64
 Великобрдо 66
 Велиниће 67, 73
 Велушић 65
 Вељани 63
 Венеција 81, 83–85, 93–95
 Вера Круз (Vera Cruz) 87
 Вервица 68, 74
 Версај 128, 132
 Византија 12–13, 14, 17
 Византијске области 15
 Вилесово 67, 73
 Високи Дечани (манастир) 169
 Вишњево 67, 73
 Водица 71
 Војводина 20, 37–44, 135, 165
 Војводство Србија и Тамишки Банат 35–36, 38–41, 43
 Врана 63
 Врановић 74
 Врба 68
 Врбник 64, 64, 71
 Врлика 65, 71
 Врлички котар 76–77
 Врпоље 64, 71
 Вруље 65
 Вршац 42
 Вукшић 64
 Вучевица 65, 72
 Вучибал 68
 Вучитрн 169
- Галата 87
 Гватемала 87
- Генган (Guingamp) 87
 Главати 67, 73
 Главатићићи 67, 74
 Главина 65
 Глушци 65
 Ѓњилане 169
 Гоишић 64
 Голубић 63–64, 71
 Голубовићи 68, 74
 Горица 122
 Гориш 65
 Горјак 65
 Горовић 67, 73
 Гошићи 67, 74
 Граб 66
 Градац 65
 Градина 65
 Градиште (код Петровца) 29
 Градиште 68
 Грачаница (манастир) 168
 Грачаница 169
 Гргетег (манастир) 21
 Грчка 86, 91, 110–111, 116, 120, 145, 148, 154
 Гудлен (Goudelin) (Француска) 87
- Дабар 65
 Дабковиће 68
 Далматинска епархија 57–59, 61, 63, 70, 76–77
 Далматинска острва 122
 Далмација 57–62, 69, 75, 77–78, 40, 44, 120, 123
 Данило 65
 Данска 87
 Данциг 128
 Дебар 113
 Дебарска област 115
 Дечани (манастир) 12, 16
 Дивша (манастир) 21
 Дицмо 65, 72
 Добој 151
 Добран 65
 Добропољци 64, 70
 Доброта 67
 Дорете (Борете) 68, 74
 Драва 30, 44
 Драгишић 64
 Драговић (манастир) 65, 72
 Драговић 65, 72
 Дражевић 66
 Дражинверт 67, 73
 Драч 109, 111–118, 122–123
 Дрина 87
 Дрниш 65, 71
 Дрнишки котар 76–77
 Дробник 68
 Ду (Doubs) (департман) 87
 Дуб 67
 Дубравице 64
 Дубровачки котар 76–77

Дубровник 11–12, 65, 72
 Дугопоље 65, 72
 Дулетић 68
 Дуљанбрег 68, 74
 Дуљево 68, 74
 Дунав 25, 39, 87, 91–92, 125
 Дунавска монархија 83–85, 94–95, 127

Ђаковица 169
 Ђаково 35, 39
 Ђаконовићи 68
 Ђеверске 64, 70
 Ђенаше (Ђеновићи) 68
 Ђеновићи 66, 72
 Ђирокастер 116
 Ђурашевићи 67, 74
 Ђурђево (Giurgiu) (Румунија) 91
 Ђурићи 66, 72
 Ђуровићи 68, 74

Европа 81–84, 87–88, 92, 94, 111, 126–127,
 134–137, 140–143, 148–149, 154, 157, 165
 Европска Турска 11, 91
 Египат 23, 118
 Ежевићи 67, 73
 Елбасан 116, 121, 123
 Енглеска 103, 105, 135, 146, 149, 151–152
 Ервеник 64, 71
 Ешћен (Срем) 20

Жажевић 64
 Жарговић 64, 71
 Ждрапан 64
 Жегар 63, 70
 Жеглигово 11
 Женева 158
 Житнић 65
 Жљеби 72
 Жљеби Ластва 66

Забрђе 66–67, 72, 74
 Загорје 65, 67, 72–73
 Загреб 155
 Задар 59, 63, 70, 75, 77
 Задарски котар 63, 76–77
 Задарско окружје 77
 Заковица 68
 Западна Европа 140, 145, 149
 Западни Балкан 117
 Запушање 63
 Засеок 65
 Затон 63
 Зауш 66
 Звеосево (Звечево) 66
 Зверинац (Звјеринац) 71
 Звечан 168
 Звечан (тврђава) 168
 Зеленград 63

Зеленица 66
 Зелово 65, 72
 Земуник 63
 Зечево 68
 Змијарци 65

Ибар 168
 Ивановић 68, 74
 Ивошевици 64, 71
 Игало 66
 Имотски 65, 72
 Имотски котар 76–77
 Индонезија 148
 Ислам 63, 70
 Ислам Грчки 63
 Ислам Латински 63
 Истарски котар 76–77
 Источна Европа 126, 154–155, 159
 Истра 58, 62, 120
 Италија 36, 43, 81, 83, 87, 91, 94–95, 105, 109–
 112, 115–116, 118–123, 131, 135, 140, 144,
 145–146, 148, 155–156, 160
 Ићево 64

Јагодина 169
 Јагодња Горња 63
 Јагодња Доња 63
 Јадранско море 39, 115, 118, 120, 147
 Јањево 169
 Јаши (Молдавија) 87
 Жежевић 65
 Јерусалим 87
 Јовичићи 68
 Јонска острва 86, 91
 Јошица 66, 72–73
 Југоисточна Европа 26, 141, 163
 Југославија 105, 126–127, 132, 134, 136, 139–
 152, 154–161
 Јужна Америка 136
 Јужна Европа 149
 Јужна Угарска 19
 Јужни Тирол (Трентино) 119–120, 122

Кадина-главица 65
 Казимир 66
 Какањ 64
 Какма 63
 Калона 129
 Калуђерац 68, 74
 Камено 66, 69, 72
 Канлица (Цариград) 86–87, 90
 Кањане 65, 71
 Карин 63, 70
 Карловачка митрополија 163–164
 Карпати 44
 Кастел Ластва 68, 74
 Кастел-Нови 66, 72
 Кастелновски котар 76–78

- Катун 68
 Качаник 169
 Кашић 63
 Кистање 64, 71
 Кистање (котар) 60, 63
 Клавићи 67, 73
 Клин 66
 Клинци 67, 74
 Кличевица 63
 Кнежевићи 68
 Кнезлаз 66
 Книн 64, 71
 Книнска Крајина 57, 75
 Кнински котар 75–77
 Книнско Поље 64
 Ковачи 64, 66–67, 73
 Ковачић 64
 Кожловац 63
 Коларине 63, 70
 Колашац 64
 Колимож 66, 72
 Кољане 65
 Комалић 64
 Коњеврате 65
 Корзика 119
 Корлат 63, 70
 Корча 116
 Косово 64, 168–169
 Косово и Метохија 10
 Косовска Митровица 168
 Косовски вилајет 111–113
 Косоре 65
 Костајница 66
 Костањца 66, 72
 Котлуша 65
 Котор 67, 73
 Которски котар 76–78
 Крагујевац 82, 103
 Краљевина Далмација 58
 Краљевина Југославија 125, 127–129, 133–136, 140, 146, 159, 166, 169
 Краљевина Србија 126, 146
 Краљевина СХС 125, 128, 146, 159
 Краљевина Хрватска, Славонија, Далмација 61
 Кремљ 150, 156, 158
 Кривошије 66, 69, 73
 Кримиовице 67, 73
 Кричке 65, 71
 Крка (манастир) 63–64, 70–71
 Крстац 68
 Крупа 63
 Крупа (манастир) 70
 Крушевица 66, 72
 Крушево 63
 Крушедол (манастир) 20–21
 Крушедолска митрополија 164
 Кубаси (Кубаши) 67, 73
 Кувеждин (манастир) 21
 Кукаљевић 67
 Кукар 65
 Кула Атлагић 63, 70
 Кулпин 167
 Куљача 68
 Кумбор 66, 72
 Кути 66, 72
 Лавов 120
 Лавчић (Лаошић) 68, 74
 Лазе (Лозе) 68, 74
 Лактац 65
 Ламанш 146
 Ластва 66–67, 72–73
 Ластва (Ластвица) 73
 Леденице 66
 Леденице Горње 66, 73
 Леденице Доње 73
 Лекситио (Баскија) 130
 Лепетане 66, 73
 Лима (Перу) 87
 Липљан 169
 Липца (Липце, Липци) 66, 73
 Лишане 63, 70
 Ловћен 115
 Лондон 82, 84, 86–87, 110, 118, 126, 136, 142, 150–152, 157–158
 Лопуже 64
 Лувен 132–133
 Лукањ Брдо 68, 74
 Лукар 71
 Лукац (Лукар) 64, 71
 Лучан 72
 Љеш 112, 114
 Љешевић 67
 Љубач 64, 68
 Љута 67, 73
 Мадеира (острво) 127–128
 Мадрид 1301
 Мађарска 37–38, 126–132, 153, 165
 Маина Краина 74
 Маина Средња 68, 74
 Маини (Маини Крајни) 68
 Мали Зворник 82, 87, 89
 Маревац 65
 Марков 68
 Марковац 64, 71
 Марна (река) 120
 Маровиће 68, 74
 Марсель 147
 Мартиновићи 68
 Мати (област) 121
 Мачијастопа 66
 Машић 68, 74
 Медвиће 63, 70

- Медитеран 149
 Међаре 64
 Мексико 87
 Мелина 66, 72
 Мердари 67
 Меркове 67
 Метковић 65
 Метохија 168–169
 Миликинобрдо 64
 Миловићи 67, 74
 Минхен 131
 Миокусовић 66
 Миочић 65, 71
 Миошевици 66
 Мирање 63, 70
 Мириловић 65
 Мишулић 73
 Модрино-село 64
 Мојдеж 66, 72
 Мокрине 66, 72
 Мокрине Горње 66
 Мокрине Доње 66
 Мокро Поље 64, 71
 Монастир (Битољ) 113
 Морињ 66, 73
 Морињ Горњи 66
 Морињ Доњи 66
 Моровић 30, 32
 Морполача 64
 Мосећ 65
 Москва 11, 142, 150, 155–157, 161
 Мратово 64
 Мрчевац 67, 73
 Мукла 66, 72
 Муковица (Жуковица) 68
 Мула 67
 Мурвица 63
 Мућ 65, 72
 Мушковци 63, 70
 Муштутиште (код Призрена) 9, 15–16
- Надин 63
 Наљежићи 67, 73
 Небрижевац 65
 Независна Држава Хрватска 147
 Немачка 84, 105, 110–111, 113, 120, 126, 132, 134–136, 140–141, 144–146
 Немачко-банатска регимента 44
 Неретва (Опузен) 65, 72
 Неретвански котар 75–77
 Никовићи 67, 74
 Ница 119
 Ниш 115
 Нови Пазар 117
 Нови Сад 167
 Новосел 68
 Нојвид (дворац) 109
 Нос 64
- Нугаљ 66
 Нунић 64
- Њујорк 155
- Обровац 63, 70, 75, 77
 Обровачки котар 63, 77
 Оклај (Оклан) 64, 71
 Опузен 65
 Ораовац 67, 73
 Орлић 64, 71
 Османско царство 19, 27, 32–33, 82, 87, 94–95, 97, 111–113, 115, 117, 119, 121
 Осое 65, 72
 Островица 64
 Отавице 65
 Отишић 65, 71
 Отон 64, 71
 Отрант 118
 Отрантска врата 110, 118
 Оћестово 64
- Пађене 64, 71
 Пајоратница (Папратница) 66
 Панонхалм 130, 135
 Париз 81–82, 85, 87–91, 93–95, 127, 129, 133–136, 157
 Парчић 63, 70
 Паштровићи 22
 Пелиново 67, 73
 Пераст 66–67, 73
 Пержно (Перцно) 68, 74
 Перзица 67
 Перичић, Шиме 77
 Пермет 116
 Перој 68, 74
 Перу 87
 Перушић 63
 Петрова црква 64, 71
 Петроварадинска регимента 39, 44
 Петроварадинска тврђава 39
 Петроград 82–83, 85–86, 90, 92–93
 Пећ 168–169
 Пећка патријаршија 25, 31, 33, 164, 168
 Пешта 42
 Пијемонт 83, 135
 Пипери 72
 Плавно 64, 71
 Пластово 64
 Побори 68, 74
 Побрђе 67, 74
 Подбабац 68, 74
 Поди 66, 72
 Подкулина 66
 Подличак 68, 74
 Подосое 65
 Подострог 68, 74

Подпланина 66, 72
 Подујево 169
 Подунавље 134
 Подунавска федерација 136
 Пола 68
 Полача 63–64, 71
 Полача Велика 64
 Полача Мала 64
 Полошко (село) 12
 Пољица 63, 66
 Пољковац 66, 69
 Пољска 81, 83–84, 86, 89, 91–94, 126, 136, 153
 Поповић 63
 Поседарје 63
 Потравље 65
 Праг 30
 Прасквица (манастир) 68, 74
 Пресека 66, 72
 Прибиловићи 68
 Приерад 67, 73
 Призрен 10, 12, 15, 168
 Призренска епископија 11
 Пријевор 67, 73
 Пристег 63
 Приштина 168
 Пролажац 65
 Пруска 83–84, 95
 Прчањ 67

 Радашиновци 63
 Радиљевац 64
 Радовановићи 67
 Радовин 63
 Радовићи 67, 74
 Радонић 65
 Радошић (Радонић) 65, 72
 Радуна 65, 72
 Радучић 64, 71
 Рађане 64, 71
 Рађе 64, 71
 Развађе 65
 Рајна 109
 Рајнска област 84
 Рамљане 64, 71
 Раслина 65
 Растовдол 67, 73
 Растовдол 73
 Ратишевина 66, 72
 Рацкеве 131
 Раштевић 63
 Регенсбург 135
 Режевић 68, 74
 Репасе 66, 72
 Рибарић 72
 Рим 94, 109, 112, 117, 119, 129, 131
 Римска република 99
 Рисан 66, 73

Рогозница 65
 Росе (Порто Росе) 67, 74
 Руделе 64, 71
 Руево 66
 Ружић 65
 Румунија 81, 83, 85–86, 95, 119, 127, 129, 131, 141
 Рупаљ 63
 Рупе 64
 Русија 11, 81–85, 88–89, 91–95, 126
 Рустово 68, 74

 Сава 39, 87
 Савина 66, 72
 Садова (Бохемија) 94–95
 Сазан (Сасено) 116–117, 122
 Саксонија 84
 Сан Ђовани ди Медуа 112
 Сан Ђулијано 119–120
 Сан Франциско 142–144
 Сараевац (Шаровац) 64
 Сасовић 66, 72
 Света Гора 16
 Свети Ђорђе (манастир) 14
 Свети Стефан 68, 72
 Свиб 65
 Свиниште 67, 73
 Северна Албанија 112
 Седранић 65
 Сербина (Србине) 66, 72
 Сињ (котар) 75
 Сињски котар 76–77
 Ситница 169
 Сичане 65, 72
 Сјеверић 65
 Сједињене Америчке Државе 126, 128, 135–136, 139–1414, 148–152, 154–160
 Скадар 112–115, 117–118, 123
 Скопље 11, 14–15
 Скрадин 64, 70
 Скрадински котар 76–77
 Славнина (Славњина) 68
 Славонија 20, 39–40, 44
 Слатка-драга 65
 Сливно 65
 Словачка 136
 Словенија 147, 149
 Смердеље 64
 Смиљчић 63
 Смоковић 63, 70
 Совјетски Савез (СССР) 139–142, 145, 151, 153–154, 156–161
 Солун 113–114
 Сонковић 64
 Сопот 70
 Софија 19, 33
 Соча (река) 122

- Сплит 65, 72
 Србија 11–12, 23, 25, 81–95, 97–103, 105–106,
 110–111, 114–115, 117, 119–120, 122–123,
 131, 141, 143, 167
 Србобран 165–166
 Средња Европа видети: Централна Европа
 Срем 19–20, 23–24, 27, 31, 35, 38–40
 Сремски Карловци 37, 40–41, 44, 163
 Сремски санџак 20
 Српско-банатска регимента 44
 Станичић 68, 74
 Стејановци 20
 Стенокерзел 132–133
 Степен 67, 73
 Стерп 66
 Стојановићи 68
 Стокхолм 136
 Столив 66–67, 73
 Стрмица 64, 71
 Суац 65, 72
 Суваре 63
 Сукновци (Суконовац) 64, 71
 Сутвара 67, 73
 Сушица (код Скопља) 11, 15
 Сушћепан (Св. Стефан) 66, 72

 Тертор 66, 72
 Тамишки Банат 38, 43–44
 Тепелен 116
 Тепљух 65, 71
 Терапија 91
 Терљуге 63
 Тиват 66, 72
 Тиљерије 85, 90, 92
 Тињ 63
 Тиорице 65, 72
 Тирана 113, 117, 121, 123
 Тирол 119–120, 122
 Токај 131
 Топла 66, 72
 Топланско 72
 Топола 71
 Торино 85
 Требесињ 66, 72
 Трентино 119, 122
 Трећи рајх 134
 Трешња 67, 73–74
 Трибањ (Обровац) 63, 63
 Трљуге 63, 70
 Трново 65
 Трст 120, 122, 142, 146, 149, 154
 Тудоровићи 68, 74
 Тунис 87, 119
 Турић 64
 Турска 11, 82–88, 90–94

 Ћосић, Стјефан 60

 Убалац 67, 73
 Убисини 85
 Убле (Загорје) 65–66, 72–73
 Угарска 19, 24–25, 30, 36–37, 39–41, 43–44
 Угљешини 68
 Уздолје 64, 71
 Украјина 126, 130
 Укропи 67, 73–74
 Унирине 66
 Урошевац 169

 Франкфурт 84–85
 Француска 36, 81–87, 89–94, 119, 127–128, 134,
 136, 143, 146–149, 152
 Фрушка гора 20–21, 24

 Хабзбуршка монархија 58, 83, 85, 118, 136,
 163–164
 Хаг 160
 Хам (замак) 132
 Хановер 84
 Хелсингор (Helsingør, Данска) 87
 Херцег Нови 75, 77
 Хиландар (манастир) 12
 Хиловић 66
 Холандија 148–149, 160
 Хопово 21, 31–32
 Хрватска 37–40, 44, 132

 Цариград 25, 27, 30, 33, 85–91, 82, 111–113
 Цариградска патријаршија 25
 Цвјецане 65
 Централна Европа 125–126, 133, 135–137
 Церање 63, 70
 Церовић 66
 Церцани 68, 74
 Цетина 65, 71
 Цивљане 65
 Црљено Брдо 66
 Црна Гора 94, 105, 110–111, 120, 122–123, 126
 Црно 63
 Црногорци 65

 Чело-брдо 68
 Черкезија 84
 Чехословачка 126–127, 136, 153, 155, 161
 Чешка 30, 131, 136
 Чиле 87
 Чистамала 64
 Читлук 65, 71

 Шаровац 71
 Швајцарска 127, 143–145, 147–148, 152, 155
 Шведска 136
 Шенђин (Сан Ђовани ди Медуга) 112, 114, 117
 Шибеник 65, 71
 Шибенски котар 77
 Шиклеуш 30, 32

Шишатовца (манастир) 19–21, 24, 26–32
Шишићи 67, 73
Шкаљари 67
Шлезија 81, 83–84
Шпанија 130

Штиково 65, 71
Штимље 169
Штутгарт 83
Шушак 72
Шушњар 65

Регистре сачинио:
Владимир М. Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајџице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднеси рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матинице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матинице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **ljdragic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Љиљана Дражић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, на крају рада, а пре резимеа на страном језику. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање. о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог на-

вођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **ljdradic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Ljiljana Drazic, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоја језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00** €)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

НЗ: 1 Matice Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Издаје двапут годишње
Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 109 (1/2024) 22. маја 2024. године
За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић
Редактура: Владимир Николић
Коректура: Драган Тубић
Лектора и превод резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Превод резимеа на француски језик: Симон Шонброт
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САННОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 109 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410